

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Πάτρα, Σεπτέμβριος 2016 / Τεύχος 3
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2459-2862

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Πολιτικές
και
Κοινωνικές Επιστήμες**

Τεύχος 3

Πάτρα, Σεπτέμβριος 2016

Όλα τα αντίγραφα υπογράφονται από τον κάτοχο του copyright.

Copyright ©: Παντελής Γεωργογιάννης

Ταχυδρομική διεύθυνση: Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Τηλ/Fax: 2613019948
website: <http://www.elppo.gr>
email: elppo@inpatra.gr

Τίτλος : Θεωρία και έρευνα στις Κοινωνικές και Πολιτικές Επιστήμες

Επιμέλεια μορφοποίησης κειμένων:

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π. στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Κοτοφώλη Κωνσταντίνα, Επί πτυχίω φοιτήτρια Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας, ΜΔΕ στις Επιστήμες της Αγωγής, Υπ. Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών, Συνεργάτης Ελεύθερου Πανεπιστημίου Πολιτών

Γραμματεία:

Κοτοφώλη Κωνσταντίνα, Επί πτυχίω φοιτήτρια Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π. στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας, ΜΔΕ στις Επιστήμες της Αγωγής, Υπ. Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών, Συνεργάτης Ελεύθερου Πανεπιστημίου Πολιτών

Ηλεκτρονική στοιχειοθεσία - σελιδοποίηση:

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π. στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Κοτοφώλη Κωνσταντίνα, Επί πτυχίω φοιτήτρια Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας, ΜΔΕ στις Επιστήμες της Αγωγής, Υπ. Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών, Συνεργάτης Ελεύθερου Πανεπιστημίου Πολιτών

ISSN: 2459-2862

σ.σ. 134, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Περιοδική έκδοση

Για την επιλογή της όλης εφαρμόζεται το σύστημα των κριτών

Διευθυντής σύνταξης

Γεωργογιάννης Παντελής, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Αναπληρωτές διευθυντές σύνταξης

Παναγιωτόπουλος Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος της
Διεθνούς Ενώσεως Αθλητικού Δικαίου (ΔΕΑΔ)

Φυριπής Εμμανουήλ, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Βενετσανοπούλου Μαρία, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική Επιτροπή

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννη, Λέκτορας Πανεπιστημίου Πατρών

Βεργίδης Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Βενετσανοπούλου Μαρία, Καθηγήτρια στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου
Πανεπιστημίου

Δαμανάκης Μιχάλης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Villar Lecumberri Alicia, Profesora honoraria Universidad Autónoma de Madrid

Θάνος Θεόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καλεράντε Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Καμαριανός Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Κουτσογιάννης Αλέξανδρος, Επιστημονικός Συνεργάτης του Επιστημονικού Συμβουλίου
της Βουλής των Ελλήνων, Λέκτορας Πανεπιστημίου Κρήτης

Μάγος Κωνσταντίνος, *Επίκουρος Καθηγητής ΠΤΝ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*
Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, *Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*
Μήτσης Ναπολέων, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*
Μουζακίτης Άγγελος, *Λέκτορας Πανεπιστημίου Κρήτης*
Μπάκας Θωμάς, *Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
Μπάρος Βασίλειος, *Professur für Pädagogik mit Schwerpunkt Vergleichende Bildungsforschung, Universität Augsburg*
Μπρίνια Βασιλική, *Επιστημονική Υπεύθυνη και Διδάσκουσα Προγράμματος Σπουδών στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών*
Ντίνας Κωνσταντίνος, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας*
Παπαδάη Πολυξένη, *Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου*
Ρεράκης Ηρακλής, *Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
Σαββάκης Μάνος, *Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου*
Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*
Σταυρόπουλος Αναστάσιος Αθ., *Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*
Φυριπής Εμμανουήλ, *Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*
Χατζηπαναγιώτου Παρασκευή, *Επίκουρη Καθηγήτρια Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου*

Η Συντακτική Επιτροπή δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο και τη γλωσσική μορφή των άρθρων που δημοσιεύονται. Η ευθύνη αυτή ανήκει αποκλειστικά στους συγγραφείς των άρθρων.

Περιεχόμενα

Πολιτική Συμμετοχή και Πολιτική Εκπροσώπηση: Η Δημοκρατία την εποχή της κυριαρχίας της Επικοινωνίας	7
<i>Σταυρόπουλος Αναστάσιος Αθ.</i>	
Καλλιεργώντας την Αρετή: Η αγωγή των παθών στη Δημοκρατία του Rousseau	35
<i>Χριστοδούλου Μιχάλης</i>	
Κοινωνία Πολιτών: Σύγχρονες Προβληματικές και προοπτικές	51
<i>Κατσίρας Β. Λεωνίδας</i>	
Σύγκριση δύο περιόδων μετανάστευσης των αλβανικών οικογενειών στην Ελλάδα (1991-1998 & 1999-2006)	73
<i>Ιερωνυμάκης Γιάννης</i>	
Το εκπαιδευτικό σύστημα και η σύνδεσή του με την οικονομία της αγοράς. Ενστάσεις και προτάσεις για την αντιμετώπιση της προβληματικής στη σχέση της εκπαίδευσης με τις αρχές της αγοράς	101
<i>Αντζερίνου Ευαγγελία</i>	

Σταυρόπουλος Αναστάσιος Αθ.

**Πολιτική Συμμετοχή και Πολιτική
Εκπροσώπηση:
Η Δημοκρατία την εποχή της κυριαρχίας
της Επικοινωνίας**

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη μελέτη γίνεται μια προσέγγιση της αύξουσας αποστασιοποίησης των πολιτών από τις εκλογικές διαδικασίες, η οποία αποτυπώνεται στα υψηλά ποσοστά αποχής, όπως καταγράφονται, ιδιαίτερα τα τελευταία δέκα χρόνια. Ειδικότερα γίνεται η προσέγγιση του φαινομένου της πολιτικής συμμετοχής μέσω της διαχρονικής και συγκριτικής παρουσίασης και ανάλυσης των εκλογικών αποτελεσμάτων στην Ελλάδα από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως σήμερα, προκειμένου να διερευνηθεί αν η πολιτική αποστασιοποίηση των ψηφοφόρων είναι απόρροια της ραγδαίας επέκτασης και κυριαρχίας της επικοινωνίας, ή συνέπεια οικονομικών και κοινωνικών αιτίων με βαθύτερα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτική Συμμετοχή, Πολιτική Εκπροσώπηση, Δημοκρατία, Επικοινωνία

Political Participation and Political Representation: Democracy in the era of domination of Communication.

Abstract

This study is an approach to increasing alienation of citizens from the electoral process, which is reflected in high rates of electoral abstention, as recorded, especially in recent years. Notably is the approach of the phenomenon of political participation through the diachronic and comparative presentation and analysis of the election results in Greece since the Second World War to the present, in effort to investigate whether the political participation of voters is the result of economic and social causes or has deeper political and ideological characteristics.

Key words: Political Participation, Political Representation, Democracy, Communication

1. Εισαγωγή

Έντονο προβληματισμό και πολιτική ανησυχία για τις λειτουργικές δυνατότητες, τα όρια και τις θεσμικές αντοχές της σύγχρονης δημοκρατίας, έχει προκαλέσει η διαρκώς αυξανόμενη καταγραφή του πολιτικού φαινομένου της αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες στην Ελλάδα, η οποία αποτυπώνεται στα ποσοστά συμμετοχής των πολιτών, στη ύψιστη στιγμή της δημοκρατίας, τις εκλογικές αναμετρήσεις για την ανάδειξη των αντιπροσώπων στο ελληνικό κοινοβούλιο, καθώς και στο ευρωκοινοβούλιο.

Παρόλο που ο Apter θεωρεί ότι η δημοκρατία και η ομαλή λειτουργία της, καθώς και γενικότερα το πολιτικό σύστημα, σχετίζεται με την πληροφορία, αφού, όπως τονίζει, στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα σύστημα πληροφόρησης και γνώσης¹, τα υψηλά ποσοστά αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες, τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε πολλές αναπτυσσόμενες δυτικές δημοκρατίες, σημασιοδοτούν ενδεχομένως νέες ερμηνείες και προσεγγίσεις.

Η μεταβολή της δημόσιας σφαίρας μάλιστα, καθώς και η κυριαρχία της επικοινωνίας και των τεχνικών της, αλλά και η γενικότερη κρίση της πολιτικής, έχουν επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά τις λειτουργίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας², ως του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος.

1 Apter, D. (1987). *Rethinking Development. Modernization, Dependency and Postmodern Politics*. SAGE Publications, Inc., pp. 13-52. Στο: www.nyu.edu/steinhardt/e/pdf/humsocsci/mias/readings07/63.pdf. Επίσης δες σχετικά: Apter, D. E. (1967). "The Politics of Modernization". *The Journal of Politics*. 29:2, pp.426-428. Apter, D. E. (2010). "Political Violence and Discourse Theory". *Political and Civic Leadership Vol. 1. Couto, A.R. (Ed). Institute and University*. Sage Publications, pp.128-137.

2 Ενδιαφέρον έχει η κριτική θέση του Νίκου Αλιβιζάτου, ως μία από τις αιτίες που βρίσκεται σε κρίση η δημοκρατία. Όπως σημειώνει «το Σύνταγμά μας απέτυχε στο 'μέτωπο' της δημοκρατίας. Αν κάποιον χόλαινε η

Η διεύρυνση των δυνατοτήτων επικοινωνίας³, ο εκμηδενισμός των αποστάσεων, η αμεσότητα και η ταχύτητα της πληροφορίας που αναδομούν τη μορφή της επικοινωνίας και στο ευρωπαϊκό χώρο, δημιουργούν νέες συνθήκες για τη δημοκρατία και τους πολίτες⁴ που, σύμφωνα με το Σύνταγμα και την κείμενη νομοθεσία, σε τακτά χρονικά διαστήματα, καλούνται να εξουσιοδοτήσουν με την ψήφο τους τους εκπροσώπους τους στο Κοινοβούλιο.

Στο παραπάνω πλαίσιο θα γίνει η προσέγγιση και ανάλυση των παραγόντων που ωθούν όλο και περισσότερους πολίτες την εποχή της κυριαρχίας της πληροφορίας, των μέσων επικοινωνίας και της αυξανόμενης μεσοποίησης των πολιτικών διαδικασιών, στην αποστασιοποίησή τους από τις δημοκρατικές διαδικασίες, δηλαδή το δικαίωμα «του εκλέγειν» τους εκπροσώπους τους για το ελληνικό και ευρωπαϊκό κοινοβούλιο⁵.

2. Μεθοδολογικές οριοθετήσεις και περιορισμοί.

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας γίνεται μια συγκριτική μελέτη και ανάλυση των διαχρονικών αποτελεσμάτων των εκλογικών αναμετρήσεων στην Ελλάδα από το 1951 έως τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Παρουσιάζονται, καταγράφονται, ερμηνεύονται και αναλύονται τα ποσοτικά στοιχεία των εκλογικών αποτελεσμάτων, προκειμένου να διερευνηθούν τα αίτια τους. Ειδικότερα ακολουθείται μία διεπιστημονική προσέγγιση, για τη διερεύνηση του ρόλου και της σημασίας των επικοινωνιακών μηχανισμών κατασκευής και αναπαραγωγής ιδεολογικών και πολιτικών ταυτοτήτων στην επίδραση και διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος. Επίσης διερευνάται αν αυτά τα αποτελέσματα είναι απόρροια των ισχυρών δεσμών των πολιτών με το Κράτος και τους επίσημους Θεσμούς, ή είναι απόρροια διαφορετικών παραμέτρων και αιτιών.

Ταυτόχρονα προσεγγίζεται το φαινόμενο της πολιτικής συμμετοχής με το θεωρητικό πλαίσιο της πολιτικής εκπροσώπησης και πολιτικής συμμετοχής, καθώς και με τις θεωρίες της δημοκρατίας, όπως αυτές έχουν αναπτυχθεί την τελευταία περίοδο.

2.1. Οι χρονικές οριοθετήσεις

Για την καλύτερη ανάλυση του δείγματος και λόγω της μεγάλης χρονικής έκτασής

εφαρμογή του, αυτό ήταν στο ότι δεν μπόρεσε να εμποδίσει το πολιτικό σύστημα να ενδώσει στην ασφυκτική πίεση που ασκήθηκε πάνω του για πελατειακές παροχές». Δες σχετικά: Αλιβιζάτος, Ν., (2015). Ποια δημοκρατία μετά την κρίση; Αθήνα: Πόλις, σ.σ. 151-152.

3 Wolton, D. (2006). *Σκέψεις για την Επικοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας, σ.σ. 43-47

4 Για τις νέες συνθήκες που δημιουργεί η ραγδαία αύξηση της χρήσης της πληροφορίας αλλά και τις σχέσεις μεταξύ της ηλεκτρονικής επιτήρησης και του δημοκρατικού ελέγχου δες: Παπαθεοδώρου, Θ., (2009). *Επιτηρούμενη Δημοκρατία*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ.σ.44-78.

5 Αρκεί κανείς να αναλογιστεί τους αιματηρούς αγώνες των πολιτών διαχρονικά στα πλαίσια του ιστορικού και πολιτικού χρόνου για τη συνταγματική κατοχύρωση του καθολικού δικαιώματος της ψήφου, για να αντιληφθεί το μέγεθος του πολιτικού και κοινωνικού προβλήματος.

του, η υπό εξέταση περίοδος διακρίνεται σε δύο μεγάλες υποπεριόδους: Την περίοδο 1951-1989, και την περίοδο 1989-2015. Ο διαχωρισμός αυτός κρίνεται αναγκαίος, ώστε να διερευνηθεί η πιθανή σχέση των ποσοστών συμμετοχής με την μετεξέλιξη της ελληνικής δημόσιας σφαίρας, καθώς και του ρόλου και των διαδικασιών της πολιτικής επικοινωνίας στην τελική διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς του εκλογικού κοινού.

Με την διεπιστημονική ερμηνευτική προσέγγιση θα καταδειχθεί ο ρόλος και η έκταση των μέσων και διαδικασιών της επικοινωνίας, ειδικά τη δεύτερη περίοδο, όπου και κυριαρχεί στην ελληνική δημόσια σφαίρα, στην διαμόρφωση των τάσεων και της στάσης του εκλογικού κοινού απέναντι στο εκλογικό σύστημα και τις διαδικασίες λειτουργίας του.

2.2. Το δείγμα

Το δείγμα της ανάλυσης προήλθε από τα στοιχεία για τις εκλογικές αναμετρήσεις, όπως αυτά καταγράφονται από το Διεθνές Ινστιτούτο για τη Δημοκρατία και την Εκλογική Συμμετοχή (The International Institute for Democracy and Electoral Assistance-International IDEA), ο οποίος είναι ένας Διακυβερνητικός Οργανισμός που στηρίζει τη Δημοκρατία Παγκόσμια⁶. Η καταγραφή παρουσίαση και ανάλυση των στοιχείων αφορά τα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής και αντίστροφα εκλογικής αποχής σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις που αφορούν τις Βουλευτικές Εκλογές. Ταυτόχρονα γίνεται η παρουσίαση και ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων για το Ευρωκοινοβούλιο.

Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται, με τα αντίστοιχα της διεθνούς εμπειρίας, και ειδικά του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας και των ΗΠΑ όπως επίσης έχουν αντληθεί από τον προαναφερόμενο διεθνή οργανισμό, για την ασφαλέστερη εξαγωγή των συμπερασμάτων.

3. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής δημόσιας σφαίρας

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρίσκει την Ελλάδα βαθιά πληγωμένη και κυρίως διχασμένη. Με τους πολίτες να βρίσκονται στη δίνη των επιπτώσεων του πολέμου, αλλά και της εμφύλιας σύγκρουσης, η ελληνική δημόσια σφαίρα δεν ακολούθησε την ίδια πορεία και εξέλιξη, όπως συνέβη στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη⁷. Ο αιτίες αυτής της καθυστέρησης οφείλονται εν πολλοίς στο πατρογονικό σύστημα διακυβέρνησης της οθωμανικής περιόδου, που ίσχυε πριν την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους και το οποίο με την εξουσιαστική του διάρθρωση δεν

6 The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). Στο: <http://www.idea.int/> (προσπελάστηκε στις 06/06/2016).

7 Σταυρόπουλος, Α., Αθ. (2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα: Οι βουλευτικές εκλογές του 2004*. Αθήνα, Μυρμιδόνες, σ.σ. 83-87. Πρβλ. επίσης: Ψύλλα, Μ. (2003). *Η πολιτική ως λόγος και δράση*. Αθήνα, Δαρδανός-Γυρωθήτω, σ.σ.122-123.

επέτρεψε την ανάπτυξη σχετικά αυτόνομων ενδιάμεσων στρωμάτων μεταξύ των κυβερνόντων και των κυβερνωμένων αφήνοντας κατάλοιπα αυταρχικότητας στην κοινωνική οργάνωση⁸. Στην ελληνική περίπτωση το «προκαπιταλιστικό κράτος» «κληρονομώντας» και υιοθετώντας στη δομική λειτουργία του πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά, καθυστερεί την εμπορευματοποίηση του τύπου ως μέσου της πολιτικής διαμεσολάβησης και μεσοποίησης της πολιτικής και συντελεί στην ιδεολογική και κομματικοποιημένη λειτουργία του⁹. Έτσι την περίοδο 1950-1967 ισχύει το μοντέλο του Γκράμσι, για το κράτος/κοινωνία των πολιτών και η αντίθεση κέντρου/περιφέρειας. Υπάρχει ένα αυταρχικό ισχυρό κράτος βγαλμένο από τις στάχτες του εμφυλίου, όπου η κοινωνία των πολιτών είναι απέναντι από την κρατική δομή και εν δυνάμει εχθρό του πολιτικού συστήματος¹⁰.

Η επταετία των συνταγματαρχών θα ανακόψει την οποιαδήποτε προσπάθεια μετεξέλιξης και διαμόρφωσης μιας ισχυρής δημόσιας σφαίρας. Η έναρξη της μεταπολίτευσης που σημαδεύεται από την τραγωδία της Κύπρου, και την ταυτόχρονη προσπάθεια δημοκρατικής λειτουργίας των θεσμών σηματοδοτεί την απόπειρα ενοποίησης των ακροατηρίων της δημόσιας σφαίρας με τη χρήση των μέσων επικοινωνίας. Όπως σημειώνει ο Κατηφόρης (1975), οι επιπτώσεις του εμφυλίου, διαιωνίζουν την παρέμβαση του κράτους στον τύπο και στο ραδιόφωνο και εμποδίζουν αυτή την ενοποίηση των ακροατηρίων. Την περίοδο, 1974-1981, διακρίνεται ο διακριτός μεν, αισθητός δε, παρεμβατισμός του Κράτους με τα Μέσα Επικοινωνίας, ιδίως τη Δημόσια Τηλεόραση, σε μια προσπάθεια από-χουντοποίησης, ενώ η διακυβέρνηση της περιόδου 1981-1989 θα διακριθεί από τον σφιχτό εναγκαλισμό της Κυβέρνησης με την Κρατική Τηλεόραση: η δημόσια τηλεόραση αποκτά έντονα κρατικά και κομματικά χαρακτηριστικά σε μία προσπάθεια έκφρασης των κοινωνικών ομάδων και κινημάτων που την προηγούμενη περίοδο δεν είχαν πρόσβαση στη Δημόσια Τηλεόραση, και ταυτόχρονα γίνεται μία προσέγγιση με τους παραδοσιακούς εκδότες, που διατηρούσαν τον έλεγχο της διαμεσολάβησης της πολιτικής από τα μέσα της επικοινωνίας, δηλαδή τον ημερήσιο κατά κύριο λόγο αθηναϊκό τύπο. Το τέλος της διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ συμπίπτει με τις πρώτες αδειοδοτήσεις για την ιδιωτική τηλεόραση.(1989).

Σχηματοποιείται λοιπόν μια μαζική δημοκρατία, όπου το πολιτικό παιχνίδι όπως αναφέρει ο Κονδύλης «έπρεπε τώρα να παιχθεί όχι μόνο σε επίπεδο μόνο 'κλάδων' αλλά και 'μαζών', στο επίπεδο της ψευδοϊδεολογικής δημαγωγίας με την αρωγή των νεοφανών μέσων μαζικής ενημέρωσης»¹¹.

8 Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημiperιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ.σ.16-25.

9 Κομνηνού, Μ. (2002). *Από την αγορά στο θέαμα*. Αθήνα, Παπαζήσης, σ.σ. 39-42.

10 Κομνηνού, Μ. (2002). *Από την αγορά στο θέαμα*. Αθήνα, Παπαζήσης, σ.σ.55-56. Δες επίσης: Σταυρόπουλος, Α., Αθ. (2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα: Οι βουλευτικές εκλογές του 2004*. Αθήνα, Μυρμιδόνες, σ.σ.83-84

11 Κονδύλης, Π. (2007). *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από*

Η περίοδος που θα ακολουθήσει έως τις μέρες της κρίσης, η οποία με τη σειρά της θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στα Μέσα Επικοινωνίας¹², θα διακριθεί από την ανεξέλεγκτη και ραγδαία αύξηση των ιδιωτικών μέσων επικοινωνίας¹³, επίγειων, συμβατών, ψηφιακών και διαδικτυακών, τα οποία θα αποπειραθούν να διαδραματίσουν τον κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική δημόσια σφαίρα¹⁴.

Η ελληνική κοινωνία έχει πλέον περάσει στην εποχή των σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, όπου η πολιτική ασκείται και κυρίως διαμεσολαβείται με όρους επικοινωνίας. Η σχέση αυτή, όπως θα καταδείξουμε στις επόμενες ενότητες θα επηρεάσει και θα διαταράξει σημαντικά τις σχέσεις Κράτους-Πολιτών, κυρίως όμως θα συμβάλει στην κρίση εκπροσώπησης και στην διατάραξη του Κοινωνικού Συμβολαίου (Hobbes).

4. Πολιτική Εκπροσώπηση και Πολιτική Συμμετοχή

Σύμφωνα με τον Hobbes «κάθε ατομική εξουσία εκχωρείται, με μια σύμβαση (συμβόλαιο) που υπογράφουν όλοι με όλους, και μεταβιβάζεται σε ένα μόνο πρόσωπο ή σε ομάδα προσώπων. Η αμοιβαιότητα είναι καθοριστικός όρος του συμβολαίου: «*Η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος είναι το λεγόμενο κοινωνικό συμβόλαιο*»». Ο Hobbes ουσιαστικά διατύπωσε την έννοια της πολιτικής αντιπροσώπευσης όπως αυτή εφαρμόζεται σήμερα. Δηλαδή, ατομική παραχώρηση της εξουσίας από τον πολίτη (ψηφοφόρο) σε μια ομάδα ατόμων που ενεργούν ως αντιπρόσωποί του (βουλευτές) μέσω του κοινωνικού συμβολαίου (που επικυρώνεται με την εκλογική διαδικασία)¹⁵.

Η πολιτική συμμετοχή αφορά το σύνολο των δραστηριοτήτων και πρακτικών μέσω των οποίων οι πολίτες επιθυμούν να επηρεάσουν τη δραστηριότητα μιας συγκεκριμένης πολιτικής κοινότητας. Με όρους

τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία. Αθήνα, Θεμέλιο, σ.43.

12 Για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο χώρο των media και τις σημαντικές αλλαγές που αυτή επέφερε κυρίως σε ό,τι αφορά τα οικονομικά στοιχεία των ομίλων και την προοπτική βιωσιμότητά τους δες την εξαιρετική μελέτη: Λεάνδρος, Ν. (2013). Τα Μέσα στο επίκεντρο της κρίσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα οκτώ μεγάλων επιχειρήσεων. Στο: Γ. Πλειός (επιμ). *Η Κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ.σ.31-57.

13 Αυτή η ραγδαία επέκταση θα προκαλέσει μια «*mediακή συμφόρηση*» στο τηλεοπτικό και επικοινωνιακό τοπίο της χώρας, αφού τα μέσα αυτά στη συντριπτική τους πλειοψηφία θα αναπτυχθούν χωρίς αδειοδοτήσεις. Στην περίπτωση μάλιστα των πανεθνικής εμβέλειας, θα βρίσκονται σε καθεστώς «μόνιμης ημιαδειοδότησης»...

14 Ως θετική εξέλιξη με στόχο τη διαφάνεια χορήγησης της Κρατικής διαφήμισης μπορεί να καταγραφεί η παρουσίαση, από τον αρμόδιο υπουργό Επικρατείας της πλατφόρμας on line media, δηλαδή ενός ηλεκτρονικού μητρώου καταγραφής των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας. Δες περισσότερα στο: <http://emedia.media.gov.gr/login> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016). Για πληροφορίες σχετικά με τα βασικά στοιχεία της νέας αυτής προσπάθειας δες επίσης: <https://www.youtube.com/channel/UCA449AY-qrJsvE7HX8MZVog> (προσπελάστηκε στις 08/06/16).

15 Γεωργιγιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, том. Α', Αθήνα, Διάδραση, σ. 162. Δες επίσης: Βάσση, Π., Το κοινωνικό συμβόλαιο του Thomas Hobbes και η επικαιρότητά του. *Τα εκπαιδευτικά*, τ.89-90. Στο: http://www.taekpaideutika.gr/ekp_89-90/pdf/05.pdf (προσπελάστηκε στις 07/06//2016). Ρουσσώ, Ζ. Ζ. (2004), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, (μτφρ.) Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ. Αθήνα: Πόλις, σ. 280.

μακροκοινωνιολογικούς, «η πολιτική συνιστά είτε μια διαδικασία αποκάλυψης των προτιμήσεων και μεταβίβασής τους στο πολιτικό σύστημα είτε μια άσκηση άμεσης δημοκρατίας»¹⁶. Στο επίπεδο λοιπόν της διάρθρωσης και συνάρθρωσης των συμφερόντων¹⁷ η εκλογή θεωρείται μια διαδικασία-εργαλείο επικοινωνίας μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων.

Στη σύγχρονη πραγματικότητα η αρχή της αντιπροσώπευσης εκφράζεται με το Κοινοβούλιο, που είναι «το συλλογικό αντιπροσωπευτικό όργανο του λαού, δηλαδή η Βουλή, η οποία εκλέγεται περιοδικά, δηλαδή για ορισμένο μόνο χρόνο και ασκεί τη νομοθετική εξουσία αντί του λαού και εν ονόματί του»¹⁸. Στις σύγχρονες δημοκρατίες δυτικού τύπου επικρατεί το πολιτικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπου η «πολιτική εξουσία ασκείται από τον κυρίαρχο λαό κατά βάση μέσω αντιπροσώπων και όχι άμεσα», δηλαδή ασκείται από το Κοινοβούλιο, που απαρτίζεται από αντιπροσώπους εκλεγμένους από τους πολίτες¹⁹.

Το ερώτημα που εγείρεται είναι αν αυτή η αντιπροσώπευση ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

4.2. Η κρίση εκπροσώπησης στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Οι Jordan & Weedon²⁰ θεωρούν ότι η «πολιτική αντιπροσώπευση μπορεί να νοηθεί ως ένας από τους πολλούς τρόπους για να αντιπροσωπεύει μια κοινωνία τον εαυτό της, αποφασίζοντας «ποια θα είναι η κυρίαρχη κουλτούρα και ποιες οι δευτερεύουσες», «ποιων την ιστορία πρέπει να θυμόμαστε και ποιων πρέπει να κρύψουμε», «ποιες εικόνες της κοινωνικής ζωής πρέπει να προβληθούν και ποιες να περιθωριοποιηθούν», «ποιες φωνές πρέπει να ακουστούν και ποιες να σιωπήσουν», «ποιος εκπροσωπεί ποιον και σε ποια βάση»²¹.

Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία «οι «αντιπρόσωποι» κατασκευά-

16 Gerstle, J., (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*. Μ. Ψύλλα (επιμ.). Φ. Κουντούρη (μτφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.σ. 261-262

17 Για περισσότερες λεπτομέρειες και πληροφορίες αναφορικά με τις λειτουργιστικές αναλύσεις (analyses fonctionnalistes) δες στην ελληνική γλώσσα το κεφάλαιο III στο: R.G. Schwartzberg. (1984). *Πολιτική Κοινωνιολογία*. Παρατηρητής, том. I με τίτλο: «Πολιτικές Λειτουργίες». σ.σ. 184-216. Στο: ΣτΕ: Gerstle, J., (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*. Μ. Ψύλλα (επιμ.). Φ. Κουντούρη (μτφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.σ.262. σημ.62.

18 Τσάτσος, Δ. (1993), *Συνταγματικοί Δίκαιο*, τόμ. Β i: Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκουλα, σ. 86.

19 Γεωργογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, том. Α', Αθήνα, Διάδραση, σ. 166.

20 Jordan, G., Weedon, C. (1995). *Cultural Politics. Class, Ender, Race and the Postmodern World*. Oxford: Blackwell

21 Φιλίππου, Β. (2007), Η έννοια της πολιτικής αντιπροσώπευσης και η οργάνωση των κομμάτων: το παράδειγμα του Συνασπισμού. Στο: Ινστιτούτο VPRC (2007), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-06*, (επιμ.) Χ. Βερναρδάκης, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 50

στηκαν για λόγους οικονομίας. Είναι «μικρότεροι» και «λιγότεροι» από εκείνους που κλήθηκαν να αντιπροσωπεύσουν.²² Στο ζήτημα αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της Pitkin για την αντιπροσώπευση την οποία διακρίνει σε δύο υποκατηγορίες: την περιγραφική, όπου «οι αντιπρόσωποι νοούνται ως το χαρακτηριστικό δείγμα ή ως το ακριβές αντίγραφο του σώματος των αντιπροσωπευόμενων» και τη συμβολική, που «βασίζεται στη μη λογική πεποίθηση ότι οι αντιπρόσωποι νομιμοποιούνται από τους αντιπροσωπευόμενους για να υποστηρίξουν τα συμφέροντά τους λόγω ειδικών χαρακτηριστικών – συμβόλων των οποίων είναι φορείς, ακριβώς όπως μια σημαία συμβολίζει ένα έθνος».²³

Ο Pierre Rosanvallon εκκινούμενος από τη Γαλλική αλλά και διεθνή εμπειρία, προσεγγίζοντας τις αλλαγές που επέφερε η ραγδαία εξέλιξη της επικοινωνίας και ιδιαίτερα της πολιτικής επικοινωνίας στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας κάνει λόγο για μια ποιοτική ρήξη. Σημειώνει ότι από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία με επίκεντρο το Κοινοβούλιο, τη συμμετοχική δημοκρατία και τα συνδικάτα, η λειτουργία της δημοκρατίας μετασχηματίζεται λειτουργικά και αναβιβάζεται σε ένα άλλο επίπεδο: της δημοκρατίας της κοινής γνώμης με τα μέσα επικοινωνίας και τις δημοσκοπήσεις να έχουν τον κυρίαρχο ρόλο και λόγο²⁴. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Dominique Wolton περνάμε από τη συλλογική επιλογή που επικεντρώνεται στην ιδεολογία, στην ατομική επιλογή που επικεντρώνεται στην πληροφορία, η οποία διαμεσολαβείται από τις τεχνικές και τα μέσα της επικοινωνίας. «Μετά τα μαζικά κόμματα και τα μεγάλα οράματα έχουμε την ορθολογική δημοκρατία, όπου η νοημοσύνη του κοινού υποχρεώνει τους πολιτικούς να εκφέρουν έναν άλλο λόγο και να ενεργούν μια άλλη πρακτική. Ανακαλύπτουμε την αξία του ατόμου, τη νοημοσύνη του κοινού, το ρόλο της επικοινωνίας».²⁵ Ουσιαστικά πρόκειται για την μετεξέλιξη της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, που όπως θα δούμε στη συνέχεια αντανakλάται και στο ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής, ως συνέπεια της κρίσης της πολιτικής εκπροσώπησης²⁶.

4.3. Εκλογικό Κοινό, Media, και Δημοκρατία

Η εικόνα των σχέσεων των πολιτών προς την πολιτική αποτελεί μια κοινοτοπική κατασκευή²⁷. Στο πλαίσιο αυτό οι πρακτικές έννοιες της πολιτικής κρίσης, της αναποτελεσματικότητας των πολιτικών της απογοήτευσης, της πολιτικής

22 Ινστιτούτο VPRC (2007), Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006. Αθήνα: Σαββάλας, σ. 50

23 Pitkin, H. F. (1967), *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.

24 Rosanvallon, P. (1993). (επιμ). *La Pensee politique*, τόμ. 1 "Situations de la democratie", Hautes Etudes/Gallimard, Seuil, Paris.

25 Wolton, D., (2006). *Σκέψεις για την επικοινωνία*. Αθήνα, Σαββάλας, σ.σ.204-205

26 Rosanvallon, P. (1995). (επιμ). *La nouvelle question sociale*, Seuil, Paris

27 Bourdieu, P. (1981). "La representation politique. Elements pour une thorie du champ politique". *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no 36-37, p.p.3-24.

δυσαρέσκειας, της media-κής δυσανεξίας και της καλλιέργειας μιας «κυνικής στάσης, αλλά και αποστροφής προς την πολιτική, συγκροτούν ένα αρνητικό είδωλο»²⁸, μια αρνητική εικόνα και δημόσια αποστροφή για την ίδια τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Αυτήν την εικόνα τα media με τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες της πειθούς²⁹, αλλά και τους μηχανισμούς κατασκευής και αναπαραγωγής των πολιτικών ταυτοτήτων, καθώς και με την καλλιέργεια της πολιτικής συναίνεσης³⁰, έρχονται να της προσδώσουν ιδιαίτερα ταυτολογικά, αλλά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά νομιμοποιώντας μια στάση και μια αντίληψη που συμπυκνώνεται στην πολιτική πρακτική της αποστροφής προς τις πολιτικές και εκλογικές διαδικασίες. Για τους πολίτες η πολιτική συνεπάγεται την κοινωνική και πραγματική αποξένωση των εκπροσώπων τους από τα καθημερινά προβλήματα των πολιτών.

Έτσι μέσα σε αυτό το λειτουργικό πλαίσιο που διαμορφώνεται αναπτύσσεται μια πολιτική κουλτούρα, η οποία, αν και έχει διαφορετικά δομικά στοιχεία προέλευσης και κατασκευής, παρουσιάζει όπως διαπιστώνεται από τα ευρήματα μια κοινή συνισταμένη: τη ραγδαία αύξηση της αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και στον Αγγλοσαξονικό κόσμο (ΗΠΑ, Βρετανία) στη «στροφή» της χιλιετίας: δηλαδή από το 2000 έως σήμερα, όπου ουσιαστικά διαπιστώνεται η μεγάλη ανάπτυξη των μέσων και δικτύων της επικοινωνίας.

5. Τα ευρήματα

Από την προσεκτική εξέταση και ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας θα διατυπωθούν με τη χρήση των κατάλληλων διεπιστημονικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων τα πιθανά αίτια της μειούμενης εκλογικής συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες την περίοδο που χρονικά συμπίπτει με την «έκρηξη» της χρήσης των media στη διαμεσολάβηση της πολιτικής.

Ταυτόχρονα, θα διατυπωθούν προτάσεις για την ανασχεση και αναστροφή αυτής της τάσης, προκειμένου να γίνει η αποκατάσταση του «κοινωνικού» και «πολιτικού συμβολαίου», αλλά και η δημοκρατία να προσλάβει όχι μόνο τη συμβολική, αλλά και την πραγματική λειτουργική της αξία.

28 Καφετζής, Π., (2000). Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση; Στο: Ν. Δεμερτζής (επιμ). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας. σ.σ.217-218

29 Zaller, J. R. (1998). "Monica Lewinsky's contribution to political science". Στο: *PS, Politics and Political Science*, 31(2), pp. 311-336. Δες επίσης: Zaller, J. R. (1996). "The Myth of massive media impact revisited: new support for a discredited idea". Στο: D. Mutz, P. Sniderman, R. Brody, eds, *Political Persuasion and Attitude Change*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, p.p.17-78.

30 Hall. S. (1989). Η επανανακάλυψη της Ιδεολογίας. Η επάνοδος του απωθημένου στα Μέσα, Στο: *Κοινωνία Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Μ. Κομνηνού-Χ. Λυριντζής (επιμ.) β' Έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης. σ.σ. 139-144.

5.1. Η ελληνική εκλογική πραγματικότητα

Από την εξέταση των στοιχείων της εκλογικής συμμετοχής³¹ στις Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα διαπιστώνεται, την περίοδο 1946-1989, η καταγραφή μια σταδιακής και αυξανουσας πολιτικής συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες, η οποία κορυφώνεται το 1989, όπου η συμμετοχή αγγίζει το 84,50% του εκλογικού σώματος³².

Πίνακας 1: Διαχρονική εξέλιξη ψήφου στις Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-2015

Year	Voter Turnout	Total vote	Registration	VAP Turnout	Voting age population	Population	Invalid votes	Compulsory voting
2015 SEP	56,57%	5.566.295	9.840.525	56,56%		10,992,000		
2015 JAN	63.%	6,327,629	9,949,684	70.%	8,960,611	10,775,557	2.36%	Yes
2012	62.47%	6,216,996	9,951,970	69.36%	8,963,093	10,767,827	0.99%	Yes
2009	70.92%	7,044,479	9,933,385	79.%	8,889,858	10,737,428	2.64%	Yes
2007	74.14%	7,355,684	9,921,343	79.59%	9,242,235	10,706,290	2.%	Yes
2004	76.%	7,575,190	9,886,807	87.%	8,641,126	10,665,989	2.%	Yes
2000	74.97%	7,027,007	9,373,439	89.02%	7,893,346	10,349,420	1.%	Yes
1996	76.34%	6,952,938	9,107,766	83.88%	8,289,470	10,493,000	2%	Yes
1993	82.95%	7,019,925	8,462,636	85.61%	8,200,200	10,380,000	1.%	Yes
1989	84.%	6,799,485	8,061,803	85.84%	7,769,300	10,090,000	1.%	Yes
1985	83.81%	6,421,466	7,661,588	87.35%	7,351,160	9,934,000	0.90%	Yes
1981	81.%	5,753,478	7,059,778	84.%	6,810,300	9,729,000	1.%	Yes
1977	81.%	5,193,891	6,403,738	82.41%	6,302,240	9,268,000	1.%	Yes
1974	79.58%	4,966,558	6,241,066	82.%	6,003,200	8,960,000	1.10%	Yes
1964	81.69%	4,626,290	5,662,965	83.64%	5,531,500	8,510,000	0.60%	Yes
1963	83.%	4,702,791	5,662,965	85.%	5,512,000	8,480,000	0.80%	Yes
1961	81.%	4,640,512	5,668,298	86.34%	5,374,720	8,398,000	0.40%	Yes
1958	75.%	3,863,982	5,119,148	73.%	5,230,720	8,173,000	0.40%	Yes
1956	74.97%	3,379,445	4,507,907	67.%	4,979,220	8,031,000	0.40%	Yes
1952	75.37%	1,600,172	2,123,150	73.%	2,166,080	7,736,000	0.50%	Yes
1951	77.%	1,717,012	2,224,246	80.16%	2,142,000	7,650,000	0.50%	Yes
1950		1,696,146		80.10%	2,117,640	7,563,000	0.40%	Yes
1946		1,121,696		53.54%	2,095,240	7,483,000	1.%	Yes

Πηγή: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89> (προσπελάστηκε στις 08/07/2016).

31 Τα στοιχεία της έρευνας έχουν αντληθεί από το The International Institute for Democracy and Electoral Assistance-International IDEA. Στο: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

32 Δες στοιχεία Πίνακα 1.

Πρόκειται για το υψηλότερο διαχρονικά ποσοστό συμμετοχής, το οποίο βρίσκεται στον αντίποδα της χαμηλότερης ιστορικά³³, η οποία καταγράφεται στις Βουλευτικές Εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, και αγγίζει το 63.60%, με το αντίστοιχο ποσοστό αποχής³⁴ να φτάνει το πρωτοφανές 43,43%.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο προκύπτει από την εξέταση των στοιχείων της διαχρονικής εξέλιξης του πληθυσμού που εγγράφεται στους εκλογικούς καταλόγους και στον αντίστοιχο που τελικά προσέρχεται για να ψηφίσει. Συγκρίνοντας τον αριθμό των εγγεγραμμένων με δικαίωμα ψήφου (στήλη με την ένδειξη registration) και την αντίστοιχη που αφορά τον αριθμό αυτών που προσήλθαν (total vote) διαπιστώνεται ότι όσο αυξάνει η εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους, αυξάνει και η αντίστοιχη συμμετοχή των εκλογέων, η οποία βέβαια διαχρονικά διατηρεί ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό αποχής, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 1. Παρατηρείται όμως ότι σε σχέση με τον πραγματικό αριθμό του πληθυσμού της Ελλάδας³⁵, ειδικά την περίοδο 1946-1981, ψηφίζει ένα μικρό σχετικά τμήμα του πραγματικού πληθυσμού. Έτσι το 1950, ψηφίζει το 22,4% για να ακολουθήσει αυξητικά η συμμετοχή των πολιτών τις επόμενες δεκαετίες. Το φαινόμενο αυτό, έχει την ερμηνεία του, αφού, όπως σημειώνει ο Μουζέλης οι κομματικές δομές, ειδικά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 διατηρούν τα χαρακτηριστικά της περιόδου του μεσοπολέμου, με έντονα τα στοιχεία της προσωποπαγούς κομματικής οργάνωσης, όπου τον κύριο λόγο στη διαμεσολάβηση της πολιτικής στην περιφέρεια, έχει ο τοπικός εκπρόσωπος (“κομματάρχης”).³⁶ Το φαινόμενο αυτό επίσης μπορεί να ερμηνευθεί και από τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου, οι οποίες προκαλούν σημαντική κομματική πόλωση³⁷.

Η τάση αυτή αντιστρέφεται την περίοδο 1989-2015, όπου, αν και ο αριθμός αυτών που εγγράφονται είναι σταθερά αυξανόμενος, τόσο ως προς τον πραγματικό πληθυσμό, όσο και ως προς τον πληθυσμό που βρίσκεται σε ηλικία

33 Περισσότερα για τις Βουλευτικές Εκλογές του 2015 δεξ στο: Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2016), Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης, τχ. 2/2016, σ.σ. 81-104. Στο: <http://periodiko.inpatra.gr> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

34 Τα στοιχεία της πρώτης σειράς του Πίνακα 1 συμπληρώθηκαν με στοιχεία από: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_%CE%A3%CE%B5%CF%80%CF%84%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85_2015 (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

35 Δες σχετικά στον Πίνακα 1, τη στήλη με την ένδειξη Population. Επίσης την εξαιρετική έρευνα: Παπαδάκης, Μ., Κογεβίνας, Μ., Τριγόπουλος, Δ. (2012). *Ο πληθυσμός της Ελλάδας. Θεωρήσεις-Προοπτικές-Προσανατολισμοί*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, σ.σ.3-10.

36 Για παράδειγμα την άνοιξη του 1965 το κομματικό δελτίο της ΕΡΕ που δεν εκδιδόταν τακτικά τυπώθηκε μόνο σε 800 αντίτυπα συμπεριλαμβανομένων και των 100 που μοιράστηκαν στους βουλευτές του κόμματος. Δες σχετικά: Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ.σ.151-152. Επίσης: Σταυρόπουλος, Α., Αθ. (2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα: Οι βουλευτικές εκλογές του 2004*. Αθήνα, Μυρμιδόνες, σ.σ. 81-82.

37 Όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα 3, η διαμόρφωση της μεταπολεμικής ελληνικής δημόσιας σφαίρας σε συνδυασμό με την καθοριστική λειτουργία του τύπου επίδρασε καθοριστικά.

ψήφου (οι στήλες population και voting age population αντίστοιχα), αντίστροφα η συμμετοχή, τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και σε ποσοστιαία κατανομή, βαίνει σταθερά μειούμενη.

Η εικόνα δε διαφοροποιείται ούτε και στις ευρωεκλογές, οι οποίες είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι, όπως και οι Βουλευτικές, έτσι και αυτές είναι υποχρεωτικές στην περίπτωση της Ελλάδας³⁸.

Πίνακας 2: Διαχρονική εξέλιξη εκλογικής συμμετοχής στις Ευρωεκλογές στην Ελλάδα 1981-2014

Year	Voter Turnout	Total vote	Registration	VAP Turnout	Voting age population	Population	Invalid votes	Compulsory voting
2014	59.97%	5,941,825	9,907,995	67.53%	8,798,915	10,775,557	3.0%	Yes
2009	52.0%	5,261,355	9,996,353	59.18%	8,889,858	10,737,428	2.55%	Yes
2004	63.0%	6,283,637	9,938,863	70.33%	8,934,797	11,040,650	2.56%	Yes
1999	71.49%	6,711,728	9,388,417	78.0%	8,530,354	10,861,402	4.0%	Yes
1994	73.18%	6,804,427	9,297,764	84.98%	8,007,409	10,510,996	3.99%	Yes
1989	79.0%	6,669,562	8,347,387	89.0%	7,428,937	10,058,103	1.0%	Yes
1984	77.0%	6,014,119	7,790,309	84.31%	7,133,666	9,872,102	1.0%	Yes
1981	78.0%	5,752,789	7,319,070	82.96%	6,934,332	9,700,826	0%	Yes

Πηγή: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

Έτσι και στις Ευρωεκλογές διαπιστώνεται διαχρονικά μία σταθερή αύξουσα τάση³⁹ της αποχής του εκλογικού σώματος από τις πολιτικές διαδικασίες για την ανάδειξη των εκπροσώπων στο ευρωκοινοβούλιο, η οποία ξεκινά το 1981 από το 21,4% για να διπλασιαστεί σχεδόν και να φτάσει το 2014 στο 40,03%... Ιδιαίτερη μάλιστα εντύπωση προκαλεί η αύξηση της τάσης της αποχής από το 1994, η οποία κλιμακώνεται έως το 2014. Σε ό,τι αφορά τα πληθυσμιακά μάλιστα δεδομένα και σε αυτήν την περίπτωση διαπιστώνεται ότι αν και αυξάνει ο αριθμός όσων έχουν δικαίωμα ψήφου, η οποία μάλιστα είναι υποχρεωτική, τόσο μειώνεται η συμμετοχή των πολιτών.

Η αύξηση μάλιστα αυτής της τάσης συμπίπτει με δύο σημαντικές παραμέτρους: τη διεύρυνση και εμβάθυνση των διαδικασιών της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τους ευρωπαϊκούς μηχανισμούς πολιτικής εξουσίας, την υιοθέτηση και χρήση του νέου νομίσματος (ευρώ) στην καθημερινότητα των πολιτών και τη ραγδαία αύξηση της χρήσης του διαδικτύου, η οποία μετασχηματίζει τη μορφή της πολιτικής επικοινωνίας και της δημόσιας σφαίρας συνολικότερα.

38 Δες τα στοιχεία του Πίνακα 2 τα οποία αντλήθηκαν από το: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

39 Δες σχετικά Γράφημα 1.

Συμπίπτει δηλαδή με αυτό που Rosanvallon⁴⁰ ισχυρίζεται για τη Γαλλική περίπτωση⁴¹, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται σε αυτή, ότι ο «ενεργός» κατά τον ίδιο πολίτης μπορεί να απέχει από τις παραδοσιακές δημοκρατικές διαδικασίες (κάλη), αφού αναπληρώνει τη συμμετοχή αυτή με «την πρωτόβουλη και αυθόρμητη βιωματική κοινωνιακή του εμπλοκή», στα πλαίσια λειτουργίας μιας δημοκρατίας της γνώμης⁴².

Γράφημα 1: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στις Ευρωεκλογές στην Ελλάδα: 1981-2014

Ίσως με αυτήν την στάση οι πολίτες να έρχονται να επιβεβαιώσουν και ταυτόχρονα να νομιμοποιήσουν αξιακά και ιδεολογικά την «ελευθερία από την πολιτική»⁴³.

5.2. Η διεθνής εμπειρία

Η διεθνής εμπειρία είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για το φαινόμενο της εκλογικής αποχής. Εξετάζοντας τις Αμερικανικές Προεδρικές Εκλογές διαπιστώνεται διαχρονικά από το 1948 έως και τις Προεδρικές Εκλογές του 2012, ότι παρά την αύξουσα συμμετοχή, των πολιτών μέσω της εγγραφής τους στους εκλογικούς καταλόγους, σε απόλυτους αριθμούς, η τάση της αποχής είναι επίσης αυξητική⁴⁴.

40 Rosanvallon, P. (2004). "Le mythe du citoyen passif". *Le Monde*, 20/06/2004

41 Τα στοιχεία για την περίπτωση της Γαλλίας, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια φανερώνουν μια επίσης αύξουσα τάση αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες.

42 Πανταζόπουλος, Α. (2005). Ο λαϊκισμός της δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις ευρωεκλογές. Στο: Χ. Βερναρδάκης (επιμ). *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*. Αθήνα: Σαββάλας, σ.σ.142-144.

43 Ελεφάντης, Α. (2004). "Κάτω από την αποχή, η απαξίωση της πολιτικής", *Η Αυγή*, 27/06/2014.

44 Αναλυτικά τα στοιχεία των Αμερικανικών Προεδρικών (Presidential) και Βουλευτικών (Parliamentary) Εκλογών στο: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=231> (προσπελάστηκε στις 09.06/2016).

Ειδικότερα όσο αυξάνει ο αριθμός των εγγεγραμμένων (registered voters), τόσο αυξάνει η αποχή, τόσο ως προς τον αριθμό αυτό, όσο και ως προς το σύνολο της πληθυσμιακής ηλικίας που έχει δικαίωμα ψήφου (voting age population).

Πίνακας 3: Διαχρονική εξέλιξη ψήφου στις Προεδρικές Εκλογές στις ΗΠΑ: 1948-2012

Year	Voter Turnout	Total vote	Registration	VAP Turnout	Voting age population	Population	Invalid votes	Compulsory voting
2012	66.66%	129,085,403	193,653,908	53.58%	240,926,957	312,780,968		No
2008	70.33%	133,944,538	190,461,401	57.47%	233,087,000	303,824,640		No
2004	88.50%	125,736,000	142,070,000	57.07%	220,336,019	293,027,571	2.70%	No
2000	85.55%	110,826,000	129,549,000	52.62%	210,623,408	284,970,789	0.13%	No
1996	82.26%	105,017,000	127,661,000	53.44%	196,511,000	265,679,000		No
1992	89.96%	113,866,000	126,578,000	60.08%	189,529,000	255,407,000		No
1988	86.20%	102,224,000	118,589,000	55.93%	182,778,000	245,057,000		No
1984	87.75%	101,878,000	116,106,000	58.39%	174,466,000	236,681,000		No
1980	88.60%	93,066,000	105,035,000	56.54%	164,597,000	227,738,000		No
1976	88.68%	86,698,000	97,761,000	56.92%	152,309,190	218,035,000		No
1972	87.09%	85,766,000	98,480,000	60.92%	140,776,000	208,840,000		No
1968	89.66%	73,211,875	81,658,180	60.84%	120,328,186	200,710,000		No
1964	95.83%	70,644,592	73,715,818	61.92%	114,090,000	192,119,000		No
1960		68,838,219		63.06%	109,159,000	180,684,000		No
1956		62,026,908		58.29%	106,408,890	168,903,000		No
1952		61,551,118		60.31%	102,064,300	157,022,000		No
1948		48,692,442		51.09%	95,310,150	146,631,000		No

Πηγή: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=231>

Συγκρίνοντας διαχρονικά τα στοιχεία της έβδομης στήλης του πίνακα 3, δηλαδή το συνολικό πληθυσμό (population), με την έκτη στήλη, δηλαδή τον πληθυσμό που είναι σε ηλικία να ψηφίσει (voting age population), καθώς και με το σύνολο των εγγεγραμμένων, της τέταρτης στήλης (registration), αλλά και των τελικώς ψηφισάντων, (τρίτη στήλη με την ένδειξη total vote), διαπιστώνεται μία διαχρονική αναλογική ελλειμματική σχέση, αναφορικά με το σύνολο του πληθυσμού, το σύνολο της ηλικίας που μπορεί να ψηφίσει, το ποιος έχει τη δυνατότητα να ψηφίσει και τελικά πόσοι ψηφίζουν. Είναι αναγκαίο βέβαια να σημειωθεί ότι στις Αμερικανικές Προεδρικές Εκλογές η ψήφος είναι προαιρετική, σε αντίθεση με την Ελλάδα.

Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από το γράφημα 2 και

αφορά την εξέλιξη της εκλογικής αποχής στις ΗΠΑ, είναι το γεγονός ότι παρά το ότι από τη δεκαετία του 1960 «εγκαινιάζεται» στις ΗΠΑ το επιθετικό πολιτικό marketing⁴⁵, τα ποσοστά της εκλογικής αποχής ως προς τον αριθμό αυτών που εγγράφονται στους καταλόγους και αυτούς που ψηφίζουν, από το 1964 έως τις Προεδρικές Εκλογές 2004 δεν κυμαίνονται σε ιδιαίτερα υψηλές τιμές, γεγονός που ερμηνεύεται ως το αποτέλεσμα της έντονης πολιτικοποίησης του εκλογικού κοινού, με ισχυρά μάλιστα τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά, παρά τα περί αντιθέτου θρυλλούμενα, πράγμα που σχετίζεται με σημαντικά πολιτικά γεγονότα την περίοδο αυτή, όπως η δολοφονία Κένεντυ, οι ταραχές τη δεκαετία του 1960 με τα δικαιώματα των αφροαμερικανών στις ΗΠΑ, ο πόλεμος του Βιετνάμ, η υπόθεση Watergate που έφερε στο φως η εφημερίδα Washington Post, η υπόθεση των Αμερικανών ομήρων στο Ιράν, ο πόλεμος στον Κόλπο, η Χρηματιστηριακή κρίση του 2000, και γενικότερα μια σειρά γεγονότων που ευνοούσαν την πολιτική πόλωση, παρά την κυριαρχία του δικομματισμού και την εναλλαγή στις ΗΠΑ των δύο κυρίαρχων κομμάτων, των Δημοκρατικών και των Ρεπουμπλικάνων.

Γράφημα 2: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στις Αμερικανικές Προεδρικές Εκλογές 1964-2012

Η εικόνα αυτή, όπως ξεκάθαρα φαίνεται, αντιστρέφεται από το 2008 και μετά, χρονιές που συμπίπτουν με την υπόθεση Lehman Brothers, που αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για τη γενίκευση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης⁴⁶.

45 Perry, J. (1968). *The New Politics. The Expanding Technology of Political Manipulation*, Weidenfeld & Nicholson, London, 1968, pp. 4, 10-12, 217-218.

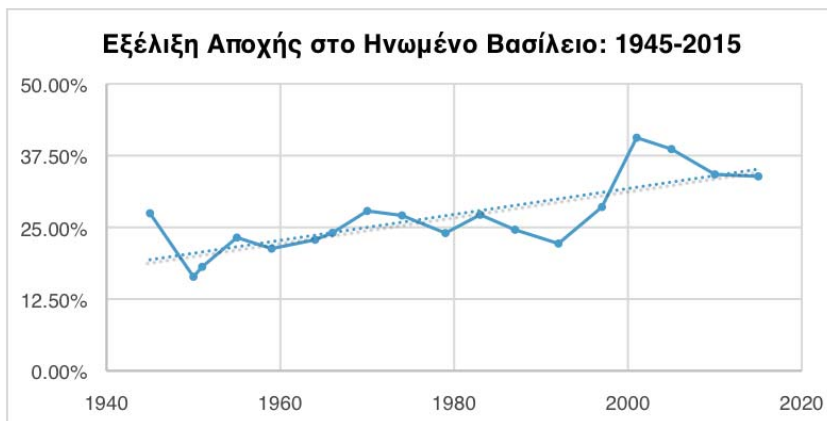
46 Να σημειωθεί ότι οι συνέπειες της κρίσης ήταν τρομακτικές για τις ΗΠΑ, παρά το γεγονός ότι η διεθνής και ελληνική δημοσιογραφία δεν έστρεψε τόσο έντονα τα φώτα της δημοσιότητας προς τα εκεί, όσο στην κάλυψη

Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, όπως φαίνεται από το Γράφημα 3, ενώ η αποχή παρουσιάζει από τη δεκαετία του 1950 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μια σταθερότητα που κυμαίνεται από το 16-25%, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 2000 καταγράφει μια ιδιαίτερα αυξητική άνοδο για να αγγίξει το 2001 το 40,62% του εκλογικού σώματος και το 38,64% το 2005.

Μία τάση που ίσως να μπορεί να ερμηνευθεί από την ιδιαίτερα επίπονη και μακροχρόνια αντιπαράθεση της Κυβέρνησης Θάτσερ με τα συνδικάτα των ανθρακωρύχων, η οποία μάλιστα είχε συνέπειες για το σύνολο της Βρετανικής Κοινωνίας και τον μελλοντικό μετασχηματισμό των πολιτικών και οικονομικών δομών της χώρας, η οποία στράφηκε έκτοτε σε περισσότερο φιλελεύθερες και νεοφιλελεύθερες κατευθύνσεις, ως προς την οικονομική πρακτική, δημιουργώντας στους πολίτες μια αποστροφή και αδιαφορία για την πολιτική κατάσταση της χώρας. Ενδεχομένως και το φαινόμενο του πολιτικού κυνισμού, που μετουσιώνεται σε αποχή από τις εκλογικές διαδικασίες.

Η συμμετοχή μάλιστα της Βρετανίας μετά το 2000 περισσότερο ενεργά στις διεθνείς πολιτικές και επιχειρησιακές παρεμβάσεις των διεθνών οργανισμών, όπως ο Πόλεμος στον Κόλπο, φαίνεται να επιδρά σημαντικά στην συμπεριφορά του εκλογικού σώματος.

Γράφημα 3: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στις Βουλευτικές Εκλογές στο Η.Β. 1945-2015

Για τη Γαλλία, σε ό, τι αφορά την εκλογική συμμετοχή, η εικόνα δε

της ελληνικής πτυχής της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Οι συνέπειες της κρίσης ήταν επώδυνες κυρίως για τους εργαζομένους στις ΗΠΑ, αφού χάθηκαν εκατομμύρια θέσεις εργασίας. Για μια αναλυτική αριθμητική παρουσίαση της κρίσης στις ΗΠΑ σε αριθμούς δεξ στο: <http://www.tovima.gr/opinions/useropinions/article/?aid=504403> (προσπελάστηκε στις 09/06/2016).

διαφοροποιείται αισθητά. Η αποχή στις Βουλευτικές Εκλογές παρουσιάζει μια σταθερή αύξουσα ανοδική πορεία⁴⁷ για να φτάσει το 44,60% στην εκλογική αναμέτρηση του 2012.

Γράφημα 4: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στη Γαλλία 1945-2012

Η εικόνα σε ό,τι αφορά στις ευρωεκλογές «επιδεινώνεται», αφού όπως φαίνεται στο Γράφημα 5 κυμαίνεται σταθερά πάνω από το 40% για να φτάσει στο 59,37% στις ευρωεκλογές του 2009.

Από τη συγκριτική μάλιστα ανάλυση των αποτελεσμάτων της συμμετοχής των πολιτών στις ευρωεκλογές σε δεκατέσσερις χώρες της Ε.Ε. από το 1989 έως το 2009 διαπιστώνεται ότι για τους Ευρωπαίους πολίτες «οι ευρωεκλογές ελάχιστη σημασία έχουν»⁴⁸. Η ίδια τάση όμως αποτυπώνεται και όσον αφορά τη συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών στις εθνικές εκλογές, δηλαδή τις εκλογές για την ανάδειξη των εκπροσώπων τους στα εθνικά κοινοβούλια έντεκα χωρών της Ε.Ε.⁴⁹ το 2010. Διαπιστώνεται μάλιστα όπως αναφέρει ο Γεωργογιάννης ότι «τα ποσοστά αποχής με βάση τους ψηφίσαντες σε σχέση με το εκλογικό σώμα κάθε χώρας είναι ιδιαίτερα υψηλά. Ειδικότερα διαπιστώνεται ότι μόνο τρεις χώρες η Εσθονία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Κύπρος, έχουν ποσοστά σχηματισμού κυβέρνησης με βάση τους ψηφίσαντες που ξεπερνούν το 50%+1 (αρχή της δεδηλωμένης), δηλαδή φαίνεται ότι έχουν απόλυτη πλειοψηφία. Αντίθετα, τα ποσοστά σχηματισμού κυβέρνησης με βάση το συνολικό εκλογικό σώμα, δείχνουν ότι όλες οι κυβερνήσεις των χωρών του πίνακα είναι μειοψηφικές, ακόμη και των τριών χωρών που προαναφέρθηκαν. Στην περίπτωση της Εσθονίας, για παράδειγμα, που ενώ φαινόταν ότι πήρε το

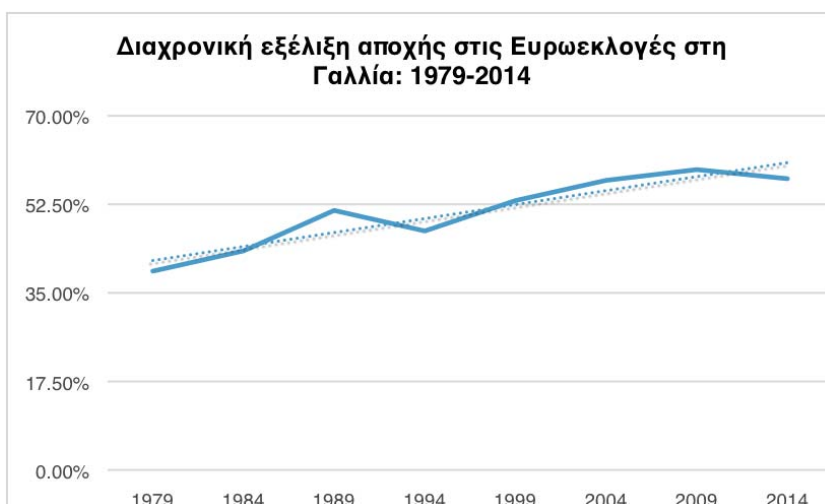
47 Δες σχετικά Γράφημα 4.

48 Γεωργογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, τομ. Α', Αθήνα, Διάδραση, σ.σ. 204-205.

49 Γεωργογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, τομ. Α', Αθήνα, Διάδραση, σ.σ. 203-204.

56,30% με βάση τους ψηφίσαντες, για το λόγο ότι η προσέλευση ήταν πολύ χαμηλή, στο συνολικό εκλογικό σώμα το ποσοστό κατέρχεται σε 34,52%. Στην Πολωνία αντίστοιχα, όπου, με βάση τους ψηφίσαντες σχηματίστηκε κυβέρνηση με 50,42%, το ποσοστό σχηματισμού κυβέρνησης με βάση όλο το εκλογικό σώμα κατέρχεται στο 26,62%, αφού λιγότερο από το 1/3 των ψηφοφόρων συμμετείχε στις εκλογές».⁵⁰

Γράφημα 5: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στις Ευρωεκλογές στη Γαλλία 1979-2014

Είναι λοιπόν σαφές ότι με βάση τα εκλογικά αποτελέσματα ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 2000, διαπιστώνεται μία σημαντική κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Ενδεχομένως η πλουραλιστική δημοκρατία των συνανέσεων και των «αντισταθμιζόμενων» πολιτικών δυνάμεων (countervailing powers)⁵¹ σε συνδυασμό με την εντεινόμενη χρήση της εμπορευματικής, μαζικής και εξατομικευμένης πλέον, λόγω των τεχνικών εξελίξεων, εφαρμογών και δυνατοτήτων του διαδικτύου, επικοινωνίας, να έχει φτάσει στα όριά της...

5.3. Πολιτικός κυνισμός και δημοκρατία

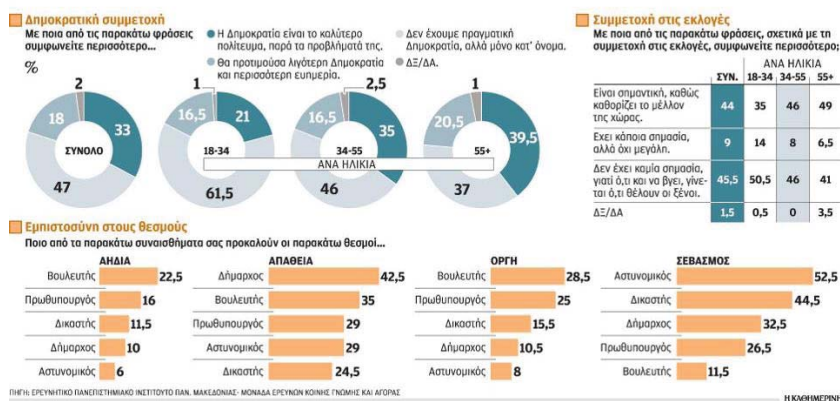
Ιδιαίτερα ανησυχητικά είναι τα αποτελέσματα των ερευνών για το εάν οι πολίτες εμπιστεύονται τη δημοκρατία και τους πολιτικούς θεσμούς και γενικότερα

50 Γεωργογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, том Α', Αθήνα, Διάδραση, σ. 204.

51 Hirsch, F. - Gordon, D. (1975). *Newspaper Money*. Hutchinson, London. Επίσης: Hall, S. - Critcher, C. - Jefferson, T. - Clarke, J. - Roberts, B. (1978). *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*, MacMillan Press, London.

ποια είναι στάση τους απέναντι στις πολιτικές ελίτ⁵². Η πρόσφατη έρευνα που πραγματοποίησε η Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και ο Νίκος Μαρατζίδης για λογαριασμό του Dukakis Center for Public and Humanitarian Services⁵³ υπήρξε, εξαιρετικά αποκαλυπτική. Η καχυποψία έναντι των δημοκρατικών θεσμών και των φορέων τους αποτελεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό. Περίπου ένας στους δύο ερωτώμενους (47%) θεωρεί πως τον εκφράζει η φράση «έχουμε δημοκρατία μόνο στο όνομα και όχι στην ουσία». Επιπλέον, και πιο ανησυχητικό ακόμη, ένας στους πέντε (18%) θα προτιμούσε λιγότερο δημοκρατία και περισσότερο ευημερία, ποσοστό που μεγαλώνει αρκετά μεταξύ των ανθρώπων με χαμηλή μόρφωση. Δυστυχώς μόνο ένας στους τρεις Έλληνες (32%) απαντά ότι τον εκφράζει η θέση πως η δημοκρατία είναι το καλύτερο πολίτευμα παρά τα προβλήματά της. Η κρίση εμπιστοσύνης έναντι του πολιτικού συστήματος αποτυπώνεται και στην απαξίωση που εκδηλώνεται από ένα σημαντικό τμήμα των πολιτών για τις εκλογές. Το 45% των ερωτώμενων θεωρεί πως η συμμετοχή στις εκλογές είναι χωρίς σημασία γιατί τελικά γίνεται ό,τι θέλουν οι ξένοι. Αντίθετα, το 44% των ερωτώμενων απάντησε πως οι εκλογές είναι πολύ σημαντικές γιατί καθορίζουν το μέλλον της χώρας.

Γράφημα 6: Πολιτικός κυνισμός και δημοκρατία

Πηγή: www.kathimerini.gr/857758/article/epikairothta/politikh/dhmokratia-se-krish--kai-politikos-kynismos (προσπελάστηκε στις 12/06/2016).

Το πλέον ανησυχητικό, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, είναι πως η κρίση εμπιστοσύνης προς τη δημοκρατία είναι εντονότερη στους νέους ανθρώπους. Περισσότεροι από έξι στους δέκα νέους πιστεύουν πως έχουμε δημοκρατία κατ'

52 Δες αναλυτικά τα στοιχεία στο Γράφημα 6.

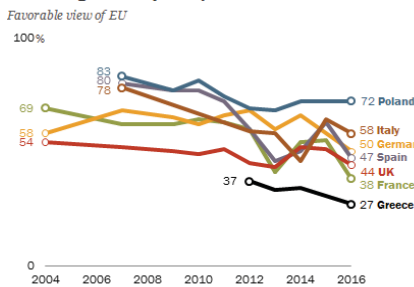
53 Μαρατζίδης, Ν.- Σιάκας, Γ. (2016). Δημοκρατία σε κρίση και πολιτικός κυνισμός. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 26.04.16. Στο: www.kathimerini.gr/857758/article/epikairothta/politikh/dhmokratia-se-krish--kai-politikos-kynismos (προσπελάστηκε στις 12/06/2016).

όνομα. Η ίδια ηλικιακή ομάδα θεωρεί κατά πλειοψηφία (50%) ότι η συμμετοχή στις εκλογές είναι χωρίς σημασία. Τα έντονα αρνητικά αισθήματα δείχνουν να χαρακτηρίζουν τη σχέση ανάμεσα στους πολίτες και στην πολιτική ελίτ. Το 51% των πολιτών δηλώνει πως αισθάνεται οργή ή αηδία για τους βουλευτές και μόλις 11% σεβασμό. Η απαξίωση αυτή αγγίζει και τον πρωθυπουργικό θεσμό, καθώς μόλις ένας στους τέσσερις δηλώνει πως αισθάνεται σεβασμό για αυτόν. Αντίθετα, η πλειοψηφία δηλώνει πως αισθάνεται σεβασμό για τους αστυνομικούς (52%) και τους δικαστές (44%). Οι δύο αυτές επαγγελματικές κατηγορίες μάλιστα συγκεντρώνουν μικρά ποσοστά αρνητικών αισθημάτων: μόλις 14% οι αστυνομικοί και 27% οι δικαστές.

Την ίδια ώρα αυξάνονται κατακόρυφα οι αρνητικές θέσεις απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην έρευνά του για το 2016, το Pew Research Center⁵⁴ διαπιστώνει ότι στην κορυφή των χωρών που έχουν αρνητική άποψη για την ΕΕ εμφανίζεται η Ελλάδα με 71% και ακολουθεί η Γαλλία⁵⁵ με 61%.

Γράφημα: 7: Η άνοδος του ευρωσκεπτικισμού

After short-lived rebound, views of the EU on the decline again in key European countries

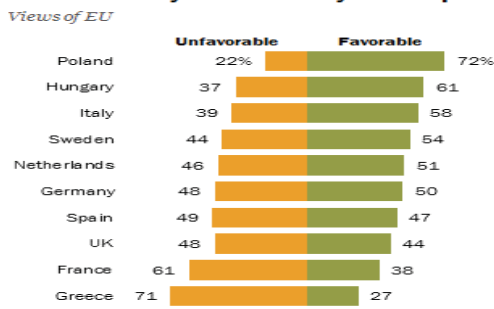

Source: Spring 2016 Global Attitudes Survey, Q10c.

"Euroskepticism Beyond Brexit"

PEW RESEARCH CENTER

EU favorability varies widely in Europe

Source: Spring 2016 Global Attitudes Survey, Q10c.

"Euroskepticism Beyond Brexit"

PEW RESEARCH CENTER

Πηγή: <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroskepticism-beyond-brexit> (προσπελάστηκε στις 14/06/2016)

Μόνο το 27% των ερωτηθέντων απαντά πως έχει θετική άποψη. Αμέσως μετά βρίσκεται η Γαλλία, με το 61% των ερωτηθέντων να απαντά πως έχει αρνητική άποψη και το 38% θετική. Σε Βρετανία, το 48% εκφράζει αρνητική

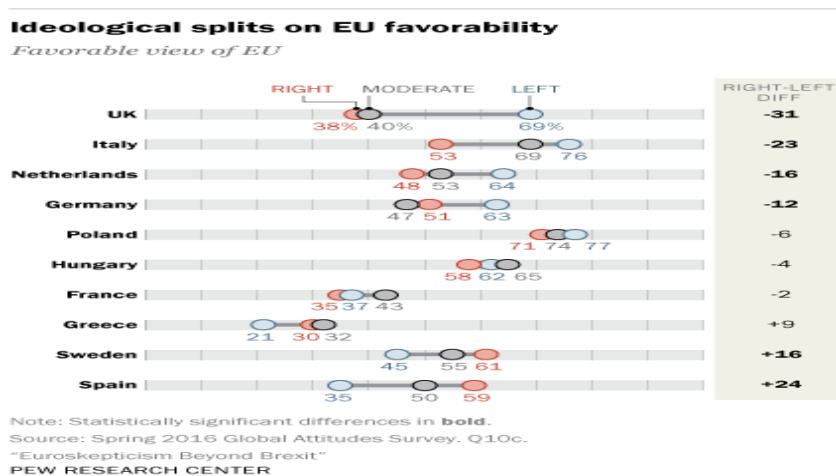
54 «Έλληνες και Γάλλοι στην κορυφή όσων Ευρωπαίων βλέπουν αρνητικά την ΕΕ». *Ανιχνεύσεις*, 08/06/16. Στο: <http://www.anixneuseis.gr/?p=145838> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

55 Γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ένταση των συγκρούσεων των διαδηλωτών στους δρόμους των Γαλλικών πόλεων για περισσότερο από ένα μήνα, με κύριο αίτημα την απόσυρση του εργασιακού νόμου, ο οποίος θεωρείται από τους διαδηλωτές ως προσπάθεια εφαρμογής μιας ευρύτερα ανάληπτης ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής. Σημειώνεται επίσης ότι οι Γάλλοι ήταν οι πρώτοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2005, όπου επίσης με μαζικές διαδηλώσεις είχαν αντιδράσει στην τότε επιχειρούμενη προσπάθεια Συνταγματικής ενοποίησης της Ευρώπης, μέσω ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος.

άποψη και το 44% θετική, με την εικόνα να μην διαφέρει σημαντικά σε Ισπανία, Γερμανία, Ολλανδία και Σουηδία (49-47, 48-50, 46-51, 44-54 αντίστοιχα). Στην Ιταλία, αρνητική άποψη έχει το 37% και θετική το 58% ενώ ισχυρότερη είναι η θετική γνώμη για την ΕΕ στην Πολωνία (72% έναντι 22%) και στην Ουγγαρία (61% έναντι 37%).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση της άποψης για την ΕΕ ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς:

Γράφημα 8: Οι Ιδεολογικές τοποθετήσεις για την Ε.Ε.

Πηγή:<http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroscepticism-beyond-brexite> (προσπελάστηκε στις 14/06/2016).

Σε ορισμένες χώρες, η αρνητική άποψη για την ΕΕ έχει δεξιό πρόσημο, σε άλλες αριστερό. Έτσι, σε χώρες όπως η Βρετανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Γερμανία ή η Πολωνία, όσοι τοποθετούνται στα αριστερά «κλίνουν» σε θετική άποψη για την ΕΕ. Αντιθέτως, στην Ελλάδα, τη Σουηδία και την Ισπανία, προς θετική άποψη στην ΕΕ κλίνουν όσοι δηλώνουν μετριοπαθείς ή τοποθετούνται στα δεξιά⁵⁶. Σε όλες τις χώρες, οι νεότερες ηλικίες εμφανίζονται πιο θετικές απέναντι στην ΕΕ. Στην Ελλάδα, το 37% της ηλικιακής ομάδας 18-24 έχει θετική γνώμη, έναντι του 25% για τους 35-49 και 24% για τους μεγαλύτερους των 50.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι τη στιγμή που οι επικοινωνιακές διαδικασίες της πολιτικής, με την εξέλιξη των τεχνικών της επικοινωνίας αποκτούν τον κυρίαρχο ρόλο, την ίδια στιγμή εκδηλώνεται σταδιακά και κορυφώνεται την εποχή της κρίσης μια σοβαρή κρίση πολιτικής άρνησης και αμφισβήτησης,

56 Τα στοιχεία ολόκληρης της έρευνας είναι διαθέσιμα εδώ: Pew Research Center. (2016). *Euroscepticism Beyond Brexit*. Στο: <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroscepticism-beyond-brexite> (προσπελάστηκε στις 14/06/2016).

η οποία προσλαμβάνει έντονα τα χαρακτηριστικά της κρίσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης, με έντονα τα στοιχεία του πολιτικού κυνισμού και της αποστροφής προς τους θεσμούς και τη δημοκρατία, τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διευρωπαϊκό επίπεδο.

6. Συμπεράσματα

Από τη συγκριτική ανάλυση της διαχρονικής εξέλιξης της αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες, τόσο στην ελληνική περίπτωση, όσο και στην ευρωπαϊκή, καθώς επίσης και στους κύριους εκπροσώπους του αγγλοσαξονικού χώρου, προκύπτει ξεκάθαρα μια σοβαρή κρίση πολιτικής εκπροσώπησης και λειτουργίας της σύγχρονης δημοκρατίας.

Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ότι την εποχή της κυριαρχίας της πληροφορίας και της επικοινωνίας, όπου η ενημέρωση και η πολιτική, τόσο στη συμβολική, όσο και στην πραγματιστική και λειτουργική της σημασία έχουν μετεξελιχθεί και μετασηματιστεί στο πλαίσιο λειτουργίας της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης δημόσιας σφαίρας, η σχέση εμπιστοσύνης των πολιτών προς το πολιτικό και κοινωνικό συμβόλαιο (Hobbes), αλλά και προς το ίδιο το πολιτικό σύστημα, έχει διαρραγεί. Ίσως να ερμηνεύεται και ως συνέπεια του αποκαλυπτικού για το πολιτικό σύστημα ρόλου των Μέσων Επικοινωνίας που με τους μηχανισμούς της πλαισίωσης και πειθούς καλλιεργούν συστηματικά την απαξίωση για το πολιτικό σύστημα και τους εκπροσώπους του.

Δεν φαίνεται όμως να πρόκειται απλώς για μια κρίση εμπιστοσύνης. Τα αποτελέσματα της εκλογικής αποχής φανερώνουν ότι περισσότερο πρόκειται για βαθιά δομική, συστημική απαξίωση προς τους ίδιους τους θεσμούς και τη λειτουργία τους (Μαρατζίδης) από την θρυμματισμένη πλέον κοινωνία των πολιτών⁵⁷.

Το κλασικό ενδιαφέρον για την πολιτική και την ενημέρωση, αλλά και τους τρόπους που αυτή «καταναλώνεται»⁵⁸ ξεπερνά τα συνήθη όρια και προσλαμβάνει νέες διαστάσεις. Δεν φαίνεται ότι πρόκειται απλώς για την αντίδραση του κοινού στους μηχανισμούς της πειθούς (Zaller), και για το πώς τελικά το εκλογικό κοινό, δηλαδή ο ψηφοφόρος προσλαμβάνει το πολιτικό μήνυμα, το επεξεργάζεται από τα «πανίσχυρα μέσα»,⁵⁹ και το μετουσιώνει σε

57 Σταυρόπουλος, Α., Αθ. (2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα: Οι βουλευτικές εκλογές του 2004*. Αθήνα, Μυρμιδόνες, σ.σ.112-113.

58 Δες σχετικά τις έρευνες των: Brechon & Derville (1998) και του Pierru (2004) για το πώς η πολιτική επικαιρότητα είναι αναμειγμένη στην τηλεοπτική πληροφορία. Ειδικότερα δες σχετικά: Brechon, P.-Salomon, C.-A. (2008). "La avènement des sonatges et des enquetes: elements pur un bilan". Στο: P. Brechon, dir. *Les election presidentielles en France*. La documentation Française. Paris. pp.105-154.

59 Σαμαράς, Α. (2003). Τετράδια Επικοινωνίας. *Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μελετών*. σ.σ. 31-34. Να σημειωθεί ότι όπως ο ίδιος τονίζει, στο ίδιο σημ. 35, συχνά τα Μέσα Επικοινωνίας και η προπαγάνδα προτάθηκαν ως δικαιολογία, για να κρύψουν το γεγονός ότι οι μεταβολές επήλθαν λόγω κοινωνικών συνθηκών, κακοδιοίκησης ή ανεπάρκειας. Μετά από κάθε ήττα η απόδοση των ευθυνών, το γνωστό «blame game» λειτουργεί ως πολιτικό καθαρτήριο. Ο Σαμαράς επίσης τονίζει ότι η επιλεκτική αντίληψη του μηνύματος συνδέεται με το «φαινόμενο

πολιτική πράξη, δηλαδή σε θετική ή αρνητική ψήφο, ή αποχή. Αφορά την ίδια την ουσία της πολιτικής και αν αυτή με τον τρόπο που εφαρμόζεται εκπροσωπεί το κοινό συμφέρον, την ίδια την πολιτική υπόσταση των πολιτών.

Το πέρασμα, από τη συλλογική επιλογή που επικεντρώνεται στην ιδεολογία, στην ατομική επιλογή που επικεντρώνεται στην πληροφορία, η οποία διαμεσολαβείται από τις τεχνικές και τα μέσα της επικοινωνίας οδήγησε από «τα μαζικά κόμματα και τα μεγάλα οράματα στην ορθολογική δημοκρατία», (Dominique Wolton) όπου η νοημοσύνη του κοινού υποχρεώνει τους πολιτικούς να εκφέρουν έναν άλλο λόγο και να ενεργούν με μια άλλη πρακτική.

Η μετεξέλιξη της λειτουργίας της δημοκρατίας συνεπικουρούμενη από τους μηχανισμούς και της διαδικασίες της επικοινωνιακής πολιτικής διαμεσολάβησης μετασχημάτισε την ουσία του πολιτικού και ορθού λόγου, στη δημοκρατία του κοινού (Rosanvallon) και των ειδημόνων. Στη δημοκρατία του gallor και της τηλεθέασης. Στη δημοκρατία του hashtag και του Instagram. Στη δημοκρατία του twitter και των social media γενικότερα. Στη λειτουργία μιας «ψηφιακής δημοκρατίας» και ενός κατακερματισμένου κοινού, που από τα χρόνια της έντονης κομματικής και πολιτικής πόλωσης, (περίπτωση Ελλάδας) και της «politically correct» πολιτικής διαχείρισης (αγγλοσαξονικός χώρος και ένα τμήμα του ευρωπαϊκού), πέρασε στη νέα πραγματικότητα: Στη δημοκρατία της εκχώρησης της πολιτικής συμμετοχής και όχι της συνειδητής, ατομικής εξουσιοδότησης μέσω δημοκρατικής επιλογής, ως απότοκο κυρίως των συνεπειών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η οποία έφερε στο προσκήνιο και επέτεινε τις συνέπειες της κρίσης της πολιτικής εκπροσώπησης και λειτουργίας της δημοκρατίας.

Από την εποχή που ξεσπά η κρίση, (2007) οι δείκτες αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη, αλλά και στον Αγγλοσαξονικό χώρο (ΗΠΑ, Αγγλία) αυξάνουν αισθητά. Η παγκόσμια οικονομική κρίση φαίνεται να λειτουργεί καταλυτικά ως μια προϊούσα και υπολανθάνουσα κρίση αμφισβήτησης του πολιτικού⁶⁰.

Έτσι η κλασική πολιτική αντιπροσώπευση, τίθεται σε αμφισβήτηση για τη δυνατότητά της αν μπορεί να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Ακόμη και τα ποικιλώνυμα κινήματα, όπως το Κίνημα Occupy, που εμφανίστηκε ως αντίδραση στη διογκούμενη αύξηση του πλούτου στο 1% των πολιτών σε βάρος του υπολοίπου 99% και που τάραξε παρωδικά τα ήρεμα πολιτικά νερά του αγγλοσαξονικού

των εχθρικών Μέσων». Αυτό αναφέρεται σε μια κατάσταση που το ίδιο το μήνυμα γίνεται αντιληπτό ως μεροληπτικό από άτομα με ριζοσπαστικά διαφορετικά αντιλήψεις. Δες περισσότερα στο ίδιο, σημ.45.

60 Είναι συγκλονιστικά τα στοιχεία της ΓΣΕΕ, που είδαν το φως της δημοσιότητας και αναφέρουν ότι στην Ελλάδα της Κρίσης, υπάρχουν 350.000 οικογένειες χωρίς κανέναν εργαζόμενο! Δες σχετικά: Real Fm και τα στοιχεία της ετήσιας έκθεσης του ΙΝΕ ΓΣΕΕ. Στο: ΙΝΕ ΓΣΕΕ. (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση Ετήσια Έκθεση 2016*. Ρόδος 17 Μαρτίου 2016. Στο: http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2016/03/Parousiasi-17_3_16-G_Argeiti_Etisia-Ekthesi-2016.pdf (προσπελάστηκε στις 13/06/2016).

κόσμου ή των «Αγανακτισμένων» στην Ελλάδα⁶¹, παρόλο που συγκέντρωσαν χιλιάδες πολιτών, καλλιεργώντας μάλιστα πολλές προσδοκίες, περισσότερο εγγράφονται ως μια κινηματική αντίδραση λόγω της πολιτικής «αποξένωσης των κάτω από τους από πάνω» (Rosanvallon), αφού δεν μπόρεσαν να δώσουν μια πολιτική συνέχεια και κυρίως μια αξιόπιστη εναλλακτική και βιώσιμη πρακτικά πρόταση για την αντιμετώπιση των πραγματικών προβλημάτων των πολιτών. Κυρίως εγγράφονται ως μία δυναμική αντίδραση των πολιτών σε μία παρατεταμένη και ανέξοδη οικονομική πολιτική, που προτάσσει το υλικό από το πανανθρώπινο αξιακό ιδεώδες.

Στο πλαίσιο αυτό έχουν κατατεθεί πολλές και τεκμηριωμένες απόψεις και θέσεις οι οποίες δεν αντανακλούν μόνο το σοβαρό πρόβλημα εκπροσώπησης, αλλά επισείουν και τις πιθανές αρνητικές συνέπειες από την επιμονή σε ένα αναποτελεσματικό μοντέλο πολιτικής εξουσίας. Ανάμεσα σε αυτές καταγράφονται οι προτάσεις Γεωργιογιάννη για την άμεση και διαδραστική δημοκρατία, την εφαρμογή δηλαδή ενός νέου δημοκρατικού μοντέλου άσκησης της πολιτικής με κύρια χαρακτηριστικά την αμεσότητα της συμμετοχής του πολίτη στις εκλογικές διαδικασίες, την πολυεπίπεδη διαδραστικότητα και το διαχωρισμό των εξουσιών⁶².

Η πρόταση του Νίκου Αλιβιζάτου, αφού αναγνωρίζει ότι «*νομικά το ισχύον Σύνταγμα απαγορεύει την εγκαθίδρυση προεδρικού πολιτεύματος*»⁶³ εστιάζει προς την κατεύθυνση εφαρμογής ενός μοντέλου προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αφού όπως χαρακτηριστικά τονίζει «*το προεδρικό πολίτευμα δεν προσιδιάζει σε χώρες που στερούνται συναινετικής κουλτούρας*»⁶⁴. Γι' αυτό και ο ίδιος θεωρεί ότι «*η λύση βρίσκεται στη διατήρηση του πολιτεύματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με τις αναγκαίες βελτιώσεις, ώστε να αντιμετωπιστούν ορισμένες αποδεδειγμένες παρενέργειες του πρωθυπουργοκεντρισμού και να ληφθούν υπόψη οι νέες συνθήκες*»⁶⁵.

Από την πλευρά τους οι Κοντογιώργης και Τσούκας⁶⁶ θέτουν το διακύβευμα της πολιτικής ηγεσίας και τις ερμηνευτικές του προσεγγίσεις, προκειμένου να συμβάλουν στον επαναπροσδιορισμό των προϋποθέσεων κατανόησης της

61 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το νεόκοπο κίνημα “Παραιτηθείτε”, το οποίο διαδήλωσε στο Σύνταγμα στις 15 Ιουνίου 2016. Αν και αυτοαναφέρεται ως αντίδραση στις έως τώρα ασκούμενες πολιτικές, πριν καν ακόμη ξεκινήσει, προκάλεσε την κυβερνητική αντίδραση της επανεκλογείσας Κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ, ενώ η συγκρότησή του και οι θέσεις τους αναζωπύρωσαν έντονη πολιτική αντιπαράθεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι και αυτό το κίνημα δημιουργήθηκε μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ειδικότερα το Facebook.

62 Δες σχετικά: Γεωργιογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, τόμ. Α', Αθήνα: Διάδραση. Δες επίσης σχετικά: Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2015). Από τους Κλασσικούς στους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες: Για τη Δημοκρατία μετά την κρίση. Στο: Π. Γεωργιογιάννης (επιμ). *Αναβίωση της Κλασικής Ολυμπιάδας*. Πάτρα, σ.217-218.

63 Αλιβιζάτος, Ν. (2013). *Ποια Δημοκρατία. Για την Ελλάδα μετά την Κρίση*; Αθήνα: Πόλις, σ.93-94

64 Αλιβιζάτος, Ν. (2013). *Ποια Δημοκρατία. Για την Ελλάδα μετά την Κρίση*; Αθήνα: Πόλις, σ.97.

65 Αλιβιζάτος, Ν. (2013). *Ποια Δημοκρατία. Για την Ελλάδα μετά την Κρίση*; Αθήνα: Πόλις, σ.101.

66 Κοντογιώργης, Γ. – Τσούκας, Χ. (2016). Το διακύβευμα της πολιτικής ηγεσίας. Στο: <http://contogeorgis.blogspot.gr/search?updated-max=2016-05-19T10:36:00%2B03:00> (προσπελάστηκε στις 14/06/2016).

ελληνικής κρίσης και κυρίως της πρότασης για την υπέρβασή της.

Περισσότερο, λοιπόν, από ποτέ προβάλλει ως αναγκαιότητα η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των πολιτών με τους δημοκρατικούς θεσμούς, η επιστροφή και πίστη στην αξία του Ανθρώπου, πέρα και πάνω από οποιαδήποτε μονεταριστική πολιτική εμμονή, καθώς και στο σεβασμό στη λειτουργία της πραγματικής δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, όπου τον κύριο λόγο θα έχουν οι πολίτες μέσα από πραγματικές δημοκρατικές διαδικασίες και όχι από τεχνικές-εργαλειακές πολιτικές διαδικασίες-υποκατάστατα της δημοκρατικής πολιτικής συμμετοχής.

Περισσότερο όμως απαιτούνται οι αναγκαίες πολιτικές και κοινωνικές συναινέσεις, ώστε η Χώρα συντεταγμένα και με στόχευση, να μπορέσει να οικοδομήσει ένα ελπιδοφόρο αύριο για τους πολίτες της, κυρίως όμως για το μέλλον του τόπου: τα παιδιά της...

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλιβιζάτος, Ν. (2013). *Ποια Δημοκρατία. Για την Ελλάδα μετά την Κρίση*; Αθήνα: Πόλις.
- Γεωργογιάννης, Π. (2012). *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, τόμ. Α', Αθήνα: Διάδραση
- Ελεφάντης, Α. (2004). “Κάτω από την αποχή, η απαξίωση της πολιτικής”, *Η Αυγή*, 27/06/2014
- Ινστιτούτο VPRC (2007), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006*. Αθήνα: Σαββάλας
- Καφετζής, Π., (2000). Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση; Στο: Ν. Δεμερτζής (επιμ). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσεάς. σ.σ.217-218
- Κατηφόρης, Γ. (1975). *Η Νομοθεσία των Βαρβάρων*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Κομνηνού, Μ. (2002). *Από την αγορά στο θέαμα*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Κονδύλης, Π. (2007). *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Κοντογιώργης, Γ. – Τσούκας, Χ. (2016). Το διακύβευμα της πολιτικής ηγεσίας. Στο: <http://contogeorgis.blogspot.gr/search?updated-max=2016-05-19T10:36:00%2B03:00> (προσπελάστηκε στις 14/06/2016).
- Λεάνδρος, Ν. (2013). Τα Μέσα στο επίκεντρο της κρίσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα οκτώ μεγάλων επιχειρήσεων. Στο: Γ. Πλειός (επιμ). *Η Κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ.31-57.

- Μαρατζίδης, Ν.- Σιάκας, Γ. (2016). Δημοκρατία σε κρίση και πολιτικός κυνισμός. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 26.04.16. Στο: www.kathimerini.gr/857758/article/epikairothta/politikh/dhmokratia-se-krish--kai-politikos-kynismos (προσπελάστηκε στις 12/06/2016).
- Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Πανταζόπουλος, Α., (2005). Ο λαϊκισμός της δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις ευρωεκλογές. Στο: Χ. Βερναρδάκης (επιμ). *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*. Αθήνα: Σαββάλας. σ.σ. 142-144.
- Παπαδάκης, Μ., Κογεβίνας, Μ., Τριχόπουλος, Δ. (2012). *Ο πληθυσμός της Ελλάδας. Θεωρήσεις-Προοπτικές-Προσανατολισμοί*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας. σ.σ.3-10.
- Ρουσσώ, Ζ. Ζ. (2004). *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, (μτφρ.) Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ. Αθήνα: Πόλις
- Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2016). Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης, τχ. 2/2016, σ.σ. 81-104. Στο: <http://periodiko.inpa-tra.gr> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016)
- Σταυρόπουλος, Α., Αθ. (2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα: Οι βουλευτικές εκλογές του 2004*. Αθήνα: Μυρμιδόνες
- Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2015). Από τους Κλασσικούς στους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες: Για τη Δημοκρατία μετά την κρίση. Στο: Π. Γεωργογιάννης (επιμ). *Αναβίωση της Κλασσικής Ολυμπιάδας*. Πάτρα, σ.217-218.
- Τσάτσος, Δ. (1993). *Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Β ' : Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Φιλίππου, Β. (2007). Η έννοια της πολιτικής αντιπροσώπευσης και η οργάνωση των κομμάτων: το παράδειγμα του συνασπισμού. Στο: *Ινστιτούτο VPRC. Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-06*, (επιμ.) Χ. Βερναρδάκης. Αθήνα: Σαββάλας
- Ψύλλα, Μ. (2003). *Η πολιτική ως λόγος και δράση*. Αθήνα: Δαρδανός-Τυπωθήτω

Ξενογλώσση

- Apter, D., (1987). *Rethinking Development. Modernization, Dependency and Postmodern Politics*. SAGE Publications, Inc., pp. 13-52. Στο: www.nyu.edu/steinhardt/e/pdf/humsocsci/mias/readings07/63.pdf.
- Apter, D. E. (1967). "The Politics of Modernization". *The Journal of Politics*. 29:2, pp.426-428.
- Apter, D. E. (2010). "Political Violence and Discourse Theory". *Political and Civic Leadership Vol. 1*. Couto, A.R. (Ed). *Institute and University*.

- Sage Publications, pp.128-137.
- Bourdieu, P. (1981). “La representation politique. Eléments pour une thorie du champ politique”. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no 36-37, p.p.3-24.
- Brechon, P.-Salomon, C-A. (2008). “La avenement des sonatges et des enquetes: elements pur un bilan”. Στο: P. Brechon, dir. *Les election presidentielles en France*. La documentation Française. Paris. pp.105-154.
- Jordan, G., Weedon, C. (1995). *Cultural Politics. Class, Ender, Race and the Post-modern World*. Oxford: Blackwell
- Hall. S. (1989). Η επανανακάλυψη της Ιδεολογίας. Η επάνοδος του απωθημένου στα Μείσα, Στο: *Κοινωνία Εξουσία και Μείσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Μ. Κομνηνού-Χ. Λυριντζής (επιμ.) β' Έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης. σ.σ. 139-144.
- Hall, S. - Critcher, C. - Jefferson, T.- Clarke, J. - Roberts, B. (1978). *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. MacMillan Press, London
- Hirsch, F. - Gordon, D. (1975). *Newspaper Money*. Hutchinson, London
- Perry, J. (1968). *The New Politics. The Expanding Technology of Political Manipulation*, Weidenfeld & Nicholson, London, 1968, pp. 4, 10-12, 217-218. Pitkin, H. F. (1967), *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Rosanvallon, P. (2004). “Le mythe du citoyen passif”. *Le Monde*, 20/06/2004
- Rosanvallon, P. (1995). (επιμ). *La nouvelle question sociale*, Seuil, Paris
- Rosanvallon, P. (1993). (επιμ). *La Pensee politique*, τόμ, 1 “Situations de la democratie”, Hautes Etudes/Gallimard, Seuil, Paris
- Stokes, B. (2016). *Euroskepticism Beyond Brexit*. Pew Research Center. Στο: <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroskepticism-beyond-brexite/>
- Wolton, D., (2006). *Σκέψεις για την επικοινωνία*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Zaller, J. R. (1998). “Monica Lewinsky’s contribution to political science”. Στο: *PS, Politics and Political Science*, 31(2), pp. 311-336
- Zaller, J. R. (1996). “The Myth of massive media impact revisited: new support for a discredited idea”. Στο: D. Mutz, P. Sniderman, R. Brody, eds, *Political Persuasion and Attitude Change*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, p.p.17-78.

Διαδικτυακές πηγές

The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). Στο: <http://www.idea.int/> (προσπελάστηκε στις 06/06/2016).

The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). Στο: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89>

(προσπελάστηκε στις 08/07/2016).

Ελληνικές Βουλευτικές Εκλογές Σεπτεμβρίου 2015. Στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_%CE%A3%CE%B5%CF%80%CF%84%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85_2015 (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). Στο: <http://www.idea.int/vt/countryview.cfm?id=89> (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

Έλληνες και Γάλλοι στην κορυφή όσων Ευρωπαίων βλέπουν αρνητικά της Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο: <http://www.anixneuseis.gr/?p=145838>. (προσπελάστηκε στις 08/06/2016).

Η κρίση σε αριθμούς που φέρνουν ίλιγγο! Το ΒΗΜΑ.26/3/2013. Στο: <http://www.tovima.gr/opinions/useropinions/article/?aid=504403> (προσπελάστηκε στις 09/06/2016).

INE ΓΣΕΕ. (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση Ετήσια Έκθεση 2016*. Ρόδος 17 Μαρτίου 2016. Στο: http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2016/03/Parousiasi-17_3_16-G_Argeiti_Etisia-Ekthesi-2016.pdf (προσπελάστηκε στις 13/06/2016).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Σταυρόπουλος Αναστάσιος** σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Παιδαγωγικά στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Είναι διδάκτωρ του Παντείου Πανεπιστημίου. Έχει εργαστεί στον τομέα των μέσων ενημέρωσης και της πολιτικής επικοινωνίας, ενώ τα τελευταία χρόνια εργάζεται στη δημόσια εκπαίδευση. Επιστημονικές ανακοινώσεις του με κριτές, καθώς και άρθρα του έχουν παρουσιαστεί σε συνέδρια και επιστημονικά έντυπα. Στοιχεία επικοινωνίας: anastavropoulos@gmail.com

Χριστοδούλου Μιχάλης

**Καλλιεργώντας την Αρετή:
Η αγωγή των παθών
στη Δημοκρατία του Rousseau**

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι να συνδέσει αυτά που συνήθως αντιμετωπίζονται ως ξεχωριστά στοχαστικά διακυβεύματα στη σκέψη του Rousseau, δηλαδή την πολιτική του φιλοσοφία και την ανθρωπολογική του θεωρία. Το σκεπτικό που καθόρισε την εν λόγω στοχοθεσία είναι το ότι συνδέοντας τις ανθρωπολογικές αντιλήψεις του Rousseau με τον πολιτικό του στοχασμό, μπορεί κανείς να έχει μια πιο ασφαλή θεμελίωση για το είδος της παιδαγωγικής φιλοσοφίας που ενεργοποιεί στην καθημερινή παιδαγωγική πράξη. Ούτε η απαξίωση αλλά ούτε και η εξύμνηση των συναισθημάτων από μόνη της είναι ικανή να λειτουργήσει ως συνεκτικό πλαίσιο για το είδος των αναπτυξιακών, μαθησιακών πολιτικών ή άλλων αποτελεσμάτων που επιδιώκει κανείς στην παιδαγωγική σχέση. Τουναντίον, η συσχέτισή τους με τις πραξεολογικές και θεσμικές προϋποθέσεις λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος μπορεί να μας προσφέρει έναν ασφαλές επιστημολογικό υπόβαθρο για τις μορφές που θα πρέπει να πάρει η εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη στη σύγχρονη εποχή.

Cultivating virtue: educating passions in Rousseau's Democracy

Abstract

The aim of the article is to connect what has usually been seen as unbridgeable intellectual endeavors in Rousseau's thought, that is his political philosophy and his anthropological theory. The line of reasoning that feeds our aim is that in critically relating his anthropological views with his political conceptions one can obtain a secure grounding of educational philosophies applied in the teaching environments. Neither scorn nor idealization of sentiments and passions could provide us with a viable and cohering context for attaining developmental, learning or educational outcomes. On the contrary, in embedding them within the praxeological and institutional presuppositions which frame Democracy, one can obtain tenable epistemological and pedagogical foundations regarding the forms citizenship education should take in our times.

1. Εισαγωγή

Υπάρχει ένα κομβικό ερώτημα στο οποίο συναντάται η πολιτική φιλοσοφία και η φιλοσοφία της παιδείας, στο βαθμό που η απάντηση που δίνει κανείς σε αυτό το ερώτημα διατρέχει αναπόφευκτα τη μαθησιακή σχέση όχι μόνο με την έννοια της διδακτικής ενός γνωστικού αντικειμένου αλλά και με την έννοια της κοινωνικής σχέσης που αναπτύσσουν τα μέλη ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος ως ολότητας: για ποιο λόγο να συμμορφώνεται κανείς με τους κανόνες αυτού του περιβάλλοντος; ή αλλιώς, γιατί να νοιάζεται κανείς να συνυπάρξει με τον άλλο; Η θεωρητική εκείνη παράδοση που καλείται "συναισθηματοκρατική" (sentimentalism), μακράν του να εμφορείται από μια Χομπσιανή μεροληψία στα πλαίσια της οποίας η συμμόρφωση με τους κανόνες προκύπτει από φόβο λόγω μειωμένης διαπραγματευτικής δύναμης, πριμοδοτεί μια αισιόδοξη αντίληψη της ανθρώπινης φύσης και των συναισθημάτων, εκτιμώντας ότι μέσα απ' την προαγωγή εκείνου του είδους συμπάθειας που είναι εγγενές στοιχείο της ύπαρξής μας είναι δυνατή η κατάκτηση μιας μορφής δικαιοσύνης εντός της οποίας θα αποκλείονται ο φόβος και η αναπαραγωγή της ανισότητας.¹

Στην εργασία αυτή θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τις θέσεις ενός απ' τους τρεις κλασικούς εκφραστές της εν λόγω παράδοσης, του Jean-Jacques Rousseau, αναδεικνύοντας τις αξιακά διαφορετικές μορφές κοινωνίωσης² που προκύπτουν απ' την αναζήτηση της εκτίμησης των άλλων. Οι άλλοι δυο εκφραστές

1 Kymlicka W., (2005), *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας. Μια εισαγωγή*, μτφ-εισ. Γ. Μολύβας, Αθήνα, Πόλις, σσ 42-67 ; Μιχαλάκης Α., (2013), *Το δίκαιο και το Αγαθό*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ 10-23

2 Για την έννοια της «κοινωνίωσης» βλ. Wolff H. K., (1950), *The Sociology of Georg Simmel*, trans.- introd. Kurt H. Wolff, New York: Free Press, pp. 16-23

της, ο Smith και ο Hume, έχουν αναδείξει την επίδραση των μηχανισμών της επιδοκμασίας και της αποδοκμασίας στο είδος της εσωτερικευσης και του σεβασμού που αναπτύσσουν οι άνθρωποι απέναντι στους κανόνες που τους περιβάλλουν.³ Το ερώτημα που προκύπτει όμως παραμένει και αφορά στο αν επιθυμούμε το ορθό για τους σωστούς λόγους και στο αν μπορούμε να συμφιλώσουμε την επιθυμία για αναγνώριση με την επιθυμία για την αρετή.

Στη συνέχεια, στην πρώτη ενότητα οριοθετούμε την προαναφερθείσα προβληματική εστιάζοντας στην συμβολή της σύνδεσης της ανθρωπολογικής και της πολιτικής σκέψης του Rousseau στην παιδαγωγική σχέση. Στις επόμενες τρεις ενότητες αναπτύσσουμε αναλυτικά το σκεπτικό του Rousseau λαμβάνοντας υπόψη τις διαφοροποιήσεις του τόσο απ' τον κλασικό συνταγματικό φιλελευθερισμό του Locke και του Kant όσο και απ' την ωφελμιστική εκδοχή του Hobbes. Στις δυο τελευταίες ενότητες το ενδιαφέρον μας εστιάζει, πρώτον, στο να αναδείξουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του επιχειρήματος του Rousseau και δεύτερον σε μια κριτική διασαφήνιση των όρων που καθιστούν πιθανό ο σύγχρονος πολίτης να επιθυμεί την αρετή για τους σωστούς λόγους.

2. Τοποθέτηση του ζητήματος

Η αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας και του «παιδιού» γενικότερα ως ξεχωριστής ηλικιακής ομάδας που αξίζει το ηθικό-φιλοσοφικό στοχασμό και χρήζει ιδιαίτερης πραγμάτευσης, ορθά έχει αποδοθεί από πολλούς ως καινοτομία του Rousseau, αφού ήταν ο πρώτος που συστηματικά επεξεργάστηκε ένα σύνολο ηθικοπρακτικών αρχών για τη διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου – παιδιού, στον *Αιμίλιο*. Το γιατί θεώρησε αναγκαίο το στοχασμό αυτό αλλά και το περιεχόμενο του είναι δυο ζητήματα που δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει ικανοποιητικά, αν δεν τα συμπεριλάβει στον τρόπο με τον οποίο οικοδομεί το πολιτικό του επιχειρήμα και δεν συνυπολογίσει τη συμβολή των ηθικών του θεωρήσεων στις προκείμενες αυτού του επιχειρήματος.

Στόχος της εργασίας μας είναι ακριβώς αυτός, να εξετάσουμε δηλαδή το πώς και το γιατί η καλλιέργεια της αρετής και η διαχείριση των παθών και των συναισθημάτων συνυφαίνονται, στη σκέψη του Rousseau, με τους όρους της επιτυχούς εφαρμογής και λειτουργίας της Γενικής Βούλησης. Μ' άλλα λόγια, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε κριτικά την άμεση σχέση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο ο Rousseau αντιλαμβάνεται τη ανθρώπινη φύση, τα πάθη και τα συναίσθημα και την θεώρησή του για τον πολίτη της Γενικής Βούλησης.

Το γιατί οι άνθρωποι φτιάχνουν πολιτικές κοινωνίες ήταν ένα ερώτημα

³ Blackburn S., (1998), *Ruling Passions. A theory of practical reasoning*, Oxford: Clarendon Press, pp. 200-204; O'Neil O., (1996), *Towards justice and virtue. A constructive account of practical reasoning*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9-23 ; Hirschman O. A., (1977), *The Passions and the interests*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, pp. 100-115

που τον απασχόλησε και η απάντηση που έδωσε φαίνεται πως όχι απλά συνδέεται με, αλλά εξαρτάται από την ανθρωπολογική του θεωρία. Είναι προφανές ότι συζητώντας το ζήτημα της προέλευσης της πολιτικής κοινωνίας, ο Rousseau συνομιλεί με τον Hobbes και τον Locke, παίρνοντας σε αρκετά σημεία τις αποστάσεις του από τους δυο αυτούς θεωρητικούς, όταν καταπιάνεται με την ανάλυση της φυσικής κατάστασης και όταν, στην ουσία, επαναφέρει την προβληματική των αρχαίων, δηλαδή το ζήτημα του ποιες προσωπικές και πολιτικές αρετές οφείλει να έχει ο πολίτης σ' ένα πολίτευμα.

Θα μπορούσε να πει κανείς, *mutatis mutandis*, ότι ενώ η πολιτική θεωρία του φιλελευθερισμού διαχώρισε την πολιτική από την ηθική, ο Rousseau αναδεικνύει την σύνδεσή τους ως κομβικό και *sine qua non* όρο για μια γόνιμη θεώρηση του πολιτεύματος που μια κοινωνία προτάσσει:

«Πρέπει να μελετήσουμε τους ανθρώπους από την κοινωνία και την κοινωνία από τους ανθρώπους: όσοι θελήσουν να πραγματευτούν χωριστά την πολιτική από την ηθική δεν θα εννοήσουν ποτέ τίποτε ούτε από τη μια, ούτε από την άλλη»⁴

Με βάση το σκεπτικό τούτο, θα ήταν εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η ταυτόχρονη συγγραφή του *Αιμίλιου* και του *Κοινωνικού Συμβολαίου* γύρω στα 1760, δεν είναι ούτε τυχαία ούτε οφείλεται στις ψυχοσυναισθηματικές ή βιογραφικές του ιδιαιτερότητες του συγγραφέα τους, αλλά έρχεται να πιστοποιήσει το πόσο καθοριστικός ήταν στη σκέψη του ο τρόπος οργάνωσης του ανθρώπινου ψυχισμού ως διαύλου συγκρότησης του Πολιτικού. Ας τα δούμε όλα αυτά κάπως πιο αναλυτικά.

3. Τα συναισθηματικά θεμέλια του Φυσικού Δικαίου

Η προσήλωση του Rousseau στην αναγκαιότητα κατανόησης του ανθρώπινου ψυχισμού είναι ενδεικτική της διαφοροποίησής του από την οπτική του συνταγματικού φιλελευθερισμού, αφού θεωρούσε ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για δίκαιους θεσμούς σε μια πολιτεία αν οι άνθρωποι που την απαρτίζουν είναι διεφθαρμένοι ψυχικά και αδιάφοροι για πραγμάτωση του κοινού καλού. Αν οι άνθρωποι επιθυμούν την αδικία και το ατομικό τους συμφέρον, θα δρουν με τρόπο ώστε να αγηφούν ακόμα και τους πιο τέλειους και δίκαιους θεσμούς για να πραγματοποιήσουν τους σκοπούς που αυτές οι επιθυμίες γεννούν. Ως εκ τούτου, μόνο μια κοινωνία που στοχεύει στην καλλιέργεια της αρετής στους πολίτες της μπορεί να προστατεύσει αποτελεσματικά τα δικαιώματα όλων των πολιτών ή να εξασφαλίσει μια δίκαιη κατανομή της ιδιοκτησίας⁵.

Το ερώτημα εκείνο του οποίου η απάντηση οδήγησε τον Rousseau στο

4 Rousseau J-J. (2004β). *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία I-III, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ 45
5 Reiser J. R., (2003), *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaka-London, Cornell University Press, p. 10

μοντέλο του για τον ανθρώπινο ψυχισμό είναι το αν και σε ποιο βαθμό η κοινωνική ανισότητα είναι φυσική ή είναι προϊόν της διαμόρφωσης πολιτικών κοινωνιών. Οι θέσεις του πάνω σ' αυτό το ζήτημα εκδόθηκαν με τη μορφή βιβλίου στα 1755 με γενικό τίτλο *Discours sur l' origine de l' inegalite*, έργο στο οποίο αναλύονται οι όροι μετάβασης από τη φυσική κατάσταση στις πολιτικές κοινωνίες.

Σε αντίθεση με τον κύκλο των philosophes, ο Rousseau πίστευε ότι η τάση των ανθρώπων για κοινωνικότητα δεν είναι φυσική⁶, θέλοντας έτσι αφενός να επεξεργαστεί μια απάντηση στο ζήτημα τού πως και γιατί δημιουργούνται πολιτικές κοινωνίες και όχι να ενδώσει σε μια ταυτολογική ερμηνεία και, αφετέρου, να σκιαγραφήσει το είδος του ψυχισμού που ενθαρρύνει η φυσική κατάσταση. Μέσα σ' αυτήν, οι άνθρωποι έχουν μια φυσική τάση να διατηρήσουν τους εαυτούς τους, να ικανοποιούν τις στοιχειώδεις ανάγκες τους και, κυρίως, να μην θέλουν να βλάψουν τους άλλους. Μη έχοντας στη φάση αυτή αναπτύξει ακόμα την ικανότητα για ορθολογική σκέψη μέσω της συμβολής της γλώσσας, οι άνθρωποι ζουν σε μια κατάσταση αρμονίας και ισορροπίας και δίχως να κάνουν την εμφάνισή τους φαινόμενα καταπίεσης.

Στο σχήμα αυτό, οι πρωτόγονοι άνθρωποι της φυσικής κατάστασης ζουν αρμονικά και ισορροπημένα επειδή τα ένστικτά τους τους οδηγούν στο να αναγνωρίζουν τις πραγματικές τους ανάγκες και διότι οι δυνάμεις τους αρκούν για να ικανοποιήσουν αυτές τις ανάγκες. Η ψυχική εκείνη αρχή που καθοδηγεί αυτή τη συμπεριφορά δεν είναι άλλη από αυτό που ο Rousseau ονομάζει «αγάπη για τον εαυτό» (*amour de soi*), η οποία ωθεί τον άνθρωπο να αναζητεί την προσωπική ευτυχία και ευ ζην και την ελαχιστοποίηση του πόνου. Μια δεύτερη συναισθηματική αρχή που διαπερνά τον άνθρωπο της φυσικής κατάστασης είναι η «συμπόνια» (*pitié*), σύμφωνα με την οποία δεν θέλουμε να κάνουμε ή να βλέπουμε τους άλλους να υποφέρουν⁷.

Πάνω στις δυο αυτές αρχές οργάνωσης των συναισθημάτων του ανθρώπου της φυσικής κατάστασης, θεμελιώνεται το δίκαιο της κοινωνίας αυτής (*droit naturel*)⁸. Λόγω αυτής της ψυχικής οργάνωσης, οι άνθρωποι στη φυσική κατάσταση δεν χρειάζονται τυπικούς κανόνες δικαίου και γραπτούς νόμους για να ρυθμίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Τα δυο αυτά συναισθήματα έχουν τη θέση της ηθικής, κάτι που σημαίνει ότι ακριβώς επειδή ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως καλός δεν χρειάζεται να συγκροτηθεί δια του λόγου ως ηθικό υποκείμενο⁹. Μ' άλλα λόγια, στη σκέψη του Rousseau, τα συναισθήματα προηγούνται χρονολογικά

6 Rousseau J-J. (2004a), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 122

7 Rousseau J-J. (2004a), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σελ 24; Γρηγοροπούλου Β. (2002), *Αγωγή και Πολιτική στον Rousseau*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια σσ 151-7

8 Reiser J. R., (2003), *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaka-London, Cornell University Press, p. 30

9 Schneewind J. B., (1998), *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Oxford: Cambridge University Press, p. 472

του λόγου, αποτελούν τη βάση της ηθικής συμπεριφοράς και εξασφαλίζουν την κοινωνική ειρήνη.

Από τη στιγμή που ούτε κίνητρο, ούτε ανάγκη έχει να βλάψει τους άλλους, αλλά μάλλον την επιθυμία να μην τους βλάψει, ο άνθρωπος της φυσικής κατάστασης ζει σε συνθήκες φυσικής αρμονίας. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, για τον Rousseau, ευτυχισμένος είναι κάποιος όταν δεν έχει ανικανοποίητες επιθυμίες, δηλαδή όταν έχει αναπτύξει τις ικανότητές του έτσι ώστε να αντιστοιχούν στις επιθυμίες του. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι η αναφορά στη φυσική κατάσταση δεν γίνεται από τον Rousseau προκειμένου να προτάξει κάποιο αίτημα επιστροφής σ' αυτήν ούτε για να βεβαιώσει την ιστορικότητά της, αλλά χρησιμοποιείται ως θεωρητικό επιχείρημα για να φανούν οι κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν την εμφάνιση της κοινωνικής ανισότητας. Στον Rousseau, η φυσική κατάσταση γίνεται αντικείμενο ανάλυσης μ' ένα ψυχολογικό τρόπο περισσότερο, παρά φιλοσοφικό ή ιστορικό και με τρόπο ώστε να αναδειχθούν τα συναισθηματικά κίνητρα που κάνουν κάποιον να είναι δίκαιος.

4. Η ανάδυση της amour – propre και η πολιτική κοινότητα

Για ποιο λόγο επομένως και με ποιο τρόπο διαταράσσεται η προαναφερθείσα αυθόρμητη ισορροπία της φυσικής κατάστασης; Για άλλη μια φορά η εξήγηση βρίσκεται στον εσωτερικό κόσμο των παθών και στον τρόπο που αλληλεπιδρά με την κοινωνία.

Εκτός από τις δυο αρχές οργάνωσης των παθών που προαναφέραμε, δηλαδή την amour de soi και την pitié, ο Rousseau θεωρεί ότι ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως την τάση να τελειοποιηθεί, τάση που τον οδηγεί στην ανάπτυξη της γλωσσικής ικανότητας και της λογικής, και ότι η amour de soi ενέχει και μια ανακλαστική μορφή, δηλαδή μια δυναμική να μετεξελιχθεί σε Φιλαντία (amour-propre). Αυτή η τελευταία αρχίζει να διαμορφώνεται όταν οι άνθρωποι φτιάχνουν τις πρώτες προπολιτικές κοινότητες, όπου ακριβώς επειδή έχουν αναπτύξει στοιχειωδώς την λογική ικανότητα, ο άνθρωπος αρχίζει να συγκρίνει τον εαυτό του με τους άλλους και αρχίζει να επιθυμεί την εκτίμηση και το θαυμασμό τους. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αναζητά το θαυμασμό των άλλων, η amour de soi έχει μετασηματιστεί σε amour – propre:

«Επειδή ο δικός μου Αιμίλιος έως τώρα έχει παρατηρήσει μόνο τον εαυτό του, το πρώτο βλέμμα που ρίχνει στους πλησίον του τον ωθεί να συγκριθεί μ' αυτούς, και το πρώτο συναίσθημα που εγείρει μέσα του αυτή η σύγκριση είναι να επιθυμήσει την πρωτοκαθεδρία. Ιδού η στιγμή που η αγάπη του εαυτού του μετατρέπεται σε φιλαντία και αρχίζουν να γεννιούνται όλα τα προερχόμενα απ' αυτήν πάθη»¹⁰

10 Rousseau J.-J. (2004a), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σελ. 44

Ενώ αρχικά η αγάπη για τον εαυτό μάς οδηγεί να επιθυμούμε αυτό που είναι ευχάριστο και χρήσιμο, σταδιακά η διαμεσολάβηση της αγάπης για τον εαυτό από την λογική, μας οδηγεί να επιθυμούμε την τελειοποίηση μέσω της σύγκρισης με τους άλλους και έτσι να γεννιέται η φιλαυτία. Θέλουμε πλέον να είμαστε και ευτυχισμένοι και άξιοι θαυμασμού¹¹.

Ο Rousseau δεν καταδικάζει a priori την amour-propre. Υποστηρίζει ότι, στο βαθμό που αυτό που την καθοδηγεί είναι η λογική, το ζήτημα είναι τι είναι αυτό για το οποίο αναζητούμε τον θαυμασμό των άλλων. Μ' άλλα λόγια, τα αποτελέσματά της εξαρτώνται από εκείνο για το οποίο θέλουμε να μας εκτιμούν/θαυμάζουν, από αυτό για το οποίο νοιαζόμαστε, κάτι που σημαίνει ότι αυτά τα αποτελέσματα εξαρτώνται από τις προτιμήσεις εκείνων από τους οποίους εξαρτόμαστε υλικά, δηλαδή ως προς την ικανοποίηση των υλικών μας αναγκών, ή συμβολικά, στο βαθμό που πιστεύουμε ότι ο θαυμασμός τους είναι αναγκαίος για την ευτυχία μας. Για παράδειγμα, η amour-propre μπορεί να εκδηλωθεί είτε ως ζήλια, όταν επιθυμούμε τον πλούτο ή την ερωτική αφοσίωση από μια γυναίκα, είτε ως φιλοδοξία και μνησικακία όταν επιθυμούμε την εξουσία, είτε, τέλος, ως πατριωτισμός όταν κάποιος ζει για την πατρίδα. Η amour-propre είναι κακή μόνο όταν διογκώνεται ως επιθυμία να είμαστε πλουσιότεροι και πιο ισχυροί ή όταν καθοδηγεί συμπεριφορές που έχουν ως αποτέλεσμα την υποταγή των άλλων.¹²

Επομένως, η σημαντικότερη ψυχική αλλαγή που συμβαίνει όταν οι άνθρωποι φτιάχνουν τις πρώτες προπολιτικές κοινότητες αφορά την ανάδυση της amour-propre και οι άνθρωποι αρχίζουν να συγκρίνονται μεταξύ τους, επιθυμώντας τον θαυμασμό των άλλων, με αποτέλεσμα το ευ ζην τους να εξαρτάται από τις γνώμες των άλλων προκειμένου να συσσωρεύσουν συμβολικό κεφάλαιο. Ποιες είναι όμως οι κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν την διόγκωση της amour-propre, ώστε να εκδηλώνεται με τρόπους που να καθιστούν την εκτίμηση των άλλων ως το κατεξοχήν κίνητρο της ανθρώπινης δράσης;

Ο πρώτος παράγοντας είναι οι τεχνολογικές εξελίξεις. Από τη στιγμή

11 Αυτό το τελευταίο στοιχείο θυμίζει, κατά τη γνώμη μας, το «συμβολικό κεφάλαιο» του Bourdieu. Ο συγκεκριμένος όρος είναι από τους κομβικότερους στην κοινωνιολογική θεωρία του. Εν συντομία και με τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης, θα λέγαμε ότι ο όρος δεν αναφέρεται απλά στην αναγνώριση που λαμβάνουν τα μέλη ενός κοινωνικού πεδίου (του ακαδημαϊκού, του αθλητικού, του πολιτικού, κτλ), αλλά κυρίως στην κοινωνικά καλλιεργημένη πίστη στην αξία και στα διακυβεύματα όλων όσων το πεδίο ορίζει ως αξία να διεκδικεί κανείς ή να κατέχει. Ειδικότερα, μέσα από την έννοια αυτή, ο Bourdieu από τη μια υπενθυμίζει στους δομιστές την αναγκαιότητα τού να κατανοεί κανείς το ρόλο της κοινωνικά σχηματισμένης συναισθηματικής επένδυσης σε μια δραστηριότητα και από την άλλη επισημαίνει στους αφελείς κονστρουκτιβιστές την κοινωνική ιστορία μέσα από την οποία η libido dominandi λειτουργεί ως ατομικό κίνητρο, βλ ενδ. Bourdieu P., (1980), *Le sens pratique*, Paris: Editions de Minuit, pp. 110-125 ; Bourdieu P., (1994), *Πρακτικοί Λόγοι*, μτφ P. Τουτουτζή, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 135-155. Άρα, με αυτή την έννοια, ο Rousseau έρχεται να αναδείξει σε φιλοσοφικό επίπεδο την ιστορικότητα της ανθρώπινης φύσης και το ρόλο των πολιτικών θεσμών στην πρωμοδότηση ή στην ακύρωση συγκεκριμένων εκφάνσεών της.

12 Reisert J. R., (2003), *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaka-London, Cornell University Press, pp. 19-21; Schneewind J. B., (1998), *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Oxford: Cambridge University Press, p. 473

που η ανακάλυψη των εργαλείων γίνεται προϋπόθεση για την υλική μας επιβίωση, αρχίζουμε να εξαρτόμαστε από τα ίδια τα εργαλεία, προκειμένου να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες μας. Άμεση συνέπεια αυτού είναι η σταδιακή διαμόρφωση του καταμερισμού της εργασίας. Στο βαθμό που οι οικονομικές ανταλλαγές καθίστανται αναγκαίες για την επιβίωσή μας, η εξάρτησή μας από τους άλλους εδραιώνεται όλο και πιο πολύ. Επιπλέον, από τη στιγμή που κάποιος περικλείει ένα κομμάτι γης και αξιώσει δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό, αξιώνοντας παράλληλα από τους άλλους να δεχτούν κάτι τέτοιο, θεσμοποιείται η διάκριση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς και γεννιέται, έτσι, η ιδέα της δικαιοσύνης με την πολιτική έννοια του όρου (*droit politique*).¹³

Αυτές είναι οι κοινωνικές βάσεις για το μετασχηματισμό της αγάπης για τον εαυτό σε φιλαυτία και για να νομιμοποιηθεί κοινωνικά το συμφέρον των ανθρώπων για το θαυμασμό των άλλων. Από τη στιγμή που το ατομικό ευ ζην εξαρτάται από τις υλικές και συμβολικές ανταλλαγές με τους άλλους, είναι πολύ πιθανό να γεννηθεί στον άνθρωπο το κίνητρο να εξαπατήσει τους άλλους ή ακόμα και να τους βλάψει. Ως εκ τούτου, ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί η πιθανολογούμενη σύγκρουση ή να εξαλειφθεί η πολιτισμικά διαμορφούμενη αδικία είναι η διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής σύμβασης ή ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου. Μ' άλλα λόγια, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το συναίσθημα της *amour-propre* είναι, σε μεγάλο βαθμό, το θεμέλιο της πολιτικής κοινωνίας του Rousseau.

5. Πολιτικά δικαιώματα και Γενική Βούληση

Φαίνεται λοιπόν ότι η ανάγκη για τη δημιουργία ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου προέκυψε όταν οι άνθρωποι άρχισαν να αντιλαμβάνονται πως δεν μπορούσαν να διατηρήσουν τις ατομικές και κοινωνικές τους ζωές στη βάση σχέσεων εξουσίας και ανταγωνισμού. Ως εκ τούτου, Το ζήτημα που προκύπτει έχει να κάνει με τους όρους οι οποίοι πρέπει να πληρούνται στη νέα πολιτική κοινωνία προκειμένου το άτομο να μην χάσει την ελευθερία του. Από τη στιγμή που τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου δεν πρέπει να εξαφανισθούν στη νέα κατάσταση, η μόνη εγγύηση για κάτι τέτοιο είναι να του δοθούν ως πολιτικά δικαιώματα που θα του τα διασφαλίζει αυτό το νέο ηθικό και συλλογικό πρόσωπο:

«Να βρεθεί μια μορφή συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη του τη δύναμη από κοινού το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους κατά τρόπο ώστε ο καθένας, αν και σχηματίζει ενιαίο σώμα με όλους, θα υπακούσει ωστόσο μόνο στον εαυτό του και θα παραμείνει το ίδιο ελεύθερος όπως πριν. Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει λύση».¹⁴

13 Reiser J. R., (2003), *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaka-London, Cornell University Press, pp. 43-4

14 Rousseau J.-J., (2004γ), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, μτφ-επιμ-εισαγωγή Β.

Στο νέο κοινωνικό συμβόλαιο, τα φυσικά δικαιώματα του ατόμου δεν εξαφανίζονται αλλά επανεγγράφονται ως ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Η κυρίαρχη δύναμη, στο σχήμα αυτό, δεν είναι άλλη από τη Γενική Βούληση, η οποία πρέπει «να πηγάζει απ' όλους και να εφαρμόζεται σε όλους»¹⁵, προκειμένου να έχουν όλοι συμφέρον στο κοινό καλό. Έτσι η διαπλοκή του ατομικού με το γενικό συμφέρον και η συλλογική μορφή άσκησης της εξουσίας είναι παράγοντες που θα δεσμεύουν την κυρίαρχη δύναμη να μην εξαιρείται ούτε η ίδια από τους νόμους της και να μην ενεργεί σε βάρος κάποιου μέλους της.

Αποδεχόμενοι τη Γενική Βούληση ως εάν να είναι η δική μας βούληση, μπαίνουμε σε μια διαδικασία αναζήτησης ενός νέου αγαθού: του κοινού καλού, του να ζει, δηλαδή, κανείς σε μια κοινωνία στην οποία ο καθένας όχι μόνο μπορεί να επιδιώκει τους ξεχωριστούς σκοπούς του, αλλά μπορεί και να τους εκφράσει δημόσια. Για να ξεπεραστεί η διαφθορά και το ψέμα της υπάρχουσας κοινωνίας, θα πρέπει ο καθένας να περιορίσει τις επιδιώξεις του με τρόπο ώστε να είναι συμβατές με την πραγμάτωση κοινά αποδεκτών σκοπών. Με τον τρόπο αυτό, με την ένταξή μας στο κοινωνικό συμβόλαιο παύουμε να είμαστε μια απομονωμένη οντότητα και γινόμαστε μέρος αυτής της ηθικής ολότητας :

Αν κάποια δικαιώματα παρέμεναν σε ορισμένα μέλη, εφόσον δεν θα υπήρχε κανείς ανώτερος απ' όλους ικανός να κρίνει τη διαφορά ανάμεσα σ' αυτά και το δημόσιο συμφέρον, τότε καθώς ο καθένας θα ήταν κριτής του δικού του συμφέροντος θα αναγορευόταν σύντομα κριτής όλων. Έτσι η φυσική κατάσταση θα παρέμενε και η συνένωση θα γινόταν αναγκαστικά τυραννική και μάταιη. ... Καθένας από μας θέτει από κοινού το πρόσωπό του και όλη του τη δύναμη κάτω από την ανώτατη καθοδήγηση της γενικής βούλησης, και ως σώμα δεχόμαστε κάθε μέλος ως αδιαίρετο μέλος του συνόλου.¹⁶

Ζώντας σε αρμονία με τη γενική βούληση, δεν κινητοποιούμε να ικανοποιήσουμε τις επιθυμίες μας, σαν να είμαστε στη φυσική κατάσταση, αλλά επιλέγουμε ποιες απ' αυτές θα ικανοποιήσουμε. Στο βαθμό που είμαστε συνδιαμορφωτές του νόμου, απομακρυνόμαστε από την ανελευθερία του ενστίκτου και αποκτούμε την πολιτική και ηθική ελευθερία που μας παρέχει η ζωή στο νέο αυτό κοινωνικό συμβόλαιο:

Ό, τι χάνει ο άνθρωπος με το κοινωνικό συμβόλαιο είναι η φυσική του ελευθερία και ένα απεριόριστο δικαίωμα σε όσα του αρέσουν και μπορεί να αποκτήσει. Ό,τι κερδίζει είναι η ελευθερία του πολίτη και η ιδιοκτησία όσων κατέχει...Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ως κεκτημένο της πολιτικής κατάστασης την ηθική ελευθερία, που μόνο αυτή καθιστά τον άνθρωπο πραγματικά

Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Πόλις σ. 61

15 Rousseau J.-J., (2004γ), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, μτφ-επιμ-εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Πόλις σ. 65

16 Rousseau J.-J., (2004γ), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, μτφ-επιμ-εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Πόλις σ. 63

κύριο του εαυτού του. Διότι οι παρορμήσεις του γυμνού ενστίκτου είναι σκλαβιά, ενώ η υποταγή στο νόμο που υπαγορεύουμε στον εαυτό μας είναι ελευθερία»¹⁷

Φαίνεται λοιπόν ότι ο άνθρωπος αποκτά την ηθική του υπόσταση, δηλαδή την ελευθερία να επιλέγει να κάνει πράγματα και να δρα, μόνο μέσα στη συλλογική ζωή του κοινωνικού συμβολαίου. Για τον Rousseau, η ατομική ευτυχία περνάει μέσα από τη συλλογική ευτυχία, η πραγμάτωση του κοινού καλού είναι όρος πραγμάτωσης των πολιτικών δικαιωμάτων του ατόμου και, μ' αυτή την έννοια, μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί όντας κανείς μέρος της γενικής βούλησης είναι πιθανό «να αναγκαστεί να είναι ελεύθερος». Η διαμόρφωση του Νόμου στα πλαίσια του κοινωνικού συμβολαίου θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να μετατρέπουν την εξάρτηση από τους άλλους ανθρώπους σε εξάρτηση από την κοινότητα ως ηθική ολότητα, με το να παρέχει σε όλους τους πολίτες ένα βαθμό υλικής ισότητας, με το να διασφαλίζει την τυπική ισότητα απέναντι στο νόμο και με το να σέβεται το ίδιο όλους τους πολίτες.

6. Αρετή και ηθική ελευθερία

Η συμβολή του λόγου στο θεωρητικό οικοδόμημα του Rousseau είναι αναγκαία, αλλά όχι ικανή συνθήκη για τον πολίτη της γενικής βούλησης. Το να γνωρίζει κανείς το καλό δεν είναι το ίδιο με το να έχει και την επιθυμία να το κάνει πράξη. Το ανθρώπινο εκείνο στοιχείο που θα πρέπει να ενθαρρύνει η κοινωνική ζωή είναι αυτό που ο Rousseau ονομάζει συνείδηση:

Υπάρχει στο βάθος της ψυχής μας μια έμφυτη αντίληψη δικαιοσύνης και αρετής που με βάση αυτή, παρά τις προσωπικές μας αρχές, κρίνουμε τις πράξεις μας και τις πράξεις των άλλων ως καλές ή κακές. Στην αντίληψη αυτή δίνω το όνομα συνείδηση.¹⁸

Η συνείδηση είναι αυτή που θα μας κάνει να αγαπήσουμε το καλό, στο βαθμό που η λογική μας το έχει διδάξει. Η συνείδηση, αυτή η φωνή της ψυχής, είναι ο παράγοντας εκείνος που έχει τη δυναμική να μας κάνει να αγαπήσουμε το δίκαιο επειδή είναι δίκαιο, επειδή είναι μια αυταξία *per se*. Εδώ, η συμβολή της εκπαίδευσης είναι καθοριστική, αφού ρόλος της δεν είναι η απλή εκμάθηση των τυπικών μας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που συνυφαίνονται με τη διαφύλαξη της ατομικότητάς μας, αλλά η διαχείριση και καθοδήγηση της *amour – propre*, ώστε να μην υιοθετήσουμε μια εργαλειακή σχέση με την ηθική, αλλά να γίνουμε ενάρετοι και δίκαιοι πολίτες.

Η πολιτική αγωγή πρέπει να ξεδιπλώνεται με τρόπο ώστε ο μελλοντικός πολίτης να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του κυρίως ως μέλος της πολιτικής

17 Rousseau J.-J., (2004γ), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, μτφ-επιμ-εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Πόλις σ. 6

18 Rousseau J.-J. (2004α), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 120

κοινότητας, ως μέλος της ομάδας, της οποίας το ευ ζην θα εμπεριέχει και την ατομική ευτυχία. Ο ενάρετος πολίτης είναι αυτός που έχει την ικανότητα να πράττει όλα όσα εκπορεύονται από το καθήκον. Από τη στιγμή που η πολιτική κοινωνία καθιστά ως άξιες θαυμασμού εκείνες τις συμπεριφορές που συνυφαίνονται με την αφοσίωση στο κοινό καλό, η *amour-propre* θα μετασηματιστεί σε πάθος για την αρετή. Μ' άλλα λόγια, θα είναι σε θέση να προτιμά κανείς να υποφέρει από την αδικία, παρά να την διαπράττει.

Στην καλλιέργεια της αρετής, ο Rousseau δεν πριμοδοτεί τη θεωρητική γνώση και την απαγόρευση μέσω της επίκλησης μιας κανονιστικής ηθικής, αλλά βιωματικούς τρόπους που παρέχουν τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν τα φυσικά μας αισθήματα. Η ιδανική αγωγή αποβλέπει στο να κάνει τον μελλοντικό πολίτη να αισθάνεται τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης ως θεμελιακό στοιχείο του προσωπικού του ευ ζην¹⁹. Η *amour-propre* θα πρέπει να καθοδηγηθεί έτσι ώστε να αντιλαμβάνεται κανείς τον εαυτό του όχι ως ανεξάρτητη οντότητα που επιδιώκει όλα όσα τον επιβεβαιώνουν ως ατομικότητα, αλλά ως πολίτη που εργάζεται μαζί με τους άλλους ανθρώπους για την επιδίωξη αγαθών που θαυμάζουν όλοι από κοινού. Μόνο έτσι οι ατομικές βουλήσεις θα συμμορφωθούν με την γενική βούληση. Όπως το να είναι κανείς μέλος μιας ποδοσφαιρικής ομάδας σημαίνει να εργάζεται από κοινού με τους συμπαίκτες του για το καλό της ομάδας, έτσι και ο πολίτης του κοινωνικού συμβολαίου θα πρέπει να αισθάνεται αφοσιωμένος στην κοινότητα και να αποβλέπει στο κοινό καλό της.

Για τον Rousseau, μια τέτοιου είδους κοινωνικοποίηση της *amour-propre* δεν είναι καταπιεστική, αλλά απελευθερωτική, αφού στόχος της αγωγής είναι η ηθική ελευθερία και η ευτυχία μέσα στην πολιτική κοινωνία, με την εξής έννοια: με τον ίδιο τρόπο που τους νόμους της φύσης ή τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία του σώματός μας δεν τους θεωρούμε ως κάτι που περιορίζουν την ελευθερία μας, αλλά μάλλον ως προϋποθέσεις για να την βιώσουμε, έτσι είναι πιθανό να εκλάβουμε την απαίτηση για εναρμόνιση της ατομικής στη γενική βούληση, όχι ως αυθαίρετη επιβολή των άλλων πάνω μας, αλλά ως κάτι που απορρέει από ένα είδος ορθολογικής ανάγκης. Αν όλοι επιθυμούν μόνο εκείνα τα αγαθά που μπορούν να πραγματοποιηθούν από κοινού με τους άλλους, τότε όλοι θα θεωρούν τις επιθυμίες τους ικανοποιημένες και όλοι θα αισθάνονται ελεύθεροι²⁰.

Ένα κομβικής σημασίας ζήτημα, σ' αυτό το σημείο του συλλογισμού του Rousseau, για να καταλάβει κανείς με ποιο τρόπο και γιατί ο πολίτης του κοινωνικού συμβολαίου θα είναι ελεύθερος, έχει να κάνει με το πώς σχετίζεται κανείς με τις ανάγκες του προκειμένου να είναι ευτυχισμένος. Δεδομένου ότι άνθρωπος της φυσικής κατάστασης είναι ευτυχισμένος στο βαθμό που οι δυνάμεις

19 Reisert J. R., (2003), *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaca-London, Cornell University Press, pp. 109,111,114

20 Rousseau J-J. (2004α), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 129

του είναι αρκετές για να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες του, η αγωγή οφείλει να ρυθμίσει αυτό που η διαμόρφωση του πολιτισμού αφυπνίζει: την φαντασία. Η φαντασία, για τον Rousseau, είναι αυτή που γεννά το χάσμα ανάμεσα στις δυνάμεις και τις επιθυμίες και σ' αυτήν οφείλεται η μετατροπή της *amour de soi* σε *amour-propre*.

Μια τέτοια αλλαγή είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει τη δυσφορία, αφού, εκτός του ότι ωθεί τον άνθρωπο να κυνηγά τον θαυμασμό των άλλων, αρχίζει να επιθυμεί δια της φαντασίας πράγματα που οι δυνάμεις του αδυνατούν να πραγματοποιήσουν²¹. Ενώ στην φυσική κατάσταση οι αισθήσεις είναι αυτές που αφυπνίζουν τη φαντασία, στον πολιτισμό η φαντασία αφυπνίζει τις αισθήσεις, με αποτέλεσμα τη διόγκωση της *amour-propre*²²:

Η φύση προσφέρει στον άνθρωπο τις απαραίτητες επιθυμίες για τη διατήρησή του καθώς και τις απαραίτητες ικανότητες για να τις ικανοποιήσει. Ο άνθρωπος δεν είναι δυστυχημένος σ' αυτή την πρωταρχική κατάσταση όπου ισορροπούν η δύναμη και η επιθυμία. Όταν οι εν δυνάμει ικανότητές του αρχίσουν να λειτουργούν, τότε η φαντασία, που είναι η πιο δραστήρια απ' όλες, αφυπνίζεται και τις ξεπερνά. Η φαντασία είναι που διευρύνει το μέτρο των δυνατοτήτων μας, είτε για καλό, είτε για κακό, και συνεπώς διεγείρει και τρέφει τις επιθυμίες με την ελπίδα να τις ικανοποιήσει.²³

Ο Rousseau δεν θέλει να επαναφέρει στην πολιτική κοινωνία τον άνθρωπο της φυσικής κατάστασης, αλλά τη φυσική αρμονία ανάμεσα στις επιθυμίες μας και τις δυνάμεις μας, μέσα στην πολιτική κοινωνία. Γι' αυτό θεωρεί κομβικής σημασίας την καλλιέργεια της αρετής με τρόπο ώστε ο πολίτης να γίνει αυτό που πραγματικά είναι.²⁴ Βέβαια, η διόγκωση της επιθυμίας σε βάρος των δυνάμεων ή το αντίστροφο, μπορεί να προκαλέσει επίσης τη δυστυχία. Μ' άλλα λόγια, όταν οι επιθυμίες είναι μεγαλύτερες από τις δυνάμεις μας ή όταν οι δυνάμεις μας

21 Γρηγοροπούλου Β. (2002), *Αγωγή και Πολιτική στον Rousseau*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ145-148

22 Ο Καντ, αφού αναγνωρίζει στον Rousseau ότι του έμαθε να εκτιμά τους ανθρώπους, στα πλαίσια της ίδιας λογικής της καταδίκης της φαντασίας, υποστηρίζει ότι η ανάγνωση μυθιστορημάτων είναι επιβλαβής για τα παιδιά, διότι τα κάνει να «φαντασιοκοπούν», να «κάθονται αφηρημένα» και διότι «δεν μπορούν να τους χρησιμεύσουν σε τίποτε άλλο, εκτός από την ψυχαγωγία τη στιγμή που τα διαβάζουν», βλ. Καντ Ι., (2004), *Περί Παιδαγωγικής*, πρ.-μτφ.-σημ. Π. Λύτρα, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη σελ. 67

23 Rousseau J.-J. (2004β), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία Ι-ΙΙΙ, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 96

24 Η συγκεκριμένη επισήμανση δεν παραπέμπει ούτε σε κάποια «φύση» της οποίας το περιεχόμενο επιτάσσει μορφές ζωής στα πλαίσια μιας ντισεικής λογικής, ούτε και σε κάποια τελεολογική θεώρηση για τη φύση του ανθρώπου ως σκοπού η επιδίωξη του οποίου ρυθμίζει τα αξιακά επιθυμητά μέσα. Αντίθετα, με τη φράση αυτή αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε είναι η προθυμία του Rousseau να θεμελιώσει την πρωτοδότηση του κοινού καλού όχι σε κάποια υπερβατολογική αρχή καντιανού τύπου αλλά πάνω σε εκείνο το είδος «συμπάθειας» (*empathy*) χάρη στο οποίο «δενόμαστε» με τους άλλους δίχως να αισθανόμαστε ότι υποχρεωνόμαστε να το κάνουμε λόγω εξωτερικού καταναγκασμού ή κοινωνικής αναγνώρισης. Εν τούτοις, η αδυναμία αυτής της θεώρησης έγκειται στο ότι από τη στιγμή που η «συμπάθεια» είναι πηγή ηθικότητας, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι επιδιώκουμε να βοηθήσουμε τους άλλους για να πάψουμε να πονάμε εμείς οι ίδιοι και, ως εκ τούτου, επανεισάγεται λαθραία η ιδιοτέλεια βλ. σχ. Μελά Λ., (2006), John Rawls., Η προβληματική του συμβολαίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 17-23.

δεν έχουν πλήρως αναπτυχθεί ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες μας, το αποτέλεσμα είναι πάλι η δυσφορία:

«Κάθε ον που η δύναμη υπερβαίνει τις ανάγκες του, είτε είναι έντομο είτε είναι σκουλήκι, είναι ένα όν δυνατό. Αντίθετα, κάθε όν που οι ανάγκες του υπερβαίνουν τη δύναμή του, ελέφαντας, λιοντάρι, κατακτητής, ήρωας ή θεός είναι ον αδύναμο. Ο άνθρωπος είναι πολύ δυνατός όταν αρκείται να είναι ο,τι πραγματικά είναι.»²⁵

Το ζήτημα, επομένως, είναι η αγωγή να δράσει έτσι ώστε, φέρνοντας τον άνθρωπο κοντά στη φύση του²⁶, να βιώνει μια ατομική και κοινωνική ζωή μέσα στην οποία θα αισθάνεται ευτυχισμένος και θα δρα από κοινού με τους άλλους για το ευ ζην της κοινότητας, δίχως, παράλληλα, να βιώνει ως δυσφορία ή καταναγκασμό για το ατομικό του ευ ζην μια τέτοια συλλογική δράση. Η δημόσια εκπαίδευση είναι αυτή που έχει χρέος να αναλάβει να καλλιεργήσει στον εν δυνάμει πολίτη εκείνες τις αρετές προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο παραπάνω στόχος, να καθοδηγήσει την *amour-propre* και να ανάγει την αφοσίωση στην πόλη και τη γενική βούληση σε πολιτική αρετή, αναγκαία τόσο για την πραγμάτωση του κοινού καλού, όσο και για την ηθική του υπόσταση και ελευθερία.

7. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Ένα πρώτο στοιχείο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς σε σχέση με το θεωρητικό οικοδόμημα του Rousseau είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζει με τη σκέψη του Αριστοτέλη²⁷. Πραγμάτωση της ηθικής και πνευματικής υπόστασης του ατόμου μόνο μέσα στην πόλη και, συνεπώς, πριμοδότηση του συλλογικού έναντι του ατομικού, καλλιέργεια της ηθικής αρετής και διαπαιδαγώγηση των παθών προκειμένου για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, σύνδεση ηθικής και πολιτικής και, τέλος, θέσπιση μιας δημόσιας εκπαίδευσης για την πραγμάτωση

25 Rousseau J-J. (2004β), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία I-III, μτφ. Γ. Σπανός, επ. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 97

26 Θυμίζουμε ότι για τον Rousseau η «ανθρώπινη φύση» δεν αναφέρεται σε κάποια βιολογικά καθορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία λειτουργούν ρυθμιστικά ως προς τα είδη ζωής που ο άνθρωπος αναπτύσσει. Αντίθετα, μέσω της «ανθρώπινης φύσης», ο Rousseau επιχειρεί να πραγματευτεί το πώς είναι ο άνθρωπος στην προκοινωνική του κατάσταση, δηλαδή εκτός κοινωνίας. Ο λόγος αυτού του νοητικού πειράματος δεν αφορά σε κάποια αγωνία του να βρει ιστορικά τεκμήρια επιβεβαίωσης της ύπαρξης αυτής της φυσικής κατάστασης, αλλά μάλλον λειτουργεί ως κανονιστικό επιχείρημα προκειμένου να δομηθούν κριτήρια οργάνωσης της πολιτικής κοινωνίας εντός της οποίας θα αισθάνεται κανείς ελεύθερος να νοιάζεται για το κοινό καλό, βλ. σχ. Στυλιανού Α., (2006), Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκροτιους στον Ρουσσώ, Αθήνα: Πόλις, σσ. 156-179

27 Δεδομένου ότι στο άρθρο αυτό δεν επιχειρούμε σύγκριση της σκέψης των δυο στοχαστών, για τις ανάγκες υποστήριξης της επιχειρηματολογίας μας αρκεί να θυμίσουμε ότι ακόμα και στα Πολιτικά του ο Αριστοτέλης υπερασπίζεται τη θέση ότι ο ενάρετος χαρακτήρας των πολιτών συνιστά προϋπόθεση της πολιτικής συμβίωσης, ότι τα πολιτεύματα εξαρτώνται από το είδος των ανθρώπων που κυβερνώνται και τέλος ότι κανενός το καλό δεν μπορεί ποτέ να προαχθεί χωρίς να ληφθεί υπόψη η κοινωνία στην οποία ανήκει. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ηθικοπρακτικά αιτούμενα στα οποία επιχειρήσε και ο Rousseau να απαντήσει μέσω του συλλογισμού που αναπτύξαμε στο παρόν άρθρο. Βλ. σχ. Coleman J., (2005), *Η ιστορία της πολιτικής σκέψης. Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*. Μτφ. Γ. Χρησιτίδης, επι. Π. Βαλλιανός, Αθήνα: Κριτική, σς. 411-420

όλων των παραπάνω, είναι οι βασικοί θεωρητικοί άξονες πάνω στους οποίους τόσο ο Rousseau, όσο και ο Αριστοτέλης βάσισαν ένα σημαντικό κομμάτι του πολιτικού και ηθικού τους στοχασμού.

Ένα δεύτερο σημείο που, κατά τη γνώμη μας, φανερώνει την πολυπλοκότητα της σκέψης του και ταυτόχρονα τα όριά της είναι η αντίληψή του για τα συναισθήματα και τα πάθη, δηλαδή τη Φύση Συνοψίζοντας το σκεπτικό του Rousseau για την ανθρώπινη φύση, θα λέγαμε ότι, πέρα από την *amour propre* και την *amour de soi*, η πηγή της ηθικότητας εντοπίζεται στην πολιτισμικά αδιαμεσολάβητη εκείνη ιδιότητα που έχει ο άνθρωπος να μπορεί να βιώνει τον πόνο ή την χαρά του άλλου, δηλαδή την «συμπόνοια» (*pitié*). Με τον τρόπο αυτό ήθελε να αποστασιοποιηθεί τόσο από την ηθική νοησιарχία του Kant όσο και από την ωφελμιστική μονομέρεια του Hobbes. Όπως πολύ εύστοχα λέει ο Qvortrup “ενώ ο Rousseau ήταν λιγότερο επιστημονικός στη γραφή του από τον Hobbes, η ανάλυση του Rousseau για την φυσική κατάσταση είναι πολύ πιο ρεαλιστική και πολύ πιο ξεκάθαρα δομημένη πάνω σε αμπειρικά επιχειρήματα απ’ότι η ανάλυση του Hobbes”²⁸ Για τον Rousseau, δεν είναι το καρτεσιανό *cogito*, το σκεπτόμενο εγώ αυτό που συγκροτεί τον κανονιστικό χαρακτήρα της ηθικής συμπεριφοράς, αλλά το αισθανόμενο εγώ, τα συναισθήματα και τα πάθη του ατόμου, τα οποία όχι μόνο δεν καταδικάζονται, αλλά από αυτά είναι που εξαρτάται το πόσο ελεύθεροι θα είμαστε στην πολιτική κοινωνία. Αυτή η αισιόδοξη θεώρηση των παθών σημαίνει ότι η φιλαντία, για παράδειγμα, δεν είναι *a priori* καταστροφική για την συλλογική ζωή, αλλά είναι το θεμέλιο μιας εγκόσμιας ηθικής. Ο κανονιστικός χαρακτήρας της συμπεριφοράς δεν αναζητείται σε κάποια ασκητικά ιδεώδη, αλλά στο κατά πόσο είναι σύμφωνη με τα δεδομένα της ανθρώπινης φύσης. Γι’ αυτό και ο Rousseau επικαλείται τη συνείδηση ως ηθική εγγύηση της ευτυχίας.

Την ίδια στιγμή, η πολιτική κοινωνία που προτάσσει δεν είναι βιώσιμη ή και επιθυμητή, αν οι πολίτες που την αποτελούν δεν είναι ενάρετοι, αν οι ατομικές βουλήσεις δεν συμμορφώνονται με την γενική βούληση, κατά τρόπο ώστε μόνο το ευ ζην της δεύτερης να εγγυάται το ευ ζην των πρώτων.

Η φύση, επομένως, αποτελεί τον κοινό παρανομαστή της ευτυχίας και της αρετής, στο βαθμό, όμως, που η φύση καθοδηγείται από το Λόγο, προκειμένου η ατομική ευτυχία να συνυφαίνεται με την συλλογική ευτυχία, δηλαδή τις επιταγές της γενικής βούλησης. Το πρόβλημα, βέβαια, που αναδεικνύεται στο σημείο αυτό είναι ότι η φύση παίζει το διπλό ρόλο τού να είναι πηγή ευτυχίας και θεμέλιο ηθικών αξιών, κάτι που σημαίνει ότι τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς είναι πάντα αβέβαια. Στο ζήτημα αυτό, οι απαντήσεις του Rousseau δεν είναι ικανοποιητικές, αφού, δεδομένου ότι αρετή και ευτυχία δεν μπορούν εύκολα να ταυτιστούν και για να αποφευχθεί ο εκ της *amour-propre* προερχόμενος ηθικός μηδενισμός, τη λύση έρχεται να δώσει μια κεντρικά σχεδιασμένη δημόσια

28 Qvortrup M., (2003), *The political philosophy of Jean-Jacques Rousseau*, Manchester-New York: Manchester University Press, p. 53

εκπαίδευση, σκοπός της οποίας είναι η εκμάθηση εκείνων των πολιτικών αρετών που είναι αναγκαίες για τη ζωή της κοινότητας.²⁹

Μ' άλλα λόγια, στο ερώτημα πώς μπορεί να συμβιβαστεί ο ενδεχόμενος ατομικισμός και ο ηδονισμός της ευτυχίας με την παραίτηση από την ικανοποίηση για χάρη του κοινού καλού, οι απαντήσεις του Rousseau είναι διφορούμενες. Αν ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός και αν πάνω σε τούτη την καλοσύνη θα πρέπει να βασιστεί η αρετή του πολίτη στην κοινότητα (προκειμένου, για παράδειγμα, να αγαπήσει την πατρίδα), τότε θα πρέπει, την ίδια στιγμή, ο λόγος να θεσπίσει και τα κριτήρια της αξιοθαύμαστης συμπεριφοράς, δηλαδή της συμπεριφοράς εκείνης που θα επιθυμεί δεσμευτικά να πράττει το κοινό καλό, προκειμένου να είναι κανείς και ευτυχισμένος με κάτι τέτοιο. Η ιστορία, πάντως, έδειξε ότι ούτε η Φύση ούτε ο Λόγος είναι τόσο ανιδιοτελείς ώστε να δεσμεύεται κανείς από τα δεδομένα της πρώτης ή τις καθολικές αξιώσεις του δεύτερου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bourdieu P., (1994), *Πρακτικοί Λόγοι*, μτφ Ρ. Τουτουντζή, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 135-155
- Coleman J., (2005), *Η ιστορία της πολιτικής σκέψης. Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*. μτφ. Γ Χρηστίδης, επι. Π. Βαλλιανός, Αθήνα: Κριτική
- Kymlicka W., (2005), *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας. Μια εισαγωγή*, μτφ-εισ. Γ. Μολύβας, Αθήνα, Πόλις,
- Rousseau J-J. (2004α), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία IV-V, μτφ. Γ. Σπανός, επι. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον,
- Rousseau J-J. (2004β), *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, βιβλία I-III, μτφ. Γ. Σπανός, επι. Π. Γκέκα, Αθήνα: Πλέθρον,
- Rousseau J-J., (2004γ), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ή Αρχές Πολιτικού Δικαίου*, μεταφ-επιμ-εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Πόλις,
- Γρηγοροπούλου Β. (2002), *Αγωγή και Πολιτική στον Rousseau*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια,
- Καντ Ι., (2004), *Περί Παιδαγωγικής*, πρ.-μτφ.-σημ. Π. Λύτρα, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη
- Κονδύλης Π., (1993), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τομ. Β., Αθήνα: Θεμέλιο,
- Μελά Λ., (2006), *John Rawls., Η προβληματική του συμβολαίου*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Μιχαλάκης Α., (2013), *Το δίκαιο και το Αγαθό*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια,

29 Κονδύλης Π., (1993), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τομ. Β., Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 74-84

Στυλιανού Α., (2006), *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκροτιους στον Ρουσσώ*, Αθήνα: Πόλις

Ξενόγλωσση

- Blackburn S., (1998), *Ruling Passions. A theory of practical reasoning*, Oxford: Clarendon Press,
Bourdieu P., (1980), *Le sens pratique*, Paris: Editions de Minuit,
Hirschman O. A., (1977), *The Passions and the interests*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press
O'Neil O., (1996), *Towards justice and virtue. A constructive account of practical reasoning*, Cambridge: Cambridge University Press
Qvortrup M., (2003), *The political philosophy of Jean-Jacques Rousseau*, Manchester-New York: Manchester University Press
Reisert J. R., (2003), *Jean-Jaques Rousseau: A Friend of Virtue*, Ithaka-London, Cornell University Press
Schneewind J. B., (1998), *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Oxford: Cambridge University Press,

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Μιχάλης Χριστοδούλου** είναι Κοινωνιολόγος, εκπαιδευτικός δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, Δρ. Κοινωνιολογίας του ΤΕΕΑΠΗ του Πανεπιστημίου Πατρών και πτυχιούχος του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Το πεδίο έρευνάς του είναι η κοινωνική θεωρία και η επιστημολογία της ποιοτικής έρευνας. Διδάσκει μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας στο Διαπανεπιστημιακό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Ανώτατης Εκπαίδευσης: Θεωρία και Πράξη», που διοργανώνουν τα ΠΤΔΕ των πανεπιστημίων Πάτρας και Αιγαίου και το τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Κατσίρας Β. Λεωνίδας

**Κοινωνία Πολιτών:
Σύγχρονες Προβληματικές
και προοπτικές**

Περίληψη

Για να μπορέσει το άτομο να εμπεδώσει την αυτονομία του σε μια σύγχρονη, διαφοροποιημένη κοινωνία θα πρέπει να προστατευθεί όχι μόνο από τον κρατικό, αλλά και από τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό αυταρχισμό. Η υποστήριξη της Ε.Ε ήταν σημαντική στις παραπάνω ιδέες. Μάλιστα, διατυπώθηκε και στη Λευκή Βίβλο η ανάγκη ύπαρξης της «αλληλέγγυας οικονομίας». Η παγκοσμιοποίηση και οι σύνθετες οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, κάνουν τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν το «συλλογικό πεπρωμένο» τους. Η Κοινωνία Πολιτών θεωρείται ένας χώρος, που είναι σε θέση να μεταβάλλει τις συμπεριφορές των ανθρώπων.

Abstract

To enable a person to consolidate their independence in a modern diverse society, not only should they be protected by the state but also by the economic social and cultural authoritarianism. The strong support of the European Union which

embraced the above ideas has been remarkable. In fact the need for the solidarity economy has been put in writing in the white bible. Globalization and complex economic and social processes make people realize their collective destiny. Civil society is considered a place which is able enough to change people's behavior.

1. Εισαγωγή

Προσφάτως, όλο και συχνότερα, κάνουν την εμφάνιση τους οι όροι *κοινοτισμός, κοινωνία πολιτών και κοινωνική οικονομία*. Συχνά μάλιστα πλαισιώνονται από άλλους όρους, όπως ετερότητα, τοπικότητα, πολυπολιτισμικότητα, αειφόρος ανάπτυξη, δια βίου κατάρτιση, κοινωνικός διάλογος, εθελοντισμός, μεταφορντισμός, μετανεωτερικότητα, ανοιχτή κοινωνία κλπ.

Ο όρος κοινοτισμός (κομμουνιταρισμός) χρησιμοποιήθηκε συστηματικά το 1982 από το Μ. Sandel για να αποδώσει την έννοια του φιλελευθερισμού και τα όρια της δικαιοσύνης μέσα σ' αυτόν¹. Η Κοινωνία Πολιτών (εφεξής ΚΠ) είναι μία έννοια που δεν έχει σαφή ορισμό, λόγω του ότι λαμβάνει συνεχώς νέες οριοθετήσεις και πολλαπλές εννοιολογήσεις, ανάλογα με την ιστορική περίοδο που δραστηριοποιείται και θεωρείται, «ευρεία έννοια, που εκτείνεται από τα καθημερινά δρώμενα και φθάνει μέχρι τη κυβερνητική δράση»².

Σύμφωνα με τον Α. Etzioni, η κοινότητα ορίζεται από δύο χαρακτηριστικά, αφενός μεν από ένα πλέγμα σχέσεων προσήλωσης σε μια ομάδα ατόμων, σχέσεις, που συχνά διασταυρώνονται και «αλληλο-ενισχύονται, αφετέρου δε από κάποιο βαθμό δέσμευσης σε ένα σύνολο κοινών αξιών, σε κανόνες και έννοιες, καθώς και σε μια κοινή ιστορία και ταυτότητα, δηλ. σε μια ιδιαίτερη κουλτούρα»³.

Επίσης, ο Ε. Gellner (1925-1995) μας πληροφορεί ότι ΚΠ είναι «ένα σύνολο, ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών, αρκετά ισχυρών, ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας»⁴. Ακόμη, ο Δ. Δημητράκος αναφέρει ότι η ΚΠ είναι ένας «ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη ένα πλέγμα διαδράσεων, ανάμεσα σε εθελοντικές οργανώσεις, όπως είναι οι οργανωμένες εκκλησίες, οι λέσχες, οι σχολές, οι επαγγελματικές οργανώσεις κλπ. Η ΚΠ είναι ένα αντιστήριγμα

1 Sandel, M. (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge, UK New York: Cambridge University Press.

2 Αφουξενίδης Α., Συρακούλης Κ. «Ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις», στο Συρακούλης Κ., Αφουξενίδης Α. (επιμ). (2008). *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας των πολιτών. Ζητήματα management και διαχείρισης έργων από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα: Προπομπός, σ.11.

3 Etzioni, A. (1999). *Η Κοινωνία της υπευθυνότητας*, Μτφρ. Στρόικου, Η., Αθήνα: Παπαζήση, σ. 246. Βλ. επ., Λιόσης, Β. (2003). «Κοινοτισμούς - Κοινωνία των πολιτών - Κοινωνική οικονομία» στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 1(34-42).

4 Gellner, E. (1998). *Η κοινωνία των πολιτών και οι αντίπαλοί της*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 48.

στην πολιτική κοινωνία, δηλ. στο κράτος, και συγχρόνως εκούσιας συμμετοχής σε ένα πολιτικό και κοινωνικό σύνολο⁵. Το αντιστήριγμα αυτό, που αποτελεί η ΚΠ, διαδραματίζει σπουδαίο ανταγωνιστικό και συγχρόνως συμπληρωματικό ρόλο στην πολιτική κοινωνία⁶. Ο Α. Μακρυδημήτρης εντοπίζει ως καιρία φαινόμενα της σύγχρονης εποχής τη βιαιότητα, που υπάρχει στον κόσμο, η οποία εντοπίζεται στις διάφορες πολεμικές συρράξεις, αλλά και στα νέα τρομοκρατικά φαινόμενα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας⁷. Την τελευταία δεκαετία πολλές κυβερνήσεις ανέπτυξαν προγράμματα ενίσχυσης της ΚΠ. με την λογική ότι η εμπάθυνση της τελευταίας συνεισφέρει στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας.

Παρά τα όποια κοινά σημεία που βρίσκουμε στις περισσότερες επιστημονικές μελέτες⁸, η διαφορετική εννοιολόγηση της «Κοινωνίας Πολιτών» καταδεικνύεται από διαφορετικές ερμηνείες και ειρηνευτικές προσεγγίσεις που δίνουν οι επιστήμονες που ασχολούνται με το θέμα αυτό⁹.

Εκτός από τις παραπάνω διαπιστώσεις όμως, υπάρχουν και δύο βασικές παραδοχές, σύμφωνα με τις οποίες η ΚΠ αποτελεί αφενός τη κύρια πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ κοινοτισμού και νεοφιλελευθερισμού¹⁰, αφετέρου δε στο ότι, το άτομο δεν προηγείται της κοινότητας, αλλά αντίθετα, η κοινότητα συγκροτεί το άτομο και προηγείται αυτού και αξιακά¹¹.

2. Ιστορική επισκόπηση της Κοινωνίας Πολιτών

Πρωτοπόρος σε αυτό το πεδίο, υπό την έννοια ότι μπόρεσε να παραθέσει μία συστηματική διάκριση στη κοινωνία ήταν ο φιλόσοφος Hegel, που χρησιμοποιεί τον όρο *Burgerliche Gesellschaft*, και αποδίδει σημαντικές ιδιότητες στην ΚΠ, όπου το κυρίαρχο στοιχείο της είναι η εμπορευματική παραγωγή, όπου οι άνθρωποι - πολίτες έχουν επαφή μεταξύ τους, λόγω της απαραίτητης ανταλλαγής των προϊόντων¹².

5 Η ανάγκη της συμμετοχής του ίδιου του ατόμου στα κοινά, ακόμη και αυτών που δεν κυβερνάνε, ωστόσο φροντίζουν για τις υποθέσεις της χώρας τους, είναι πανάρχαια πεποίθηση. Η αποχή από τα πολιτικά δεν θεωρούνταν καθόλου τιμητική. «μόνοι γάρ τόν τε μηδέν τόνδε μετέχοντα ούκ άπραγμα, άλλ' άχρειον νομίζομεν», Θουκυδίδη, *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, κεφ. 40, σσ. 5-6.

6 Μακρυδημήτρης Α. (2006). *Κράτος και κοινωνία των πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδ., σ. 19.

7 Μακρυδημήτρης, ό.π., σσ. 102-105.

8 Τέτοιες μελέτες είναι οι κάτωθι: Keane, J., *Global Civil Society*, Cambridge: CUP, Kaviraj, S. & Khilnani, S. (2003). *Civil Society: History and Possibilities*, CUP, Anheier, H., (2004). *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, London: Earthscan, Glasius, M., Lewis, D. & Seckinelgin, H. (2004). *Exploring civil society: political and cultural contexts*, London: Routledge.

9 Munck, R. (2006). *Global Civil Society: Royal Road or Slippery Path?*, *Voluntas*, 17.

10 «Κοινοτισμός»: πολιτική μόδα ή υποκατάστατο του σοσιαλισμού;», Αφιέρωμα εφημ. *Το Βήμα*, (προσπελάστηκε στις 26.10.2002).

11 «Κοινοτισμός»: πολιτική μόδα ή υποκατάστατο του σοσιαλισμού;», Αφιέρωμα εφημ. *Το Βήμα*, (προσπελάστηκε στις 26.10.2002).

12 «Κοινωνία, κράτος και εργατική δύναμη», *Θέσεις. Αναλύσεις, κριτική, ζητήματα της πάλης των τάξεων*, τεύχος 1, Οκτώβριος- Δεκέμβριος, 1982, στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_

Αυτός, όμως, που περιέλαβε στην ΚΠ και πολιτική διάσταση ήταν ο Α. Gramsci (1891-1937), κατά τον οποίον το κράτος ήλεγχε τους πολίτες, αφενός με τη καταστολή και τη βία και, αφετέρου με τη δημιουργία αξιακών συστημάτων και πεποιθήσεων, τα οποία εξασφάλιζαν την κοινωνική συναίνεση, η οποία, όμως, δεν ήταν διά βίου εξασφαλισμένη, αλλά οδηγούσε την κυρίαρχη τάξη σε συνεχείς προσπάθειες διατήρησής της. Αυτή είναι η «ηγεμονία», η οποία, κατά τον Gramsci, προσπαθεί να επιβληθεί, κυρίως, ιδεολογικά, οδηγώντας με αυτό τον τρόπο τους πολίτες να σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο αποφεύγοντας τις αντιδράσεις και τις μεταβολές. Ένεκα τούτου συμβαίνουν διαφορετικής μορφής συγκρούσεις με σκοπό την ηγεμονία, ενώ παράλληλα υπάρχει και η ελευθερία, η οποία οδηγεί μεν στη δημιουργία συναίνεσης, επιτρέπει, όμως, και στην ΚΠ να διεκδικήσει την ιδεολογική ηγεμονία¹³. Κατά τον Gramsci η ΚΠ δεν αποτελείται μόνο από τους πολίτες, αλλά από μία σειρά οργάνων και θεσμών.

Πιθανόν, πιο κοντά στις νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της ΚΠ βρίσκεται ο Gramsci, ο οποίος συνδέει άμεσα την ΚΠ με τις σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσα στους πολίτες και την κυβέρνηση και θεωρεί ότι η δημοκρατία ταυτίζεται με τη μορφή της εξουσίας, που είναι περιορισμένη. Ακόμη, θεωρεί ότι η ΚΠ, ως υπερδομή, πορεύεται έναντι του κράτους, χωρίς να το καταπιέζει¹⁴.

Οι Tocqueville και Putnam υπογράμμισαν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, που σχετίζεται άμεσα με την κοινωνία πολιτών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο οικονομικό πεδίο, το κοινωνικό κεφάλαιο μειώνει τα κόστη των εμπορικών συναλλαγών, ενώ στο πολιτικό επίπεδο προωθεί το είδος της ζωής, που βασίζεται στην «αρχή του συνεταιρίζεσθαι», η οποία θεωρείται βασική για τη δημοκρατική διακυβέρνηση στα πλαίσια της σύγχρονης δημοκρατίας. Αυτός είναι ο λόγος που ο Tocqueville υπογράμμισε τη συμμετοχή των πολιτών σε άτυπα δίκτυα και ομάδες – λέσχες, που συνέβαλαν στην εγκαθίδρυση ενός υγιούς κοινωνικού υπόβαθρου της αμερικανικής δημοκρατίας, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζεται η έννοια του κράτους, που, πολλές φορές, θεωρείται εγγυητής της δημοκρατίας¹⁵.

Στην κοινωνία πολιτών κείμενο λόγο και σημασία διαδραματίζουν και οι ΜΚΟ, που βασική τους αδυναμία θεωρείται η έλλειψη ελέγχου τους από ανεξάρτητο εποπτικό φορέα. Για το λόγο αυτό, έντεκα (11) διεθνείς ΜΚΟ συνέταξαν και υπέγραψαν την «Χάρτα Αυτοδέσμευσης, Κοινωνικής Ευθύνης και Λογοδοσίας των Διεθνών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», με την οποία αυτοδεσμεύθηκαν να σέβονται τις οικουμενικές αξίες και αρχές, να λειτουργούν με σύγχρονα συστήματα

[content&task=view&id=28](#). (προσπελάστηκε στις 06-06-2014).

13 Τσακίρης, Θ. (2009). «Ο Αντόνιο Γκράμισι και η έννοια της ηγεμονίας», *Η Εποχή*, 11/10, στο <http://www.epohi.gr/portal/arxio/3641>, (προσπελάστηκε στις 05-06-2014).

14 Dyssegaard, D. (1996). «Why civil society», *Social Policy*, vol. 26.

15 Fukuyama, F. (2001). «Social capital, civil society and development», *Third World Quarterly*, vol. 22, Issue 1, pp. 7-20. Πρβλ. Lewis, D. (2002). «Civil society in African contexts: Reflections on the usefulness of a concept», *Development and Change*, vol. 33.

διοίκησης και διαχείρισης, να δέχονται εξωτερικό ανεξάρτητο ελεγκτή με πλήρη διαφάνεια και υποχρέωση λογοδοσίας¹⁶. Το παράδειγμα των έντεκα αυτών διεθνών ΜΚΟ ακολούθησαν και άλλες ελληνικές ΜΚΟ, προσυπογράφοντας την επίσημη ελληνική μετάφραση της Χάρτας Λογοδοσίας¹⁷.

3. Κοινωνία Πολιτών και πολίτης

Στις θεωρητικές εκδοχές της κοινωνίας των πολιτών, επικρατεί ο όρος πολίτης και η δράση του, συλλογικά και ατομικά, όπου ο πολίτης έχει ταυτιστεί με την έννοια της δημοκρατίας, λόγω της συμμετοχής του στη διακυβέρνηση του κράτους. Όμως, και στη δημοκρατία υπάρχουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, τόσο για την νοηματοδότηση της έννοιας της ΚΠ, όσο και για τον τρόπο συμμετοχής του πολίτη σ' αυτή.

Στο πλαίσιο της Δημοκρατίας ο όρος «πολίτης» περιγράφεται ως ένα πρόσωπο, που συνυπάρχει σε μια κοινωνία και η έννοια της κοινότητας περιλαμβάνει το τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδιότητα του πολίτη δεν περιορίζεται στην πράξη του εκλέγειν, αλλά περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα με αντίκτυπο στη ζωή της κοινωνίας¹⁸.

Έχει διαπιστωθεί ότι σήμερα η έννοια του πολίτη βρίσκεται (τουλάχιστον στην Ευρώπη) σε κρίση¹⁹. Η εμφανέστερη πλευρά αυτής της κρίσης είναι η ασάφεια και «κινητικότητα» στο ζήτημα ποιος κατέχει (και ποιος δικαιούται να κατέχει) το status του «ευρωπαϊού πολίτη» καθώς και ποια είναι η ακριβής σημασία της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, η οποία κυμαίνεται μεταξύ εθνικού κράτους και υπερ-εθνοποίησης, μεταξύ νόμων της αγοράς και δημοκρατικών πολιτικών διεκδικήσεων²⁰.

Ο καθηγητής Μουζέλης θεωρεί την ΚΠ στο πολιτικό, κυρίως, επίπεδο ως ένα χώρο μεταξύ του κράτους και των πολιτών, των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων. Ο χώρος αυτός αποτελείται από «ενδιάμεσα στρώματα» ή οργανώσεις, που προστατεύουν τους πολίτες από τον κρατικό αυταρχισμό και προστατεύουν τις πολιτικές ηγεσίες από τις εκ των κάτω προερχόμενες λαϊκιστικές πιέσεις²¹.

16 www.ingoaccountabilitycharter.org. (προσπελάστηκε στις 10-1-2015).

17 Ανοιχτή Κοινωνία (2008). *Δελτίο της Κίνησης Πολιτών για μια Ανοιχτή Κοινωνία, Χάρτα αυτοδέσμευσης, κοινωνικής ευθύνης και λογοδοσίας Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, τεύχος 69 (3).

18 O'Shea, K. Δημοκρατική αγωγή του πολίτη 2001-2004. *Ανάπτυξη κοινής αντίληψης. Γλωσσάριο όρων για τη δημοκρατική αγωγή του πολίτη*, Council for Europe, Education for Democratic Citizenship, DGIV/EDU/CIT, Στρασβούργο, 22.10.2003 (29).

19 Wihtol de Wenden C. (1992). «Fragen der citizenenete», in: *Rassismus und Migration in Europa*, Hamburg, Balibar E. (1994a). *Kann es ein europäisches Staatsbürgertum geben?* Das Argument Nr. 206, p. 623. του ίδιου, (1993). L'Europe des citoyens, in: *Le Cour Grandmansion Wihtol de Wenden*.

20 Giannoulis, Ch. (1992). Die Idee des «Europa der Bürger» und ihre Bedeutung für den Grundrechtsschutz, Saarbröcke, Pollmann Ch. (1993). «Unification des territoires et citizenenete par la residence», in: A. Marchand, *Le travail social a l'épreuve de l'Europe*, Paris.

21 Μουζέλης, Ν. «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών. Πολυσημικότητα και πολλαπλότητα», *Το Βήμα, Γνώμες*,

Για τον Kornhauser σε μια πολιτεία που δεν έχει ισχυρά «ενδιάμεσα στρώματα», αφενός μεν οι μεν πολίτες δεν μπορούν να προστατευθούν από την κρατική χειραγώγηση, αφετέρου δε οι κυβερνώντες δεν έχουν τα μέσα να αντισταθούν σε καταστροφικές για την πολιτεία λαϊκιστικές πιέσεις²². Ο ορισμός του Kornhauser είναι μεν χρήσιμος, αναφέρει ο Μουζέλης, αλλά παρουσιάζει αδυναμίες²³. Εξισώνοντας τη δύναμη της ΚΠ με εκείνη των κρατικών, ενδιάμεσων ομάδων/στρωμάτων, δεν λαμβάνει υπόψη ότι συχνά οι ενδιάμεσες αυτές ομάδες υποσκάπτουν, παρά προστατεύουν την αυτονομία των πολιτών. Π.χ. οι πανίσχυρες μαφίες που αναπτύχθηκαν στη μετακομμουνιστική Ρωσία αποτελούν σαφώς «ενδιάμεσα στρώματα», μεταξύ κράτους και πολιτών, αλλά δεν προστατεύουν ούτε τους πολίτες από την κρατική αυθαιρεσία, ούτε τους κυβερνώντες από παράλογες, λαϊκιστικές απαιτήσεις.

Ο Σωτηρόπουλος, επίσης, αναφέρει ότι η ΚΠ δεν είναι αδύναμη έναντι του κράτους, αλλά, αφενός κινητοποιείται δυναμικά, χωρίς σταθερότητα, μέσω ανεπίσημων συσσωματώσεων, αφετέρου ολόκληροι φορείς του κράτους και τομείς δημόσιας πολιτικής είναι πλέον όμηροι συγκεκριμένων ισχυρών ομάδων της Κοινωνίας Πολιτών, με αποτέλεσμα το κράτος να λειτουργεί προς όφελος τους, αντί να εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και καταλήγει ότι «στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης (κομματοκρατία, διογκωμένο κράτος, αδύναμη Κοινωνία Πολιτών) δοκιμάζονται μετά την εκδήλωση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης»²⁴.

4. Πως προέκυψε η Κοινωνία Πολιτών

Οι διαφορετικές ερμηνείες και θέσεις–παραλλαγές, γύρω από τη δημοκρατία, θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε δύο ευρείες κατηγορίες: στην «άμεση ή συμμετοχική δημοκρατία» και τη «φιλελεύθερη ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία» δηλ. ένα σύστημα εξουσίας με εκλεγμένους αντιπροσώπους, που αναλαμβάνουν να «εκπροσωπήσουν» τα συμφέροντα των πολιτών στα πλαίσια του «κράτους δικαίου».²⁵

Σήμερα, που οι διεθνείς και υπερεθνικές σχέσεις έχουν μεταβάλλει την ισχύ του σύγχρονου κυρίαρχου κράτους και έχουν απομακρύνει την πολιτική ως δραστηριότητα γύρω από το κράτος και τις διακρατικές υποθέσεις, επανεξετάζεται η δημοκρατία σε ένα παγκόσμιο σύστημα, σε μια διεθνή τάξη σύγχρονων δικτύων αλληλεπίδρασης.

Η σύγχρονη θεωρία του κυρίαρχου δημοκρατικού κράτους, θέτει ως

14/12/1997.

22 Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*, Glencoe: The Free Press.

23 Μουζέλης, Ν. «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών...», *Το Βήμα, Γνώμες*, 14/12/1997.

24 Σωτηρόπουλος, Δ. «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης», Σεμινάρια, Δ. «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης», Σεμινάρια» Κύκλος 2011-12, *Ανοιχτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας*, <http://www.e-history.eu/index.php?act=viewProd&productId=85>. (προσπελάστηκε στις 03-06-2014).

25 Held, D. (2005). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον, σσ.21-22.

προϋπόθεση την ιδέα μιας κοινότητας με αυτονομία και αυτοκαθορισμό. Ο Schwarzmantel υπογραμμίζει ότι οι φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες έχουν ανάγκη από εντονότερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και αυτό μπορεί να προέλθει από τη λειτουργία νέων πολιτικών θεσμών, που συγκροτούν διευρυμένους δημόσιους χώρους και καλύπτουν διαφορετικά επίπεδα τοπικά και περιφερειακά, εθνικά και υπερεθνικά. Κατά συνέπεια, η νέα μορφή πολιτικής συμμετοχής, που προωθείται, δεν θα συμπυκνώνεται στο κράτος, αλλά θα διαχέεται σε διάφορα επίπεδα²⁶. Επίσης, ο Giddens²⁷, αναφέρει ότι η δημοκρατία είναι ένα σύστημα, που ενέχει τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφόρων πολιτικών κομμάτων με σκοπό την κατάληψη της εξουσίας. Συνέπεια τούτου, παρατηρούμε ότι, ενώ η δημοκρατία εξαπλώνεται, η δημοκρατική διακυβέρνηση απογοητεύει, πράγμα που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ρόλο και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, που λειτούργησαν και λειτουργούν ως ενδιάμεσοι κρίκοι μεταξύ κοινωνίας και εξουσίας.

Τα τελευταία χρόνια, όμως, το πολιτικό κόμμα ως θεσμός διέρχεται μια κρίση, η οποία προκλήθηκε από την αποδοκιμασία του μεγαλύτερου μέρος του κοινωνικού συνόλου. Η δυσπιστία και ο προβληματισμός και δυσπιστία των πολιτών, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, απέναντι στα κόμματα δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο, έχει τις ρίζες του σχεδόν στην εποχή που δημιουργήθηκαν τα κόμματα, όσον αφορά τη δημοκρατική και θεσμική λειτουργία τους. Παράλληλα, όμως, με την αντίδραση αυτή, καταγράφεται και μία νέα πολιτική κίνηση, που δημιουργείται από τον συνασπισμό των πολιτών με την μορφή κοινωνικών κινημάτων, ανεξάρτητα από τα υπάρχοντα κόμματα. Είναι η ΚΠ που αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στα πολιτικά και κοινωνικά τεκταινόμενα.²⁸

Εξάλλου, από την εποχή που δημιουργήθηκαν τα κόμματα, δεν είχαν τους σημερινούς ρόλους και διαχειρίζονταν την εξουσία, χωρίς εμπλοκή με την κοινωνία.²⁹ Την ίδια εποχή, όμως, διαμορφώθηκαν οργανώσεις, που απευθύνονταν σε κοινωνικές ομάδες, αποκλεισμένες από την άσκηση εξουσίας³⁰. Η αποκοπή των κομμάτων από την κοινωνία τα έστρεψε για την επιβίωση τους αποκλειστικά στο κράτος, το οποίο χορηγεί επιχορηγήσεις και τα στελέχη τους εισέρχονται στην κρατική δομή σε έμμισθες θέσεις.³¹ Αυτή η πραγματικότητα οδήγησε στην Κοινωνία Πολιτών.

26 Schwarzmantel, J. (2005). *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, Αθήνα: Κριτική, σ. 39-40.

27 Giddens, A. (2002). *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 114. Πρβλ. Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Πόλις.

28 Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). *Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκροσία*, στο Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Τσάτσος Θ. Δ., Κοντιάδης Ι. Ξ. (επιμ.). *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 40-41. Πρβλ. Κατσίρας, Λ. (2010). «Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία*, τεύχος 2. Του ίδιου (2008). *Πολιτεία, Θρησκεία και Εκπαίδευση. Εκπαιδευτικές και Παιδαγωγικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Παύλος, σ. 41.

29 Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). *Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκροσία*, σσ.47-48.

30 Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). *Οπ. π.*, σσ. 48-49.

31 Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). *Οπ. π.*, σσ.57-58.

5. Διεθνής Κοινότητα και Κοινωνία Πολιτών

Αξιοσημείωτη είναι η ένθερμη υποστήριξη της Ε.Ε. που αγκάλιασε τις παραπάνω ιδέες. Μάλιστα, διατυπώθηκε και στη *Λευκή Βίβλο της ΕΕ*. η ανάγκη ύπαρξης της «αλληλέγγυας οικονομίας»³². Ανάλογες κατευθύνσεις πραγματοποιήθηκαν με την Πράσινη Βίβλο, την Ευρωπαϊκή κοινωνική Ατζέντα και τη σύνοδο της Λισσαβόνας.

Η Συνθήκη της Λισσαβόνας³³ αναγνωρίζει τη σημασία της συμμετοχής της ΚΠ στη ευρωπαϊκή διακυβέρνηση. Σε παγκόσμιο επίπεδο, πολλές ερμηνείες αναφορικά με το τι συνιστά την «κοινωνία πολιτών» έχουν ως κοινή αφετηρία την σχέση κράτους-πολίτη, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με τις χώρες από τις οποίες προέρχονται, στο ιστορικό πλαίσιο που διαμορφώθηκαν, ως επίσης και το πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας που διαμορφώθηκαν, τις πολιτισμικές διαφορές και υποκοιτούρες της κοινωνίας δηλ. η κοινωνία πολιτών υφίσταται μια διαφοροποίηση ανάλογα με το ιστορικό πεδίο της ανάπτυξής της³⁴. Η ανάδειξη της ΚΠ ως μετόχου στη δημιουργία ευρωπαϊκών πολιτικών φέρνει τον πολίτη πιο κοντά στα κέντρα λήψης αποφάσεων και του δίνει ουσιαστικό λόγο, συχνά, με συνέπεια και αποτέλεσμα.

Η παγκοσμιοποίηση σήμερα και οι σύνθετες οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, κάνουν τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν το «συλλογικό πεπρωμένο» τους. Στο πλαίσιο παγκοσμιοποίησης αναπτύσσονται νέοι θεσμοί, απαραίτητοι για την προστασία των δικαιωμάτων και της ευημερίας των πολιτών»³⁵. Η ΚΠ με την παγκόσμια ή τοπική μορφή έχει συσχετισθεί σχεδόν με την δημοκρατία, την κοινωνική μεταρρύθμιση, τα κοινωνικά κινήματα³⁶. Όμως, κανείς δεν ξέρει ακριβώς από τι αποτελείται η παγκόσμια κοινωνία πολιτών, παρά μόνο ότι αυτή υπάρχει³⁷. Αποτελεί όμως, σημείο διεύρυνσης της δημοκρατίας, διότι σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με την άμεση δημοκρατία³⁸.

32 «Η Λευκή Βίβλος», http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs (προσπελάστηκε στις 01-06-2014).

33 Άρθρο 15 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ε.Ε.

34 Μαγκλάρας, Β. (2007). «Συναίνεση και Υποταγή. Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το Πολιτικό και την Κοινωνία Πολιτών». *Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου -1 Δεκεμβρίου.

35 Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007). *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Αθήνα: Σιδέρης, σ. 51. Πρβλ. Kaldor, M. (2003). "The idea of global civil society", *International Affairs*, 79 (3): 583-593.

36 Κατσίρας, Λ. (2014). «Κοινωνικά κινήματα - Κοινωνία Πολιτών», μια πρόταση διδασκαλίας, *Νέα Παιδεία*, τχ. 150.

37 Bartelson, J. (2006). "Making Sense of Global Civil Society", *European Journal of International Relations*, Vol. 12 (3): 372.

38 Η μεταβίβαση κυριαρχίας από τους ψηφοφόρους στα κόμματα με τον θεσμό της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας δημιουργεί ένα τύπο ολιγαρχίας και όχι δημοκρατίας. Την κατάσταση αυτή είχαν διαγνώσει από τις αρχές του 20ου αι. ο Michels και Ostrogorski και υπογράμμισαν την ολιγαρχική τάση που εκδηλώνουν τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα, μέσω των κομμάτων, που εκπροσωπούν το λαό (βλ. R. Michels. (2001). *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Batoche Books,

Τα βασικά χαρακτηριστικά της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών είναι, σε γενικές γραμμές, ο ρόλος που διαδραματίζουν οι διάφοροι μη-κρατικοί φορείς (ΜΚΟ, παγκόσμια πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά κινήματα, κλπ.) στην διαμόρφωση διαφόρων απόψεων (πολιτικών, κοινωνικών), που παλαιότερα θεωρούνταν ως αποκλειστικές αρμοδιότητες του κράτους³⁹.

Οι ΜΚΟ, «παρά το ότι δεν έχουν διεθνή νομική υπόσταση, στηρίζονται στη νομιμοποίηση, που τους παρέχει η οικουμενική διάσταση της δράσης τους, θα έπρεπε να καλύπουν το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στην κρατοκεντρική πολιτική και τον παγκόσμιο χώρο, συμμετέχοντας... και ενθαρρύνοντας τη δημιουργία και την ανάδειξη νέων μορφών οικουμενικής συνείδησης και ταύτισης»⁴⁰. Πολλές δράσεις, όμως, της ΚΠ (όπως πολλές ΜΚΟ και άλλες οργανώσεις) προέρχεται από κρατικές ή ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις⁴¹. Σήμερα με την έξαρση του μεταναστευτικού – προσφυγικού ζητήματος που πλήττει τις χώρες της ΕΕ και ιδιαίτερα την Ελλάδα, υπάρχουν πολλές ΜΚΟ και κοινωνικά κινήματα, που δραστηριοποιούνται εθελοντικά, χωρίς κρατική ή ευρωπαϊκή χρηματοδότηση στον τομέα του ανθρωπισμού.

6. Η Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, ως απαρχή της ΚΠ, είναι οι κοινοτικές ιδέες, που εμφανίστηκαν τον περασμένο αιώνα. Το νεοελληνικό κοινοτικό ρεύμα ιδεών εκφράζεται, κυρίως, από τον Ί. Δραγούμη, πρώτος προέβαλε τις κοινότητες ως κύτταρα κοινωνικής και πολιτικής ζωής του έθνους, τον Κ. Καραβίδα, που ανέπτυξε ολοκληρωμένη κοινοτική κοσμοθεωρία, τον Ν. Μαλούχο, που εξέδωσε στον Μεσοπόλεμο το ριζοσπαστικό περιοδικό *Κοινότης* και τον Δ. Δανιηλίδη. Οι στοχαστές αυτοί δεν συγκροτούν σχολή με την στενή έννοια του όρου, αλλά οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους ήταν ισχυρές, σε προσωπικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, η Κ.Π. έχει οριοθετηθεί, μεταξύ άλλων, ως ο χώρος «από το κατώφλι των νοικοκυριών μέχρι τις εισόδους των δημοσίων υπηρεσιών»⁴².

Στις κοινωνίες όπου η κοινοβουλευτική δημοκρατία έχει βαθιές ρίζες οι πολίτες συμμετέχουν στον πολιτικό χώρο και μέσω μιας πληθώρας οργανώσεων που εντάσσονται στον χώρο της ΚΠ. Είναι ακριβώς, όταν οι τελευταίες δεν

Ontario, Canada. Πρβλ. Ostrogorski, (1993). *La democratie et les parties politiques*, Fayard, Paris. Επίσης, Γ. Οικονόμου (2009). *Από την κρίση του κοινοβουλευτισμού στη δημοκρατία*, Παπαζήσης: Αθήνα. Κ. Σιμόπουλος (1992). *Η διαφθορά της εξουσίας*, Αθήνα.

39 Keane, J. (2003). *Global Civil Society?*, Cambridge CUP, Kaldor, M., Anheier, H. & Glasius, M., (2003). *Global Civil Society*, Yearbook, New York: OUP.

40 Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007). *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, σ. 55.

41 Salamon, L., Anheier H. et al (1999). *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*.

42 Σωτηρόπουλος Δ., «Πελαταιακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση», ανακοίνωση στο διεθνές επιστημονικό συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του πολιτικού» του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2007.

υπάρχουν ή είναι αδύναμες, όταν υπάρχει σοβαρό δημοκρατικό έλλειμμα, το οποίο διευρύνει το χάσμα μεταξύ κομμάτων και πολιτών⁴³. Στην περίπτωση αυτή αναπτύσσονται νέες μορφές και τρόποι αμφισβήτησης εκτός κομμάτων, που ως αποτέλεσμα έχουν την θέσπιση μιας μορφής δημοκρατικής διακυβέρνησης, στην οποία, πέρα από τα κόμματα, υπάρχουν και εναλλακτικοί τρόποι συμμετοχής στα κοινά, που μπορούν να αναζωογονήσουν στη σημερινή συγκυρία την κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτική δημοκρατία μας⁴⁴ και θέτουν τα θεμέλια μιας συμμετοχικής δημοκρατίας⁴⁵.

Η ισχυροποίηση της ΚΠ εκδηλώνεται με τον πολλαπλασιασμό των ΜΚΟ, τη θεσμοθέτηση και επιτυχή λειτουργία Ανεξάρτητων Αρχών, όπως ο Συνήγορος του Πολίτη, τις κινητοποιήσεις μέσω διαδικτύου (συλλογές υπογραφών, διαμαρτυρίες) και με δυναμικές εκδηλώσεις⁴⁶. Πρόκειται για μια δυναμική εξέλιξη των τελευταίων χρόνων, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1990⁴⁷. Ο Μουζέλης προσθέτει ότι με την ανάπτυξη της ΚΠ θα επέλθει το σπάσιμο της κομματικοκρατίας⁴⁸ και ομιλεί για μια ανοιχτή κοινωνία, την κοινωνία της ευθύνης και της συμμετοχής των πολιτών⁴⁹ και ο Στραβοσκούφης αναφέρει οργανώσεις, που δραστηριοποιούνται στα πλαίσια της ΚΠ και συναντώνται σε πολλές χώρες⁵⁰. Αντίθετη γνώμη εκφράζουν άλλοι επιστήμονες για την απήχηση των ΜΚΟ στην Ελλάδα⁵¹.

Πλήθος ΜΚΟ δρουν στην Ελλάδα, των οποίων ο ακριβής αριθμός δεν μπορεί να υπολογισθεί. Από τα υπάρχοντα στοιχεία, όμως, προκύπτει, ότι οι πολυπληθέστερες είναι τα αθλητικά σωματεία, οι θρησκευτικές-εκκλησιαστικές οργανώσεις, καθώς και οι εκπαιδευτικοί-πολιτιστικοί σύλλογοι⁵².

43 Μουζέλης, Ν. «Ανάμεσα στα κόμματα και στην αγορά» στο <http://spoudasterion.pblogs.gr/tags/koinonia-politon-gr.html>, προσπελάστηκε στις 03-03-2015). βλ. και εφημ. *Το Βήμα*, 18-12-2011.

44 Μουζέλης, Ν. «Ανάμεσα στα κόμματα και στην αγορά» στο <http://spoudasterion.pblogs.gr/tags/koinonia-politon-gr.html>, προσπελάστηκε στις 03-03-2015). βλ. και εφημ. *Το Βήμα*, 18-12-2011

45 Είναι αναγκαίο να συνδιαμορφώσουμε ένα νέο δημόσιο χώρο σκέψης και επικοινωνίας και να ξαναρχίσουμε τον δημόσιο διάλογο για την άμεση δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου θα μπορούσαμε να ξαναβγάλουμε στην επιφάνεια το θεωρητικό, το εμπειρικό και το αγωνιστικό κληροδότημα των περασμένων γενεών, να το απαλλάξουμε από μύθους και ιδεοληψίες και να το παντρέψουμε με το όραμα των σημερινών γενεών (βλ. Γ. Κολέμπας, Π. Κοροβέσης κ.ά. (2014) στο συλλογικό έργο. *Η Άμεση Δημοκρατία στον 21ο αιώνα (Αναζητώντας την ουσία πέρα από ιδεολογίες και μύθους)*, (Επιμ.- πρόλογος: Κ. Λάμπρος), Αθήνα.

46 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιτυχημένη συγκέντρωση διαμαρτυρίας για την πυρκαγιά στην Πάρνηθα, που πραγματοποιήθηκε στις 8/7/2007, έξω από τη Βουλή και συγκέντρωσε πάνω από 5.000 πολίτες. Είναι μια γνήσια έκφραση της ΚΠ. που ξεκίνησε από ανεξάρτητους πολίτες και οργανώθηκε μέσω διαδικτύου και κινητής τηλεφωνίας.

47 Σκλιάς, Π. -Χουλιάρας, Α. (2002). *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης.

48 Μουζέλης, Ν. (2001). *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο. Αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής σκέψης του Antony Giddens*, Θεμέλιο: Αθήνα, σ. 99.

49 Μουζέλης, Ν. (2001). *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο*. σ. 99. Πρβλ. Μακρυδημήτρης, Α., (2006). *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*. Αθήνα: Μεταμεσονόχτιες, σ. 160.

50 Στραβοσκούφης, Θ. (2006). «Κοινωνική Ανάπτυξη, Κοινωνία Πολιτών και ΜΚΟ. Ένας διαδραστικός θεσμικός μηχανισμός», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120.

51 Sotiropoulos, D. - Karamagioli, E. (2006). "Greek Civil Society: The Long Road to Maturity, Civicus Global Survey of the State of Civil Society", *Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece*, Athens.

52 Σωτηρόπουλος, Δ. «Πελαγειάκιες σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση».

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα ευρύ φάσμα συλλογικών δραστηριοτήτων, που δεν προέρχονται από τα κόμματα, ούτε κατευθύνονται από το κεντρικό κράτος, όπως η περιοδική έξαρση των κοινωνικών κινημάτων, η ανάπτυξη του εθελοντισμού και η στροφή της προσοχής του κοινού και των ΜΜΕ προς τις ΜΚΟ⁵³. Το 1914 οι Μ.Κ.Ο. ήταν σε όλο τον κόσμο 1.083. Το 2000 ήταν περισσότερες από 37.000- με σχεδόν το 1/5 να έχει ιδρυθεί στη δεκαετία του '90⁵⁴. Μερικές από τις πιο γνωστές είναι η Actionaid, η Διεθνής Αμνηστία, η Green Peace, η WWF κλπ. Υπολογίζεται πως στην Ευρώπη οι ΜΚΟ απασχολούν περί τα 7.000.000 άτομα⁵⁵.

Οι παράγοντες που καθιστούν απαραίτητη την παρουσία και τη δράση της ΚΠ είναι οι εξής: α) η ραγδαία επιτάχυνση των τεχνολογικών εξελίξεων, πράγμα που επιταχύνει τη μείωση των θέσεων εργασίας, β) Η διεθνοποίηση της πληροφορικής και της επικοινωνίας, που οδηγεί στην ολοένα και μεγαλύτερη υπέρβαση του πλαισίου του έθνους/κράτους. Έτσι είναι πιο εύκολο για τα μέλη της ΚΠ να λαμβάνουν τις επιθυμητές πληροφορίες και να ενεργούν, γ) Η εμβάθυνση της δημοκρατίας, η συνεχής βελτίωση της ποιότητας της παιδείας και κατ' επέκταση η αυξημένη πληροφόρηση, το ενδιαφέρον και ο προβληματισμός του μέσου πολίτη – ψηφοφόρου για τα κοινά καθιστούν το έργο διακυβέρνησης μιας χώρας όλο και πιο δύσκολο, με αποτέλεσμα να μην είναι και τόσο εύκολη η λήψη μιας σημαντικής απόφασης, αλλά να απαιτεί περισσότερη επεξεργασία και χρόνο.

Η επιτάχυνση των διεθνών εξελίξεων προκαλεί επιβράδυνση λήψης αποφάσεων και αυτό μπορεί να αντιμετωπιστεί με μια συνεχή αμφίδρομη επικοινωνία αφενός ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις και τους κρατικούς οργανισμούς και την ΚΠ αφετέρου⁵⁶.

Η ΚΠ στην Ελλάδα είναι, ακόμη, σε αναπτυσσόμενη φάση, ανεπαρκώς οργανωμένη και σε ρόλο πολύ υποδεέστερο σε σχέση με την κρατική εξουσία, με αποτέλεσμα η δράση της να έχει περιορισμένο αντίκτυπο⁵⁷. Ωστόσο, δεν έχει καταφέρει ακόμη να αποκτήσει τη νομιμοποίηση και τη δύναμη που έχει σε άλλα κράτη⁵⁸. Η συνολική αποτίμηση του ρόλου που διαδραματίζει σήμερα η Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα καταδεικνύει ότι έχει ακόμη δρόμο να διανύσει, ώσπου να αποτελέσει παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικής συνείδησης⁵⁹. Στην Ελλάδα

53 Βουτσάκης, Β., Κάλλας Γ., Στυλιανίδης, Ν., Σωτηρόπουλος, Δ. (Συλλογικό). (2004). *Η άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ποταμός.

54 Σκλιάς, Π. - Χουλιάρας Α. (2002). *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, σ. 14.

55 «ΜΚΟ: Η ΚτΠ είναι εδώ!». Αφιέρωμα εφημ. *Ελευθεροτυπία*, (2.12.2000), σ. 1.

56 Γιαννής, Ν. (2002). «Τι είναι η Κοινωνία Πολιτών», στο <http://www.kinisispoliton.gr/UserFiles/File/public/publication7.pdf>, (προσπελάστηκε στις 06-06-2014).

57 Sotiropoulos, D. & Karamagioli, E. (2006). Greek civil society: the long way to maturity (2005) – CIVICUS civil society index shortened assessment tool report for the case of Greece, σ. 55 επ.

58 Σωτηρόπουλος, Δ. (2007). «Πελαταιακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση», ανακοίνωση στο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του πολιτικού», Τμήμα: Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη. Νοέμβριος 2007, σ. 14.

59 Sotiropoulos, D. and Karamagioli, E. (2005). "Greek civil society: the long way to maturity" – CIVICUS civil society index shortened assessment tool report for the case of Greece, σσ. 55επ.

η νοοτροπία του κρατισμού και των παρωχημένων πελατειακών – κομματικών σχέσεων περιόρισαν, σε μεγάλο βαθμό, την ανάπτυξη των ΜΚΟ, αλλά και γενικότερα της ΚΠ. Όμως, παρατηρείται ότι αυτές οι οργανώσεις άρχισαν να γίνονται αρκετά δημοφιλείς⁶⁰.

Η *ετεροβαρής* σχέση ανάμεσα στο κράτος και την Κ.Π. είναι ένα χαρακτηριστικό της νεότερης ελληνικής κοινωνίας. Το κράτος επεδίωκε να είναι ισχυρό, χωρίς απαραίτητα να είναι αποτελεσματικό, ενώ παράλληλα οι πολίτες παρέμεναν σε μια τροχιά εξάρτησης και υποτελείας έναντι του κράτους. Όσο πιο συγκεντρωτικό είναι ένα κράτος, τόσο πιο ατροφική παραμένει η ΚΠ⁶¹, η οποία δίνει ένα ολοένα και πιο δυναμικό παρών τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας και αποτελεί αίτημα, που είναι και το ζητούμενο, η εξισορρόπηση του παντοδύναμου δίπολου «Κράτος - Αγορά». Θεωρείται ο τρίτος πυλώνας ανάμεσα στα δυο αυτά κέντρα εξουσίας, εξασφαλίζοντας ανεκτικότητα και ανοχή στο διαφορετικό, στο δημόσιο διάλογο και στην αλληλεγγύη. Ακόμη, δε και έλεγχο των στρεβλώσεων της σύγχρονης δημοκρατίας, όπως είναι οι ανισότητες που προκαλεί η ελεύθερη αγορά.

Στις χώρες, όπου οι πολίτες οργανώνονται μαζικά και αποφασιστικά μέσα σε μια ΚΠ, ανταποκρίνονται στις ανάγκες των πολιτών με τρόπο έγκαιρο και αποτελεσματικό⁶², όπου βρίσκουν ένα χώρο μεγαλύτερης ελευθερίας, ανεξαρτησίας και δικαιοσύνης, χώρος που διαμορφώνει την σύγχρονη ιδιότητα του έλληνα πολίτη.

Σημαντικό ρόλο στη ευρύτερη έννοια της ΚΠ κατέχουν οι ΜΚΟ. Ο όρος μη κυβερνητικές οργανώσεις αποτελεί ουσιαστικά μετάφραση του αγγλικού όρου *Non governmental organizations* (NGOs), που παραπέμπει σε οποιοδήποτε οργανισμό, που δρα πέρα από τα όρια του κράτους. Γι' αυτό και πιο δόκιμος είναι ο όρος μη κρατικές οργανώσεις, παρόλο που έχει επικρατήσει η ονομασία μη κυβερνητικές⁶³.

Από την άλλη πλευρά όμως, η Πολιτεία οφείλει να προβεί σε νομοθετικές πρωτοβουλίες και μέτρα για την αποτελεσματική λειτουργία και διαφάνεια των ΜΚΟ:

- Υιοθέτηση θεσμικού πλαισίου για την αδειοδότηση, εποπτεία, λειτουργία, λογοδοσία και χρηματοδότηση των ΜΚΟ.
- Υιοθέτηση θεσμικού πλαισίου του εθελοντισμού.
- Θέσπιση υποχρέωσης τήρησης εκ μέρους των ΜΚΟ λογιστικών βιβλίων γ' κατηγορίας και δημοσίευσης αυτών, ιδίως αν λαμβάνουν και κρατική

60 Στραβοσκούφης, Θ. (2006), *Κοινωνική Ανάπτυξη, Κοινωνία Πολιτών και ΜΚΟ*, σ. 30.

61 Μακρυδημήτρης, Α. (2006). *Κράτος και κοινωνία των πολιτών Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες, σ. 50.

62 Rice, T.- Sumberg W. (1997). «Civic Culture and Government Performance in American States. Publius», *The Journal of Federalism*, 27 (1): 99-114.

63 Σκουρολιάκου, Μ. Κ. (2008). *Η Δυναμική της Δημόσιας Διαβούλευσης με την Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα*, σ. 14, στο <http://www.ergopoliton.gr/documents/tke.pdf> (προσπελάστηκε στις 10-01-2015).

χρηματοδότηση.

- Θέσπιση ορίου αναφορικά με την κρατική χρηματοδότηση.
- Ενίσχυση της επικοινωνίας των ΜΚΟ με τη Βουλή, π.χ. μέσω της θέσπισης αρμόδιας κοινοβουλευτικής επιτροπής.

Το 2012 δημοσιεύθηκε η έρευνα της Διεθνούς Διαφάνειας-Ελλάδος (Transparency International - Greece) με τίτλο «Αξιολόγηση του Εθνικού Συστήματος Ακεραιότητας», η οποία εξετάζει την αντίσταση στη διαφθορά δώδεκα βασικών θεσμών της ελληνικής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων είναι και η ΚΠ στη λογική ότι οι φορείς της οφείλουν να ασκούν έλεγχο στο κράτος, αλλά και στον ιδιωτικό τομέα, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ενίσχυση της λογοδοσίας και της διαφάνειας⁶⁴.

Ο όρος «Μη Κυβερνητικός Οργανισμός (ΜΚΟ)» έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του στην ελληνική νομοθεσία στο νόμο για την ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας (Ν. 2646/1998) και στον νόμο για την αναπτυξιακή βοήθεια (Ν. 2731/1999). Ωστόσο, η ελληνική νομοθεσία δεν περιλαμβάνει ορισμό της έννοιας, η οποία έχει διαμορφωθεί μόνο στην πράξη, μέσω κυρίως του αυτοχαρακτηρισμού οργανώσεων ως μη κυβερνητικών.

Η ΚΠ παίρνει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με τις συγκυρίες, στις οποίες συγκεκριμενοποιείται ιστορικά – με παραδείγματα, τουλάχιστον για τις τελευταίες δεκαετίες, την πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, τους κοινωνικούς αγώνες για ελευθερίες, τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα, την πολιτιότητα, τη μετανάστευση, την παγκοσμιοποίηση κ.λπ.

Ανάλογα, λοιπόν, με το πώς θα τη δούμε, συνάθροιση κοινωνικών συλλογικοτήτων ή μια υλοποίηση κοινωνικών σχέσεων, μπορούμε να διακρίνουμε δυο σημαντικές διαστάσεις στην κοινωνία των πολιτών, μια *οργανωτική* και μια *σχεσιακή*⁶⁵.

Α) Στη οργανωτική διάσταση, η ΚΠ αποτελείται από διάφορες κοινωνικές ομάδες, πίεσης ή διαμαρτυρίας, που δραστηριοποιούνται στον ενδιάμεσο χώρο, μεταξύ κράτους και αγοράς.

Οι **ομάδες πίεσης (ή συμφερόντων)** της ΚΠ περιλαμβάνουν οργανώσεις, που δραστηριοποιούνται σε διάφορους εργασιακούς χώρους, όπως στους χώρους του πολιτισμού, της παιδείας, της υγείας, σε διάφορες κατηγορίες εργαζομένων (όπως στα πετρέλαια, στα ορυχεία, ναυπηγεία κτλ., που αγωνίζονται για την υπεράσπιση των εργασιακών δικαιωμάτων τους. Τέτοιες είναι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι επαγγελματικές ενώσεις, οι θρησκευτικές ενώσεις και σωματεία και άλλες διάφορες κατηγορίες ανθρώπων,

64 Δαμάσκου, Α. «Η Ελληνική Κοινωνία των Πολιτών σήμερα. Ποια η δυναμική της;» στο http://gr.boell.org/sites/default/files/uploads/2014/11/arthro_koinonia (προσπελάστηκε στις 10-01-2015).

65 Μπουντουρίδης, Μ. «Πανεπιστήμιο και κοινωνία των πολιτών» στο <http://docplayer.gr/11258733-Panepistimio-kai-koinonia-ton-politon-moysis-a-mpoyntoyridis.html> (προσπελάστηκε στις 20- 3-2016).

που εντάσσονται σε κάποια κλάδο εργασίας.

Οι **ομάδες διαμαρτυρίας** χρησιμοποιούν είτε συμβατικές πολιτικές πρακτικές, όπως παρασκηνακές δράσεις (lobbying), εκκλήσεις (petitioning), αποστολές επιστολών σε πολιτικούς, συμμετοχή σε δικαστικούς αγώνες, δημόσιες ακροάσεις, συμβουλευτικούς φορείς, δημόσιες διαβουλεύσεις, συνεντεύξεις τύπου κ.λπ., ή μη συμβατικές μορφές συλλογικών δράσεων, όπως διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις και πορείες σε δημόσιους χώρους, απεργίες, μπλοκιάζ, καταλήψεις χώρων, αποκλεισμούς οδών και διάφορους άλλους τύπους άμεσης δράσης⁶⁶.

Στην πράξη, όμως, τα όρια μεταξύ πίεσης και διαμαρτυρίας ή μεταξύ συμβατικής και μη συμβατικής πολιτικής, συνήθως, είναι συγκεχυμένα και καθιστούν το ζήτημα πιο δύσκολο. Σημασία για την ΚΠ έχει, είτε διαμαρτυρία εκφράζεται, είτε κινητοποίηση, η συμβολή της στη οικοδόμηση μιας δημοκρατικής σχέσης στη σημερινή κοινωνία (J. L. Cohen και A. Arato⁶⁷).

Β) Στη σχεσιακή διάσταση της ΚΠ, όπως αναφέρει ο Μπουραντίδης⁶⁸, χαρακτηριστικό της είναι «η ικανότητά της να αυτο-οργανώνεται και να αυτο-διορθώνεται στηριγμένη στη δύναμη των κοινωνικών σχέσεων και των εταιρικών δεσμών, που αναπτύσσουν τα μέλη της μεταξύ τους σε συλλογική δράση», διότι μέσα από τη συλλογικότητα των πολιτών αναπτύσσονται και καλλιεργούνται σχέσεις δημοκρατικές, αλληλεγγύης και αγάπης για τον συνάνθρωπό τους, τον διπλανό τους, ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος και φύλου.

Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με υπερεθνικά χαρακτηριστικά, η έννοια του πολίτη συνδέεται με νέες έννοιες, όπως είναι η *μετα-εθνική πολιτειότητα* (post-national citizenship), η *ευρωπαϊκή διακυβέρνηση*, (european governance), η *παγκόσμια κοινωνία των πολιτών*, (global civil society) και ο *κοσμοπολιτισμός* (cosmopolitanism)⁶⁹.

Τις τελευταίες δεκαετίες ενισχύθηκε ο προβληματισμός αναφορικά με την ερμηνεία της 'ιδιότητας του πολίτη', τη νοηματοδότηση του όρου 'ενεργός πολίτης', τη συσχέτισή της με τον αποτελεσματικό και δημοκρατικό πολίτη,⁷⁰ και τη σχέση της με την ΚΠ⁷¹ και γενικότερα για τη σημαντικότητα της δημοκρατίας

66 Όπ.π., Μπουντουρίδης, Μ.

67 Cohen J.L. & Arato A. (1992). *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.

68 Όπ.π., Μπουρατίδης, Μ.

69 Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge. Πρβλ. Beck, U. 'The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity', *British Journal of Sociology* (2000), vol. 51, Featherstone, M. (2002). 'Cosmopolis. An Introduction', *Theory, Culture & Society*, Vol. 19.

70 Καρακατσάνη, Δ. (2005). Στρατηγικές Πολιτικής Διαπαιδαγώγησης στην Εκπαίδευση και Επαναπροσδιορισμός του Ρόλου του Εκπαιδευτικού Εισήγηση στην ημερίδα *Ενεργοί Πολίτες και Εκπαίδευση* στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του «Ευρωπαϊκού Έτους Ενεργών Πολιτών μέσω της Εκπαίδευσης, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών.

71 Λάβδας, Κ. & Χρυσόχου, Δ. (2008). «Για έναν κοινό Δημόσιο Πολιτισμό» στο Μπάλιας, Σ. (επιμ), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 234-262.

στην καθημερινή τους ζωή⁷². Ο ενεργός πολίτης, όπως τον οραματίζονται οι φορείς της ΚΠ, είναι ο υπεύθυνος πολίτης, που συμμετέχει ενεργά στην κοινωνία, ενημερώνεται για τα κοινά, προστατεύει το περιβάλλον, διεκδικεί τα δικαιώματά του στο δημόσιο χώρο, σέβεται τη διαφορετικότητα⁷³.

7. Κριτική θεώρηση της Κοινωνίας Πολιτών

Θέματα που αφορούν το μέγεθος, δομή, συγκρότηση και οικονομική υποστήριξη των ΜΚΟ και γενικότερα της ΚΠ δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς σήμερα. Πολλοί ερευνητές της ΚΠ συνέταξαν έρευνες και αναλύσεις, όσον αφορά την πολυμορφία και δομή της, και δεν έχουν καταλήξει σε ασφαλή και εμπειριστατωμένα συμπεράσματα.

Έτσι, όσον αφορά ποιες ΜΚΟ ενεργοποιούνται στα μεταναστευτικό – προσφυγικό, προκειμένου να εντοπίζουμε τη δράση και τη συμβολή τους στον τομέα αυτό, η Υπάτη Αρμοστεία του ΟΗΕ παραπέμπει στο δικτυακό τόπο «*who is doing what, where*» για να εντοπίσουμε τη λίστα με όσους οργανισμούς δραστηριοποιούνται στη χώρα μας για τους πρόσφυγες - μετανάστες⁷⁴.

Στην πράξη η ΚΠ ενεργοποιείται στην καταπολέμηση της φτώχειας, κατά των κοινωνικών/φυλετικών διακρίσεων, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στον τομέα της υγείας, περίθαλψης αναξιοπαθόντων και μειονοτικών ομάδων, όπως οι πρόσφυγες, μετανάστες και γενικά σε ανθρώπους που βρίσκονται σε κίνδυνο⁷⁵.

Αρκετοί συγγραφείς και ερευνητές ερεύνησαν την σχέση της ΚΠ με το δημοκρατικό πολίτευμα σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο⁷⁶. Η κριτική αυτή εστιάστηκε, κυρίως, σε θέματα που σχετίζονται με τις θεσμικές αδυναμίες, που, ενδεχομένως, περιορίζουν ικανότητα των φορέων της ΚΠ. Αυτή η κατάσταση εντονότερη κατά τη δεκαετία του 2.000⁷⁷, όπου υπήρχε μια περιρρέουσα επιφυλακτική ατμόσφαιρα για την ΚΠ και κυρίως, για τις ΜΚΟ. Επίσης, η αντίληψη αν η ΚΠ οδηγεί στην εμπάθυνση και εμπέδωση της δημοκρατίας είχε υποχωρήσει⁷⁸, όπως και η αντίληψη, αν η ΚΠ μπορεί να αντιμετωπίσει τα

72 Κασσιμάτης, Γ. (1980). *Συνταγματικό Δίκαιο II. Οι λειτουργίες του κράτους* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Τεύχος α', Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ.31.

73 «http://glossologein.blogspot.gr/2013/05/blog-post_7571.html (προσπελάστηκε στις 03-03-2015).

74 Βλ. Who, what, Where (<http://simonbjohnson.github.io/europe-refugees-15-3w/>), (προσπελάστηκε στις 03-03-2016).

75 Δεν μπορούμε να αποσιωπήσουμε το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι ΜΚΟ (εγχώριες και παγκόσμιες) όπως είναι οι γιατροί χωρίς σύνορα, οι γιατροί του κόσμου, η Υπάτη Αρμοστεία του ΟΗΕ, η ΜΚΟ praxis, arsis, το χαμόγελο του παιδιού και τόσο άλλοι οργανισμοί που δουλεύουν εθελοντικά για να απαλύνουν το πόνο χιλιάδων αναξιοπαθόντων συνανθρώπων μας.

76 Kaldor, M. (2003). *Global Civil Society. An Answer to War*, Cambridge, Polity Press. Μουζέλης, Ν. και Παγουλάτος, Γ. (2003). «Κοινωνία Πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22.

77 Mercer, C., (2002). «NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature», *Progress in Development Studies*, 2 (1), pp. 5-22.

78 Βλ. Howell, J. and Pearce, J. (2002). *Civil Society and Development. A Critical Exploration*, Colorado,

ζητήματα της φτώχειας, της ανισότητας, της ανεργίας και του περιβάλλοντος, αμφισβητήθηκε από πολλούς ερευνητές έντονα⁷⁹.

Σήμερα όμως, μετά το 2010, όπου χιλιάδες ΜΚΟ και κινήματα δραστηριοποιούνται στο χώρο των μεταναστών – προσφύγων, κυρίως στα νησιά Λέσβος, Χίος, Κως, ακόμη και στο κέντρο της Αθήνας και στην Ειδομένη κλπ, ίσως, ανατρέψουν τις προηγούμενες μελέτες και έρευνες όσον αφορά τον ρόλο της ΚΠ τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς.

8. Συμπέρασμα

Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί την εμπέδωση της ΚΠ και την ωρίμανση των ίδιων των πολιτών, που νηφάλια και ψύχραιμα αναζητούν το κοινό συμφέρον, δραστηριοποιούνται, όπως για το περιβάλλον, την ποιότητα ζωής, κλπ. Αυτοί λοιπόν οι ώριμοι και απαιτητικοί πολίτες μιας σύγχρονης δημοκρατίας θέλουν να συμμετέχουν ακόμη περισσότερο στα δημόσια πράγματα, που τους αφορούν και αναζητούν τρόπους για να έχουν έναν ευρύτερο και αποτελεσματικό λόγο στις εξελίξεις της κοινωνίας. Αναζητούν, μέσω της ΚΠ, το σχέδιο που θα τους δώσει τη δυνατότητα επιρροής των εξελίξεων και το όχημα που θα τους οδηγήσει στη σύγχρονη συμμετοχή δημοκρατία.

Σε κάθε περίπτωση, η κυρίαρχη λογική είναι ότι η ΚΠ μπορεί και πρέπει να αποτελεί μια δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού. Όσο ισχυρότερη είναι η λειτουργία της κοινωνίας πολιτών, τόσο περισσότερο διαχέονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο οι δημιουργικές και δημοκρατικές πρακτικές, εμβαθύνοντας τα πολιτεύματα στη πράξη.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

«Ανοιχτή Κοινωνία» (2008). *Δελτίο της Κίνησης Πολιτών για μια Ανοιχτή Κοινωνία, Χάρτα αυτοδέσμευσης, κοινωνικής ευθύνης και λογοδοσίας Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, τεύχ. 69 (3).

«Κοινοτισμός: πολιτική μόδα ή υποκατάστατο του σοσιαλισμού;», Αφιέρωμα: εφημ. *Το Βήμα*. 26.10.2002.

Etzioni, A. (1999). Η Κοινωνία της υπευθυνότητας, Μτφρ. Στρώκου Η., Αθήνα: Παπαζήση, σ. 246.

Gellner, E. (1998). Η κοινωνία των πολιτών και οι αντίπαλοί της, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 48.

Rienner.

79 Αφουξενίδης, Α. Γαρδίκη, Μ. «Χαρτογραφώντας την Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές», στις 04-03-2015).

- Giddens, A. (2002). *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 114.
- Held, D. (2005). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον, σσ.21-22.
- Ανθόπουλος, Χ. (2003). «Πολιτικά Κόμματα και ΜΚΟ», στο Τσάτσος, Δ. & Κοντιάδης, Ξ. (επιμ.), *Το Μέλλον των Πολιτικών Κομμάτων*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 175-191.
- Αφουξενίδης Α., Συρακούλης, Κ. (2008). «Ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις», στο Συρακούλης Κ., Αφουξενίδης Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας των πολιτών. Ζητήματα management και διαχείρισης έργων από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα: Προπομπός.
- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Πόλις.
- Βουτσάκης, Β. Κάλλας, Γ., Στυλιανίδης, Ν., Σωτηρόπουλος, Δ. (Συλλογικό), (2004). *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ποταμός.
- Θουκυδίδη, *Περικλέους Επιτάφιος*, κεφ. 40, ΟΕΔΒ:Αθήνα, σσ. 5-6.
- Καρακατσάνη, Δ. (2005). Στρατηγικές Πολιτικής Διαπαιδαγώγησης στην Εκπαίδευση και Επαναπροσδιορισμός του Ρόλου του Εκπαιδευτικού Εισήγηση στην ημερίδα «Ενεργοί Πολίτες και Εκπαίδευση» στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του «Ευρωπαϊκού Έτους Ενεργών Πολιτών μέσω της Εκπαίδευσης», Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Κασιμάτης, Γ. (1980). *Συνταγματικό Δίκαιο II. Οι λειτουργίες του κράτους*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Τεύχος α', Αθήνα -Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Κατσίρας, Λ. (2010). «Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία*, τεύχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος), σσ. 144-156.
- _____, (2014). «Κοινωνικά κινήματα -Κοινωνία Πολιτών», μια πρόταση διδασκαλίας, *Νέα Παιδεία*, τχ. 150.
- _____, (2010). *Πολιτεία, Θρησκεία και Εκπαίδευση. Εκπαιδευτικές και Παιδαγωγικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Παύλος.
- Κολέμπας Γ. Κοροβέσης Π. κ.ά. (2014) στο συλλογικό έργο. *Η Άμεση Δημοκρατία στον 21ο αιώνα (Αναζητώντας την ουσία πέρα από ιδεολογίες και μύθους)*, (Επιμ.- πρόλογος: Κ. Λάμπρος), Αθήνα.
- Λάβδας, Κ. & Χρυσόχου, Δ. (2008). «Για έναν κοινό Δημόσιο Πολιτισμό» στο Μπάλιας, Σ. (επιμ), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- «ΜΚΟ: Η ΚτΠ είναι εδώ!». Αφιέρωμα εφημ. «Ελευθεροτυπία», 2.12.2000.
- Μακρυδημήτρης, Α. (2006). *Κράτος και κοινωνία των πολιτών Ελευθερία και*

- κοινωνική δικαιοσύνη, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.
- Μουζέλης, Ν., Παγουλάτος, Γ. (2003). «Κοινωνία Πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σσ. 5-29.
- _____, (2001). *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο. Αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής σκέψης του Antony Giddens*, Θεμέλιο: Αθήνα.
- _____, «Τι είναι η Κοινωνία των Πολιτών. Πολυσημικότητα και πολλαπλότητα», *Το Βήμα*, γνώμες, 14/12/1997, (αναγνώστηκε στις 5-6-2014).
- Karen O'Shea (2003). *Δημοκρατική αγωγή του πολίτη 2001-2004. Ανάπτυξη κοινής αντίληψης. Γλωσσάριο όρων για τη δημοκρατική αγωγή του πολίτη*, Council for Europe, *Education for Democratic Citizenship*, DGIV/EDU/CIT, Στρασβούργο, 22.10.2003 (29).
- Schwarzmantel, J. (2005). *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, Αθήνα: Κριτική, σ. 39-40.
- Οικονόμου, Γ. (2009). *Από την κρίση του κοινοβουλευτισμού στη δημοκρατία*, Παπαζήσης: Αθήνα.
- Σιμόπουλος, Κ. (1992). *Η διαφθορά της εξουσίας*, Αθήνα.
- Σκλιάς, Π. & Χουλιάρας, Α. (2002). *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία», στο Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Τσάτσος Θ. Δ., Κοντιάδης Ι. Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Στραβοσκούφης, Θ. (2006). «Κοινωνική Ανάπτυξη, Κοινωνία πολιτών και ΜΚΟ. Ένας διαδραστικός θεσμικός μηχανισμός», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120, 93-133.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2007). «Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση», ανακοίνωση στο διεθνές επιστημονικό συμπόσιο *Αναθεωρήσεις του πολιτικού* του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 2007.
- Τραγάκη, Α. (2014). «Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 120-139.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007). *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Αθήνα: Σιδέρης.
- Χουλιάρας, Α. (2002). «Αναζητώντας τη Χρυσή Τομή: Η Πολιτικοποίηση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Σκλιάς, Π. και Χουλιάρας Α. (επιμ.). *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξενογλώσση

- Anheier, H. (2004). *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, London: Earthscan, Glasius, M., Lewis, D. & Seckinelgin, H. (2004). *Exploring civil society: political and cultural contexts*, London: Routledge.
- Bartelson, J. (2006). "Making Sense of Global Civil Society", *European Journal of International Relations*, Vol. 12 (3): 372.
- Chambers, S. and Kymlicka, W. (2002). *Alternative Conceptions of Civil Society*, New Jersey, Princeton University Press.
- Cohen J.L. & Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Dekker, P. (2004). «The Netherlands. From private initiatives to non-profit hybrids and back?», in Evers, A. & Laville, J. (eds), *The Third Sector in Europe*, London, Edward Elgar, pp. 144-166.
- Dyssegaard, D. (1996). «Why civil society», *Social Policy*, vol. 26, Summer, p. 2 -7.
- Fukuyama, F. (2001). «Social capital, civil society and development», *Third World Quarterly*, vol. 22, Issue 1, pp. 7-20.
- Giannoulis, Ch. (1992). *Die Idee des «Europa der Bürger» und ihre Bedeutung für den Grundrechtsschutz*, Saarbröcke.
- Lewis, D. (2002). «Civil society in African contexts: Reflections on the usefulness of a concept», *Development and Change*, vol. 33, σ. 570-574,
- Featherstone, M. (2002). 'Cosmopolis. An Introduction', *Theory, Culture & Society*, Vol. 19 (1-2), pp.1-16.
- Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge,
- Beck, U. 'The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity', *British Journal of Sociology* (2000), vol. 51, (1), pp. 79-105,
- Howell, J. and Pearce, J., (2002), *Civil Society and Development. A Critical Exploration*, Colorado, Rienner.
- Jackson, M. (2010). «Matching rhetoric with reality. The challenge for Third Sector involvement in local governance», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30(1/2), pp. 17-31.
- Diamond, J. (2010). «Challenging the status quo: the role and place of Third Sector organizations», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30 (1/2), pp. 8-16.
- Kaldor, M. (2003). "The idea of global civil society", *International Affairs*, 79 3: 583-593, 1.
- _____, (2003). *Global Civil Society. An Answer to War*, Cambridge, Polity Press.
- Kaldor, M., Anheier, H. & Glasius, M. (2003). *Global Civil Society*, Yearbook, New York: OUP.

- Keane, J. *Global Civil Society*, Cambridge: CUP, Kaviraj, S. & Khilnani, S. (eds), (2003). *Civil Society: History and Possibilities*, CUP,
- Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*, Glencoe: The Free Press.
- Mercer, C., (2002). «NGOs, Civil society and democratization: a critical review of the literature», *Progress in Development Studies*, 2 (1), pp. 5-22.
- Michels, R. (2001). *A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Batoche Books, Ontario, Canada.
- Munck, R. (2006). *Global Civil Society: Royal Road or Slippery Path*, *Voluntas*, 17: 325-332.
- Ostrogorski, G. (1993). *La démocratie et les parties politiques*, Fayard, Paris.
- Pagoulatos, G. & Kastritis, P., (2013). «Theorizing and Assessing Civil Society: A review of approaches», *The Jean Monnet Papers on Political Economy*, The University of the Peloponnese.
- Pollmann Ch. (1993). «Unification des territoires et citoyenneté par la résidence», in: A. Marchand, *Le travail social à l'épreuve de l'Europe*, Paris.
- Rice, T. & Sumberg, W. (1997). «Civic Culture and Government Performance in American States. Publius», *The Journal of Federalism*, 27 (1): 99-114.
- Salamon, L., Anheier H. et al. (1999). *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore.
- Sandel, M., (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge, UK New York: Cambridge University Press.
- Sotiropoulos D. and Karamagioli E. (2005). “Greek civil society: the long way to maturity”, *Civic Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece*, Athens, σσ. 55 επ.
- Wihtol de Wenden C. (1992). «Fragen der citoyenneté», in: *Rassismus und Migration in Europa*, Hamburg.
- Balibar E. (1994a). *Kann es ein europäisches Staatsbürgertum geben?* Das Argument Nr. 206, σ. 623.
- _____, (1993), “L’Europe des citoyens”, in: *Le Cour Grandmaison Wihtol de Wenden*.

Ιστοσελίδες

«Η Λευκή Βίβλος», http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs (προσπελάστηκε στις 01-06-2014).

«Κοινωνία, κράτος και εργατική δύναμη», *Θέσεις. Αναλύσεις, κριτική, ζητήματα της πάλης των τάξεων*, τχ. 1, Οκτώβριος- Δεκέμβριος, 1982, στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=28. (προσπελάστηκε στις 06-06-2014).

Αφουξενίδης, Α., Γαρδίκη, Μ. «Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην

- Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές», στις 03-03-2015).
- Γιαννής, Ν. (2002). «Τι είναι η Κοινωνία Πολιτών». Πολυσημικότητα και πολλαπλότητα» στο <http://www.kinisipoliton.gr/UserFiles/File/public/publication7.pdf>, (προσπελάστηκε στις 06-06-2014).
- Σκουρολιάκου, Μ. Κ., (2008). *Η Δυναμική της Δημόσιας Διαβούλευσης με την Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα*, σ. 14, στο <http://www.ergopoliton.gr/documents/tke.pdf>. (προσπελάστηκε στις 10-01-2015).
- Δαμάσκου, Α., «Η Ελληνική Κοινωνία των Πολιτών σήμερα. Ποια η δυναμική της», στο http://gr.boell.org/sites/default/files/uploads/2014/11/arthro_koinonia_ton_politon.pdf (προσπελάστηκε στις 10-01-2015).
- Μπουντουρίδης, Μ.. «Πανεπιστήμιο και κοινωνία των πολιτών» στο <http://docplayer.gr/11258733-Panepistimio-kai-koinonia-ton-politon-moysis-a-mproyntyridis.html> (προσπελάστηκε στις 20- 3-2016).
- Μουζέλης, Ν., στο <http://spoudasterion.pblogs.gr/tags/koinonia-politon-gr.html>, βλ και εφημ. *Το Βήμα* (προσπελάστηκε στις 18-12-2011).
- Σωτηρόπουλος Δ. «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης», Σεμινάρια» Κύκλος 2011-12, *Ανοιχτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας*, <http://www.e-history.eu/index.php?act=viewProd&productId=85>. (προσπελάστηκε στις 03-06-2014).
- Τσακίρης Θ., (2009). «Ο Αντόνιο Γκράμσι και η έννοια της ηγεμονίας», *Η Εποχή*, 11/10, στο <http://www.epohi.gr/portal/arxeio/3641>, (προσπελάθηκε στις 05-06-2014).
- Who, what, Where (<http://simonbjohnson.github.io/europe-refugees-15-3w/>), (προσπελάστηκε στις 03-03-2016).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Οκ. **Κατσίρας Β.Λεωνίδα** είναι Σχολικός Σύμβουλος ΠΕ13, Νομικών-Πολιτικών Επιστημών, Αττικής, Β. και Ν. Αιγαίου και Κρήτης, *Πολιτικός επιστήμων, Νομικός, Θεολόγος, Κοινωνιολόγος*, PhD, LLM, MPh. και υπ. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας. Στοιχεία επικοινωνίας: email: katsiras13@gmail.com

Ιερωνυμάκης Γιάννης

Σύγκριση δύο περιόδων μετανάστευσης των αλβανικών οικογενειών στην Ελλάδα (1991-1998 & 1999-2006)

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η περίπτωση των οικογενειακών μετακινήσεων από τόπο σε τόπο και συγκεκριμένα από την Αλβανία στην Ελλάδα. Ειδικότερα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα διερεύνησης της μετανάστευσης των οικογενειών σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους (1991-1998 & 1999-2006). Η αποδημία διερευνάται ως οικογενειακή υπόθεση και αναλύεται η οικογενειακή στρατηγική. Οι οικογένειες εξετάζονται σε διαδοχικές φάσεις της μεταναστευτικής τους διαδρομής: α) φάση της αρχικής αποδημίας, όπου η οικογένεια συμβιώνει ενιαία στην Αλβανία, β) φάση της αποδιοργάνωσης, όπου κάποια μέλη της οικογένειας μεταναστεύουν και κάποια παραμένουν στη χώρα προέλευσης και γ) φάση της αναδιοργάνωσης, όπου τα μέλη της οικογένειας συνενώνονται και συμβιώνουν ενιαία στην Ελλάδα.

Comparison between two immigration periods of Albanian families in Greece (1991-1998) and (1999-2006)

Abstract

In the present research the case of family movement from place to place especially

from Albania to Greece is being examined. The results of the research of family immigration are mostly presented during two different periods (1991-1998 and 1999-2006). The migration is examined as a family case and the family strategy is analysed. The families are examined in successive stages of their immigration route: a) stage of the original immigration when the family live together in Albania b) stage of disruption when some members of the family immigrate and some remain in the country of origin c) stage of reorganization when the members of the family reunite and live together in Greece.

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η περίπτωση οικογενειακών μετακινήσεων από τόπο σε τόπο και πιο συγκεκριμένα από την Αλβανία στην Ελλάδα σε μια περίοδο που καλύπτει από τις αρχές της δεκαετίας του '90 έως τα μέσα της δεκαετίας του '00. Η αποδημία διερευνάται ως γεγονός που επηρεάζει την οικογενειακή ζωή από το ξεκίνημα της αποδημίας (Αλβανία) έως ότου τα μέλη της οικογένειας μετά από μια περίοδο χωριστής συμβίωσης επανευρίσκονται στην Ελλάδα. Αμέσως μετά ακολουθεί η ανάλυση του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας, η μεθοδολογία, τα αποτελέσματα και κλείνουμε με μια συνολική αποτίμηση.

2. Οριοθέτηση του αντικειμένου - θεωρητικές προσεγγίσεις

2.1. Θεωρητικές διασαφηνίσεις για την αλβανική οικογένεια

Στην έρευνά μας η οικογένεια γίνεται αντιληπτή ως θεσμός που διέπεται από «ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ (κοινωνικά προσδιορισμένων) ρόλων»¹. Ο ορισμός αυτός καλύπτει τη συμβατική οικογένεια, πυρηνική ή διευρυμένη, η οποία είναι πρωταρχικός φορέας ικανοποίησης ατομικών ή συλλογικών αναγκών: αναπαραγωγή, διατροφή, ασφάλεια, συναισθηματική κάλυψη.

Η αλβανική οικογένεια έχει τις ρίζες της σε ένα πατριαρχικό μοντέλο οργάνωσης-λειτουργίας της οικογένειας, όπου το φύλο και η ηλικία δομούν ιεραρχικές οικογενειακές σχέσεις². Σε αυτό το σύστημα η ανδρική εξουσία και ο περιορισμός των γυναικών στο νοικοκυριό αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά ενός οικογενειακού «ιδεότυπου». Η οικουμενικότητα του γάμου συνιστά μια εξίσου διαχρονική οικογενειακή αξία, απόδειξη ότι το ποσοστό των διαζυγίων στην Αλβανία κυμαίνεται στο 1%³.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη αντοχή

1 Μουσούρου, Λ. (1989), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 14

2 Μιχαήλ, Δ. (2014), *Αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα. Μελέτες και ζητήματα: ανθρωπολογικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλη, σελ. 170

3 Republic of Albania. (2010), *Albania: demographic and health survey, 2008-2009*. Tirana: Institute of Statistics, Institute of Public Health, pp. 86-87

στο χρόνο παρά την επιβολή ενός “κρατικού φεμινισμού” από το κομμουνιστικό καθεστώς ή τη φιλελευθεροποίηση της κοινωνίας στη συνέχεια. Πλέον η διευρυμένη πατριαρχική οικογένεια απαντάται πλέον μόνο σε απομακρυσμένες περιοχές της βόρειας Αλβανίας, ενώ το μοντέλο οικογένειας που έχει επικρατήσει είναι αυτό της πυρηνικής οικογένειας. Από κει και πέρα κάθε οικογένεια διαμορφώνει το δικό της τρόπο ζωής με βάση την κοινωνική προέλευση ή καταγωγή, το εκπαιδευτικό επίπεδο των συζύγων, το βαθμό αστικοποίησης ή, ακόμη, την (πρόσφατη) εμπειρία της μετανάστευσης.

2.2. Οικογενειακή μετανάστευση: αποδημία - αποδιοργάνωση - αναδιοργάνωση

Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει πώς συμπεριφέρεται μια οικογένεια που τα μέλη της μεταναστεύουν. Η προβληματική μας εδράζεται σε θεωρητικές προσεγγίσεις για τη μετανάστευση, σύμφωνα με τις οποίες η ανάγκη της αποδημίας εστιάζεται στην οικογένεια. Πιο συγκεκριμένα, την απόφαση για τη μετανάστευση δεν την παίρνει μόνος του ο δυνητικός μετανάστης με βάση το προσωπικό κόστος-όφελος, αλλά η οικογένειά του. Κατ’ επέκταση, οι όποιες συνέπειες επιμερίζονται σε όλη την οικογένεια. Η μετανάστευση θεωρείται οικογενειακή υπόθεση, προκύπτει ως αποτέλεσμα οικονομικών παραμέτρων, και από την άλλη, συνοδεύεται από σοβαρές κοινωνικές και ψυχολογικές προεκτάσεις, με την έννοια ότι η οικογένεια παύει να υφίσταται ως ενιαίο μόρφωμα για ένα διάστημα ή/και καλείται να προσαρμοστεί σε διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες⁴.

Η έννοια “διεθνική οικογένεια” χρησιμοποιείται βιβλιογραφικά ως ένα ιδεότυπος οικογενειών «που τα μέλη τους ζουν χωριστά το ένα από το άλλο και όμως επιμένουν στους δεσμούς τους, δημιουργώντας κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως αίσθημα συλλογικού καλού και ενότητας, δηλαδή οικογενειακότητας, έστω και πέρα από εθνικά σύνορα»⁵. Εμείς διερευνούμε εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες μετακινείται αρχικά κάποιο μέλος και τα υπόλοιπα μέλη ακολουθούν ή, αλλιώς, συνενώνονται μετά από ένα διάστημα με τον ήδη εγκατεστημένο μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Ο συγκεκριμένος τύπος οικογενειακής μετακίνησης παραπέμπει στην λεγόμενη αλυσιδωτή μετανάστευση, κατά την οποία ο πρώτος μετανάστης θα “τραβήξει” μαζί του άλλους ανθρώπους (εν προκειμένω την οικογένεια), οι οποίοι ως μελλοντικοί μετανάστες μπορεί να μη μεταναστεύουν για τους ίδιους λόγους μ’ εκείνον⁶.

Ειδικότερα, η μετανάστευση των οικογενειών εξετάζεται σε τρεις

4 Goldin, I., Cameron, G. & Balarajan, M. (2013), *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*, (μτφρ.) Ε. Αστερίου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, p. 214

5 Bryceson, D. & Vuorela, U. (2002), *The transnational family: new European frontier and global networks*, Oxford: Berg, p. 3, στο: Βασιλικού, Κ. (2009), *Μετανάστριες οικιακοί βοηθοί και “διεθνική” οικογένεια. Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*, 4 (1), σελ. 120

6 Hatton, T. & Williamson, J. (1998), *The age of mass migration*. Oxford: Oxford University Press

διαδοχικές φάσεις⁷. Η *πρώτη φάση* είναι η φάση πριν από την αποδημία, όταν τα μέλη της οικογένειας ζουν μαζί στη χώρα προέλευσης, οπότε τίθεται για πρώτη φορά το ζήτημα της μετακίνησης. Μ' άλλα λόγια η οικογένεια δεν μπορεί παρά να ειπωθεί σε σχέση με τους παράγοντες που την οδηγούν στην μετανάστευση.

Η *δεύτερη φάση* είναι η φάση "αποδιοργάνωσης", όταν κάποιος ή κάποια μέλη μεταναστεύουν και τα υπόλοιπα παραμένουν στη χώρα προέλευσης. Με τον όρο αυτό υποδηλώνεται μια διατάραξη της «σταθερής διάταξης» (οργάνωση) και «συμπεριφοράς» (λειτουργία) της οικογένειας⁸. Η οικογένεια εξακολουθεί να υφίσταται ως ενότητα σχέσεων, αλλά και ως οικονομική ενότητα, γι' αυτό αποφεύγονται οι όροι "διάσπαση" ή "χωρισμός".

Η *τρίτη φάση* είναι η φάση οικογενειακής "αναδιοργάνωσης" και "ισορροπίας", όταν η οικογένεια επανευρίσκεται και συμβιώνει με όλα τα μέλη της στη χώρα υποδοχής. Κυρίαρχο στοιχείο αυτής της φάσης είναι η προσαρμογή της οικογένειας στις συνθήκες ενός νέου περιβάλλοντος. Ωστόσο, το νέο ξεκίνημα θα πρέπει να ερμηνευτεί με βάση το παρελθόν της οικογένειας και μια προβολή της στο μέλλον.

Επανερχόμενοι λοιπόν στην αρχική ορολογία, ο τύπος οικογενειακής μετανάστευσης ή της διεθνικής οικογένειας που εξετάζουμε, είναι η συνένωση των οικογενειών⁹.

2.3. Η οικογένεια (μεταναστών) ως κοινωνικό σύστημα

Έχει γίνει ήδη σαφές, ότι η οικογένεια διερευνάται από το ξεκίνημα της αποδημίας έως ότου τα μέλη της μετά από μια περίοδο χωριστής συμβίωσης καταφέρουν να βρεθούν κάτω από την ίδια στέγη στη χώρα υποδοχής. Προϋπόθεση για μια τέτοια μικρο/μακρο-θεώρηση είναι ένα θεωρητικό σχήμα, το οποίο θα συνδέει το κοινωνικό με το οικογενειακό πλαίσιο, θα είναι υπερκείμενο και συνεκτικό του χρόνου ("πριν" και "μετά" την αποδημία) και του χώρου (τόπος προέλευσης - τόπος υποδοχής) και θα ερμηνεύει διαφορετικές συμπεριφορές μεταξύ των οικογενειών του δείγματος. Στην παραπάνω συλλογιστική ανταποκρίνεται η συστημική θεώρηση των πραγμάτων, σύμφωνα με την οποία η οικογένεια αναλύεται ως ένα σύστημα που αλληλεπιδρά με άλλα συστήματα του εξωτερικού περιβάλλοντος, αλλά και στο εσωτερικό της, προκειμένου να διαμορφώσει τη στρατηγική και την πρακτική της.

Η κοινωνία αποτελείται από κοινωνικά συστήματα με συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα που συγκροτούν το εξωτερικό περιβάλλον. Το περιβάλλον αυτό δημιουργεί μια πολύπλοκη-δυσλειτουργική πραγματικότητα

7 Το "σχήμα" με τις τρεις φάσεις είναι κατασκευάσμα του συγγραφέα και δεν μπορεί να γενικευτεί.

8 Τσαούσης, Δ. (1983), *Η κοινωνία του ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 50

9 Επιλέξαμε μάλιστα τον όρο "συνένωση" αντί του όρου "επανάωση", προκειμένου να συμπεριλάβουμε στις αναλύσεις μας και μέλη της διευρυμένης οικογένειας.

για κάθε σύστημα (πολυπλοκότητα). Τα συστήματα αναπτύσσουν μηχανισμούς ελέγχου και διαχείρισης της πολυπλοκότητας (απομείωση), κατανοώντας πρώτα ποια είναι τα προβλήματα και μετά αναζητώντας τις εναλλακτικές λύσεις απέναντι σ' αυτά (ενδεχομενικότητα). Κάθε "εναλλακτική" δημιουργεί ωστόσο μια νέα πολυπλοκότητα για το σύστημα, η οποία άπτεται με την επεξεργασία και διαχείριση των εναλλακτικών. Η πολυπλοκότητα αυτή θα πρέπει με τη σειρά της να απομειωθεί.

Όλες οι παραπάνω διεργασίες εξελίσσονται σε ένα περιβάλλον άνισων σχέσεων και δυναμικής μεταξύ των συστημάτων. Σε συνθήκες μετανάστευσης τα όρια δράσης της οικογένειας ετεροκαθορίζονται από τα κυρίαρχα συστήματα του περιβάλλοντος (οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό και πολιτισμικό)¹⁰. Ως αντιστάθμισμα ένα σύστημα χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα να προβλέπει τον αντίκτυπο των αποφάσεών του και κατόπιν να δρα (αναστοχασμός).

Εκτός των εξωτερικών αλληλεπιδράσεων τα συστήματα αναπτύσσουν μια εσωτερική επικοινωνία. Η κατανομή των θέσεων-ρόλων, η επικοινωνία και οι συναισθηματικές προεκτάσεις των σχέσεων αφορούν και ταυτοποιούν την οικογένεια ενδοσυστημικά. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, επίσης, ότι όρος ύπαρξης ενός συστήματος είναι η αυτοαναφορικότητα του μέσα από εσωτερικές επαναλαμβανόμενες διεργασίες¹¹.

Με βάση τα παραπάνω θεωρητικά εργαλεία προσεγγίζουμε την οικογένεια σε όλες τις φάσεις που διέρχεται, αναζητώντας τις σχέσεις που διαμορφώνει στο εξωτερικό και εσωτερικό της περιβάλλον.

3. Μεθοδολογία

Η διερεύνηση του θέματος γίνεται με βάση την ποιοτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει τη βαθύτερη ανάλυση και ερμηνεία καταστάσεων, γεγονότων και συμπεριφορών των ατόμων.

Το δείγμα της έρευνας είναι δείγμα "σκόπιμης δειγματοληψίας" (purposive sample)¹². Συγκροτείται από τριάντα (30) οικογένειες, κατανεμημένες εντός του νομού Ρεθύμνης, οι οποίες μελετώνται σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους: 1991-1998 & 1999-2006. Το 2001 διερευνήθηκαν δεκαπέντε (15) οικογένειες, αναφορικά με την περίοδο 1991-1998, και το 2006 δεκαπέντε (15) οικογένειες, αναφορικά με την περίοδο 1999-2006¹³.

Η παραπάνω περιοδολόγηση εδράζεται καταρχάς στις ιστορικές, κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στην Αλβανία.

10 Sayad, A. (1992), *L'immigration, ou les paradoxes de l'altritu*. Βρυξέλλες: De Boeck, p. 65

11 Willke, H. (1996), *Εισαγωγή στη συστημική θεωρία*, (μτφρ.) Ν. Λίβος. Αθήνα: Κριτική

12 Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 118

13 Η έρευνα του 2001 διενεργήθηκε στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής μου εργασίας και η έρευνα του 2006 στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής.

Η περίοδος 1991-1998 είναι μια περίοδος αναταράξεων και σταδιακής μετάβασης της αλβανικής κοινωνίας από ένα ιδεολογικό σύστημα σε ένα άλλο, ενώ η περίοδος 1999-2006 μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια περίοδος ισορροπησης και προσαρμογής του κοινωνικού συστήματος. Αφορά επίσης την Ελλάδα, δεδομένου ότι μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου διακρίνουμε μια προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας στην αντικειμενική πραγματικότητα της μετανάστευσης.

Σχετικά με το μεταναστευτικό προφίλ των οικογενειών, διακρίνουμε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: η οικογένεια δε μετακινείται ενιαία (πρώτα μεταναστεύει ο σύζυγος-πατέρας ή οι δύο σύζυγοι-γονείς και ακολουθούν τα παιδιά αργότερα)· μέχρι τη συνένωση μεσολαβεί ένα διάστημα ξεχωριστής συμβίωσης των μελών, από δύο έως πέντε έτη (βλ. αποδιοργάνωση)· οι οικογένειες διανύουν από τρία έως πέντε έτη στη χώρα υποδοχής μετά τη συνένωση (βλ. αναδιοργάνωση).

Περνώντας στα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος, οι οικογένειες αποτελούνται από το συζυγικό ζευγάρι και τα παιδιά (ολιγομελείς ή πολυμελής πυρηνικές οικογένειες), προέρχονται από τα χαμηλά και μεσαία στρώματα της αλβανικής κοινωνίας, έχουν αστική ή αγροτική προέλευση, στην πλειοψηφία τους διαθέτουν χαμηλό ή μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο, απασχολούνται σε γεωργικές, οικοδομικές και τουριστικές εργασίες οι άνδρες και σε οικιακές υπηρεσίες καθαρισμού και φροντίδας οι γυναίκες, εισέρχονται νόμιμα ή μη και μετά εντάσσονται σε νόμιμο καθεστώς.

Παρακάτω παραθέτουμε τα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία αφορούν σε όλες τις φάσεις μετανάστευσης των οικογενειών. Πιο συγκεκριμένα:
α. Σε τι συνίσταται η οικονομική, κοινωνική και θεσμική πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος πριν από την αποδημία, καθώς επίσης στο στάδιο της αποδιοργάνωσης και αναδιοργάνωσης της οικογένειας; β. Πώς προσλαμβάνεται η παραπάνω εξωτερική περιπλοκότητα από τις οικογένειες εσωτερικά, τι συνέπειες επιφέρει σ' αυτές και ποιες διαδικασίες απομείωσης ακολουθούνται; γ. Από ποιες παραμέτρους επηρεάζονται οι ενδεχομενικές επιλογές της αποδημίας, της συνένωσης και της συνέχισης της αναδιοργάνωσης, ποιες οι στρατηγικές των οικογενειών (κίνητρα, προσδοκίες, στόχοι, χρονικός προσανατολισμός) και ποια τα συνακόλουθα εμπόδια; δ. Ποιες είναι οι ενδοσυστημικές διεργασίες σε σχέση με την πολυπλοκότητα, την απομείωση και την ενδεχομενικότητα (κατανομή ρόλων, ενδοοικογενειακές σχέσεις, επικοινωνία); ε. Πώς οριοθετούνται οι οικογένειες έναντι των υπόλοιπων συστημάτων στον εξωτερικό περίγυρο και στο εσωτερικό τους και από ποιες αυτοαναφορικές σταθερές χαρακτηρίζονται οι ίδιες ως συστήματα;

Ως εργαλείο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων στο πλαίσιο της ποιοτικής προσέγγισης χρησιμοποιήσαμε την ημιδομημένη συνέντευξη. Γενικότερα, η συνέντευξη επιτρέπει την πρόσβαση στον τρόπο που οι άλλοι

βλέπουν τα πράγματα, στις στάσεις και στα συναισθήματα που κρύβονται πίσω από τη συμπεριφορά τους¹⁴. Επιπρόσθετα, βοηθάει να αποσαφηνίζονται ερωτήσεις, απαντήσεις ή απορίες και μ' αυτήν την έννοια παρέχει τη δυνατότητα εμβάθυνσης στα όσα λέγονται¹⁵. Τα παραπάνω ισχύουν σε υπερθετικό βαθμό στην περίπτωση των μεταναστών. Στη δική μας έρευνα τα παιδιά μετέφραζαν ή επεξηγούσαν τις ερωτήσεις μας στους γονείς τους, όποτε οι τελευταίοι δεν τις κατανοούσαν ή ζητούσαν περαιτέρω διευκρινήσεις.

Επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, γιατί μέσω αυτής διασφαλίζεται σε μεγάλο βαθμό η έκφραση των ερωτώμενων χωρίς προκαθορισμούς, και από την άλλη, διευκολύνεται η δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος επικοινωνίας με τον ερευνητή. Και τα δύο αυτά στοιχεία ανταποκρίνονται στη σύνθεση του δείγματος, δεδομένου ότι οι μετανάστες έχουν ανάγκη να νιώσουν άνετα, ελεύθερα και να ξεπεράσουν πιθανές προκαταλήψεις. Επιπλέον, ο σκοπός της εργασίας μας να διερευνηθεί ένα νέο φαινόμενο, ελλείπει μάλιστα προϋπάρχουσας εμπειρικής γνώσης, προϋπέθετε συγκέντρωση πλούσιων ερευνητικών δεδομένων.

Η πρόσβαση στους ερωτώμενους επιτεύχθηκε με την τεχνική της "χιονοστιβάδας" (Snowball Sample)¹⁶. Διάυλοι γνωριμίας με τις οικογένειες, εκτός φυσικά από τους μετανάστες, αποτέλεσαν οικεία σε μας πρόσωπα, τα οποία διατηρούσαν κοινωνικές επαφές ή επικοινωνία με οικογένειες μεταναστών, καθώς επίσης φορείς και υπηρεσίες. Να σημειωθεί, ότι προηγήθηκε η διεξαγωγή "πιλοτικής έρευνας" (pilot study) για την απόκτηση μιας προπαρασκευαστικής εικόνας για το μεταναστευτικό πληθυσμό.

4. Παρουσίαση-συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας

4.1. Οικογένειες στις φάση της αποδημίας

4.1.1. Παράγοντες που οδηγούν στη μετανάστευση

Οι συνέπειες μιας γενικότερης οικονομικής κρίσης οδήγησαν τις οικογένειες στη μετανάστευση. Η οικονομική πολυπλοκότητα προϋπήρχε ωστόσο της εκδήλωσης των μεταναστευτικών ρευμάτων. Έτσι, την πιο πρόσφατη περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Αλβανία η εργασία επαρκούσε μόνο για την εξασφάλιση των απαραίτητων αγαθών, προσωπική ιδιοκτησία δεν υπήρχε και το κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος ήταν ο λιτός τρόπος ζωής.

Η αλλαγή οικονομικού μοντέλου επιδείνωσε περαιτέρω το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού και αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από την υψηλή ανεργία,

14 Robson, C. (2007), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, (μτφρ.) Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 323

15 Bell, J. (2001), *Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας*, (μτφρ.) Αν. Βαλ. Ρήγα. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 147

16 Miller, R. (2000), *Researching life histories*. Sage Publications, p. 79

την ανέχεια και σε κάποιες περιπτώσεις την ανθρωπιστική κρίση¹⁷. Ενδεικτικά, κρατάμε την ακόλουθη μαρτυρία, η οποία αποτυπώνει την πραγματικότητα: «Από το κακό στο χειρότερο, χάσαμε τη δουλειά μας γιατί έκλεισαν τα εργοστάσια που δουλεύαμε, δουλειές δεν υπήρχαν, τίποτα, φτώχεια!» (Σ12)

Το δεύτερο μεγάλο κύμα μετανάστευσης προέκυψε το 1997 ως αποτέλεσμα της κρίσης των οικονομικών πυραμίδων, οι οποίες είχαν συγκεντρώσει μεγάλο μέρος των οικονομιών των Αλβανών που ζούσαν στη χώρα αυτή, αλλά και Αλβανών που είχαν μεταναστεύσει σε γειτονικές χώρες και είχαν επενδύσει τα χρήματά τους (βλ. εμβάσματα)¹⁸.

Σε κοινωνικό επίπεδο έλαβαν χώρα αναταραχές και φαινόμενα γενικευμένης ανομίας¹⁹. Εκείνο που χαρακτήρισε την πεποίθηση των πολιτών τα επόμενα χρόνια ήταν η έλλειψη προσδοκιών και μια γενικότερη φοβική ψυχολογία: «Δεν είχαμε να περιμένουμε κάτι, φοβάμαι πολύ όλα αυτά τα πράγματα που μας έχει συμβεί... για το μέλλον δε ξέρω.» (Σ7)

Σταδιακά εμπεδώθηκε η απουσία της πολιτείας στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής και της πρόνοιας. Οι κοινωνικές ανισότητες ολοένα διευρυνόταν με αποτέλεσμα τη de facto περιθωριοποίηση των πιο αδύνατων οικογενειών²⁰. Κοινό τόπο στα λεγόμενα των υποκειμένων αποτέλεσε η διάψευση της ελπίδας για κοινωνική πρόοδο και η απουσία εμπιστοσύνης στους θεσμούς.

Η παραπάνω κοινωνικοοικονομική συγκυρία άφησε το αποτύπωμά της στις οικογένειες (εσωτερίκευση της πολυπλοκότητας του περιβάλλοντος). Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οικογένειες που αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν σε στοιχειώδεις βιοποριστικές ανάγκες και απαιτήσεις. Η μετανάστευση πρόβαλε ως αναγκαστική επιλογή και οι μετανάστες με τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι οι λεγόμενοι «μετανάστες επιβίωσης» (survival migrants)²¹.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσες οικογένειες κάλυπταν βασικές οικονομικές απαιτήσεις και επιζητούσαν μια καλύτερη ζωή μέσα από τη συγκέντρωση επιπλέον εισοδήματος, την προστασία από πιθανούς κινδύνους κ.λπ.²², γι' αυτό μιλάμε για οικογένειες "διαβίωσης".

Οι οικογένειες επιβίωσης έχουν αισθητή παρουσία την οκταετία 1991-1998 και ειδικότερα τις περιόδους 1991-1993 (αλλαγή συστήματος) και 1997-1998

17 Pettifer, J. (1993), *The Greeks: Land and people since the war*. Λονδίνο: Viking, p. 179

18 Martin, P., Martin S. & Pastore, F. (2002), Best practice options: Albania. *International Migration*, 40, pp. 103-118

19 Sherman, A. (2000), *Αλβανία: ο τσακισμένος αετός των Βαλκανίων*, (μτφρ.) Α. Μαλεβίτη. Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 193-234

20 Ζιώγας, Ν. (1995), Τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα. Στο Θ. Βερέμης, Θ. Κουλουμπής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*. ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα: Σιδέρης, σσ. 281-320

21 Μάρκοβα, Ε. (2001), Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία. Στο Α. Μαρθάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 252

22 Τριανταφυλλίδου, Α. (2010), Η μετανάστευση στην Ελλάδα τον 21^ο αιώνα: εμπειρικό πλαίσιο και θεωρητικές προσεγγίσεις. Στο Α. Τριανταφυλλίδου & Θ. Μαρούκης (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 37-38

(κρίση πυραμίδων). Η πλειονότητα των οικογενειών πλησιάζει στα χαρακτηριστικά των οικογενειών διαβίωσης, πράγμα που ισχύει ως επί το πλείστον την οκταετία 1999-2006. Οι οικογένειες επιβίωσης υπερέχουν σε περιόδους κοινωνικών και οικονομικών αναταράξεων, πράγμα που θα χαρακτηρίζαμε αναμενόμενο, καθώς μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού ή την κατάρρευση των πυραμίδων το σύστημα βρέθηκε σε κατάσταση ανισορροπίας. Με την ομαλοποίηση των κοινωνικών πραγμάτων οι οικογένειες σταδιακά προσαρμόζονται. Στο μακρύ αυτό διάστημα εξομάλυνσης συναντάμε τις περισσότερες οικογένειες διαβίωσης.

Συμπληρωματικά προς τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες εξετάζεται ο θεσμικός παράγοντας. Για πολλούς μετανάστες το άνοιγμα των συνόρων λειτούργησε σχεδόν λυτρωτικά, αφού είχαν την ευκαιρία να απαλλαγούν από ένα καταπιεστικό σύστημα που απαγόρευε τη μετανάστευση. Στην πορεία επιτράπηκε η μετανάστευση για τους κατόχους νόμιμων διαβατηρίων²³.

Οι συζήτηση των παραπάνω οικονομικών, κοινωνικών και θεσμικών παραμέτρων επιβεβαιώνει ότι η αποδημία είναι ένα πολυδιάστατο και πολυπαραγοντικό φαινόμενο, το οποίο ξεκινάει από τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων και την πολυπλοκότητα που τους δημιουργούν.

4.1.2. Οικογενειακές στρατηγικές και παρεμβαλλόμενα εμπόδια

4.1.2.1. Οικογενειακές προσδοκίες από την αποδημία

Διακρίνονται τρεις μεγάλες κατηγορίες οικογενειών σε σχέση με τις προσδοκίες: α) οικογένειες μειωμένων προσδοκιών, β) οικογένειες διευρυσμένων προσδοκιών και γ) οικογένειες αδιευκρίνιστων προσδοκιών.

Οι οικογένειες μειωμένων προσδοκιών αντιστοιχούν σχεδόν στο σύνολό τους στις λεγόμενες οικογένειες επιβίωσης και τις συναντούμε την πρώτη περίοδο αποδημίας (1991-1998), όπου οι μετανάστες επιδιώκουν μια γρήγορη συγκέντρωση χρημάτων για τη συντήρηση του νοικοκυριού στη χώρα προέλευσης.

Στις οικογένειες των διευρυσμένων προσδοκιών, οι οποίες αποτελούν την πλειοψηφία και στις δύο περιόδους μετανάστευσης, προτάσσεται η προοπτική κοινωνικοοικονομικής ανόδου (μόνιμη εργασία, αποταμίευση, κατανάλωση, επενδύσεις, επαγγελματική αποκατάσταση της δεύτερης γενιάς). Όπως ειπώθηκε χαρακτηριστικά από μετανάστη, «*εμείς είχαμε μερικά χρήματα, περνούσαμε νορμάλ που λένε, μέτρια ζωή, επειδή όμως η ζωή δεν μας ικανοποιεί και θες ένα καλύτερο ζωή, γι' αυτό πας, αυτή είναι η σκέψη μας, τα παιδιά, τα παιδιά σκεφτόμαστε.*» (Σ21) Ένας επιπλέον λόγος που εξηγεί τη δυναμική παρουσία αυτών των οικογενειών την περίοδο 1999-2006 είναι ότι έχουν αρχίσει

23 Maspero, F. (1998), *Το βαλκανικό πέρασμα*, (μτφρ.) Σ. Κιούση. Αθήνα: Καστανιώτη, σσ. 43-80

να διαφαίνονται τα θετικά αποτελέσματα από την αποδημία των πρώτων μεταναστών. Ενδεικτική είναι η παρακάτω δήλωση: «*Βλέπαμε τους άλλους που πήγαν και μπόρεσαν να κάνουν κάτι.*» (Σ23)

Άλλες οικογένειες δε μας διευκρινίζουν τις προσδοκίες τους και γενικά δεν κρίνουν σκόπιμες περαιτέρω εκτιμήσεις ή εκπέμπουν αντιφατικά μηνύματα, πράγμα που αποτελεί ένδειξη μη επιτυχούς απομείωσης της υφιστάμενης πολυπλοκότητας. Τέτοιες οικογένειες φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από τους παράγοντες εξώθησης που επικρατούσαν στη χώρα προέλευσης. Οι εν λόγω οικογένειες εκπροσωπούνται από ένα μικρό αριθμό και περιορίζονται στα πρώτα χρόνια των μετακινήσεων ή σε περιόδους κοινωνικοοικονομικής κρίσης.

4.1.2.2. Χρονική διάρκεια παραμονής στο εξωτερικό

Σχετικά με τη χρονική διάρκεια της μετανάστευσης και το μέλλον της παραμονής της οικογένειας σε μια από τις δύο χώρες: α) υπάρχει το ενδεχόμενο προσωρινής παραμονής των μεταναστών στο εξωτερικό - με ή χωρίς την οικογένεια, β) το ενδεχόμενο μόνιμης διαμονής της οικογένειας στη χώρα υποδοχής και γ) ένα ενδεχόμενο που παραπέμπει σε αδιευκρίνιστους σχεδιασμούς της οικογένειας.

Μακροπρόθεσμος στόχος των οικογενειών κατά την πρώτη περίοδο μετανάστευσης (1991-1998) είναι η παλιννόστηση στην Αλβανία. Τα πρώτα χρόνια των μετακινήσεων δεν μπορούσε να διανοηθεί κάποιος τη ζωή του σε άλλη χώρα, μακριά από οικεία πρόσωπα κ.λπ.. Όπως μας ανέφερε μια ερωτώμενη, «*όταν το σκέφτομαι τώρα, δεν, δεν το πιστεύω πως φύγαμε, δεν το τολμάς εύκολα να πεις, φεύγω μια για πάντα.*» (Σ8)

Τον πρώτο καιρό υπήρχε έλλειψη πληροφόρησης για τον έξω κόσμο και αυτό δεν μπορούσε παρά να λειτουργήσει αρνητικά σε ένα σχεδιασμό μόνιμης αλλαγής τόπου διαμονής. Άλλες οικογένειες ανέμεναν βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης στη χώρα προέλευσης, επομένως δεν υπήρχε λόγος να διακινδύνευαν τη μετακίνησή τους. Εκείνο τέλος που χαρακτηριζόταν αποδεκτό κοινωνικά ήταν η επιτυχημένη παλιννόστηση, καθώς σύμφωνα με τους μετανάστες, «*όποιος δε γυρνάει είναι αποτυχημένος.*» (Σ1)

Οι παραπάνω ανασταλτικοί παράγοντες επηρέασαν σε μικρότερο βαθμό τις οικογένειες που μετακινήθηκαν τη δεύτερη οκταετία (1999-2006). Σ' αυτό συντέλεσαν διάφοροι λόγοι. Πρώτον, η ενημέρωση για τις συνθήκες ζωής στη χώρα υποδοχής από τους ήδη εγκατεστημένους μετανάστες. Δεύτερον, η πεποίθηση ότι χρειαζόταν περισσότερος χρόνος παραμονής στο εξωτερικό για την επίτευξη των στόχων και όχι ένα ή δύο χρόνια. Ένας τρίτος λόγος είναι, ότι η οικονομική και κοινωνική συγκυρία στην Αλβανία παρέμεινε η ίδια και έτσι το επιχείρημα των πρώτων χρόνων περί καλύτερευσης των συνθηκών ζωής έχανε σταδιακά την ισχύ του. Όλα αυτά οδήγησαν τις οικογένειες να σκεφτούν εξαρχής

το ενδεχόμενο μόνιμης εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής²⁴.

Η τάση μόνιμης παραμονής στο εξωτερικό ανακόπτεται τη διετία 2005-2006, καθώς είχε αρχίσει να εμπεδώνεται ότι η Ελλάδα δεν είναι πλέον ο προορισμός των οικονομικών ευκαιριών και προοπτικών του παρελθόντος.

Ξεχωριστή περιπτώσιολογική κατηγορία συγκροτούν όσες οικογένειες δεν αποσαφηνίζουν τον προσανατολισμό τους: «*Αυτό είναι αναλόγως, ανάλογα πως σου έρχεται η ζωή, πας, βλέποντας και κάνοντας, δεν ξέραμε.*» (Σ2) Οι οικογένειες αυτές καταγράφονται κυρίως την πρώτη οκταετία της αποδημίας, δεδομένου ότι αργότερα η συσσωρευμένη μεταναστευτική εμπειρία διευκόλυνε τις οικογένειες.

Κοντολογίς, η προσωρινή εγκατάσταση και παραμονή της οικογένειας στη χώρα υποδοχής υπερέχει ως κατηγορία και στις δύο περιόδους της αποδημίας, αν και τη δεύτερη οκταετία γίνονται ορατές οικογένειες με στρατηγική μόνιμης διαμονής στη χώρα προορισμού. Από ένα μικρό αριθμό οικογενειών επιλέγεται η μόνιμη εγκατάσταση στο εξωτερικό σε περιόδους απότομων μεταβολών ή αναταράξεων στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, όπως για παράδειγμα αμέσως μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού ή την κρίση των πυραμίδων. Πρόκειται συνήθως για οικογένειες που υπέστησαν σε μεγαλύτερο βαθμό την πολυπλοκότητα (π.χ. καταστράφηκαν οικονομικά) και δεν είχαν πολλά περιθώρια επιλογών.

4.1.2.3. Μετακινούμενα μέλη σε πρώτη φάση

Εκτός από τη μακροπρόθεσμη στρατηγική η οικογένεια πρέπει να λάβει αποφάσεις σχετικά με τα μέλη που πρόκειται να μετακινηθούν άμεσα. Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, προκύπτει μετακίνηση του ενός ή και των δύο συζύγων. Στην πρώτη περίπτωση ο σύζυγος μετακινείται με σκοπό να εργαστεί, να συγκεντρώσει κάποια χρήματα και να επιστρέψει στη χώρα προέλευσης. Αυτός είναι ο κατεξοχήν τύπος μετανάστευσης σε όλες τις περιόδους και ειδικά την περίοδο 1991-1998.

Η μετακίνηση του άνδρα συζύγου προκύπτει από την εκτίμηση διάφορων ανασταλτικών παραμέτρων ή από την ανάγκη ενός πιο ρεαλιστικού σχεδιασμού. Για παράδειγμα, η άγνοια των συνθηκών ζωής στο εξωτερικό ή το νομικό καθεστώς λειτούργησαν αποθαρρυντικά στη συζυγική μετανάστευση και δικαιολογούν την παρακάτω δήλωση ενός μετανάστη: «*Δεν το διακινδύνευες πρώτη φορά!*» (Σ14) Σε άλλη περίπτωση οι γυναίκες σύζυγοι θα αναλάμβαναν τη φροντίδα των παιδιών ή μελών της ευρείας οικογένειας στον τόπο καταγωγής. Από την άλλη, κάτι που διαπιστώνεται κυρίως τη δεύτερη οκταετία, η μετανάστευση του άνδρα συζύγου θα προετοιμάζε το έδαφος για τη μετακίνηση των υπόλοιπων μελών:

24 Μιχαήλ, Δ. (2010), Γλωσσική διατήρηση/μετατόπιση στη δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα; Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα. *Εθνολογία*, 14, σσ. 207-224

ύπαρξη εργασίας και οικονομική ευχέρεια, επαρκή κατοικία για την οικογένεια και ανάπτυξη κοινωνικών δικτύσεων.

Σε ένα μικρότερο αριθμό οικογενειών μετακινείται συγχρόνως το συζυγικό ζευγάρι. Άλλοτε υπερίσχυε το ορθολογικό κριτήριο (θα είχαν πιο άμεσα αποτελέσματα) και άλλοτε το συναισθηματικό ή ψυχολογικό (θα υποστήριζε ο ένας τον άλλο). Η συγκεκριμένη επιλογή προϋπέθετε ωστόσο απομείωση της πολυπλοκότητας άλλων παραμέτρων (π.χ. ποιος θα φρόντιζε τα παιδιά).

Κατά συνέπεια, ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός και οι αντικειμενικές δυνατότητες της οικογένειας καθορίζουν τις τελικές επιλογές. Είναι προφανές ότι τα παραπάνω επηρεάζονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τη χρονική περίοδο. Την πρώτη περίοδο αποδημίας υπερισχύει η προσωρινή μετανάστευση και άρα οι οικογένειες είναι πιο συγκρατημένες, ενώ τη δεύτερη οκταετία διευρύνεται ο ορίζοντας των οικογενειών και περιλαμβάνει μια σειρά άλλων ενδεχόμενων, όπως η προετοιμασία για τη μετακίνηση όλης της οικογένειας.

4.1.2.4. Ανασταλτικοί κοινωνικοοικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες

Η οικονομική βιωσιμότητα της αποδημίας είναι ένα θέμα που απασχόλησε όλες τις οικογένειες του δείγματος. Τα ερωτήματα των μεταναστών συνοψίζονται: «Θα βρούμε γρήγορα δουλειά;» (Σ1) «Θα μαζέψω γρήγορα όσο λεφτά θέλω, θα φτιάξει η ζωή;» (Σ20) «Θα ανέβουμε λιγάκι κι εμείς ή...» (Σ22) Σε όλες αυτές τις οικογένειες έλαβε χώρα ένας γενικότερος αναστοχασμός από την άποψη της σπουδής των ανασταλτικών και ελκυστικών παραγόντων. Μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στους παράγοντες απώθησης (χώρα προέλευσης) και λιγότερη στους ελκυστικούς παράγοντες (χώρα υποδοχής).

Ο αποχωρισμός των μελών και η ενδεχόμενη αποξένωση απασχόλησαν εξίσου τις οικογένειες σε κάθε περίοδο. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω μαρτυρία της συζύγου ενός μετανάστη, η οποία δεν τον ακολούθησε σε πρώτη φάση στη χώρα υποδοχής: «Υπάρχει κάτι πιο χειρότερο όταν φεύγουν τα αγαπημένα σου πρόσωπα, που ήμουν α έγκυος στο μικρό μας και δεν το χαρήκαμε;» (Σ6) Ένα παραπλήσιο συναίσθημα απορρέει από την αίσθηση φυγής των μεταναστών, καθώς όπως ανέφερε ένας εξ αυτών, «το ένιωθα μέσα μου, φεύγω, αυτό μου κόβει τα πόδια.» (Σ5)

Ο φόβος της κοινωνικής αποδοκιμασίας φαίνεται να έπαιξε επίσης ρόλο σε ενδεχόμενο αποτυχίας της αποδημίας. Θέλοντας να καταδείξει τις κοινωνικές προεκτάσεις, ένας μετανάστης υπογράμμισε, λέγοντας: «Αν δε τα καταφέρω; Ξέρεις πόσες φορές το είχα σκεφτεί; Τι θα λέγανε για μας;» (Σ3)

Στις συνεντεύξεις καταδεικνύεται ακόμη η ανασφάλεια των μεταναστών σε σχέση με τη διέλευση των συνόρων, τις συνθήκες ζωής στο εξωτερικό κ.λπ.. Με την πάροδο του χρόνου η αβεβαιότητα αυτή μειώνεται μέσα από την πληροφόρηση που αποκτούν. Έτσι, οι μετανάστες της δεύτερης οκταετίας

ενδιαφέρονται περισσότερο για θέματα, όπως πώς θα οργανώσουν πιο αποτελεσματικά τη μετακίνηση ή πώς θα δικτυωθούν στη χώρα υποδοχής. Από την άλλη, οι γυναίκες σύζυγοι θα αναλάμβαναν εξ ολοκλήρου τις οικογενειακές ευθύνες στη χώρα προέλευσης (ανατροφή και φροντίδα των παιδιών, ρύθμιση καθημερινών αναγκών του νοικοκυριού κ.λπ.), πράγμα που τους δημιουργούσε άγχος: «*Τι θα γίνω μόνη, έκλεινα τα μάτια και δεν κοιμάμαι... μόνο σκέφτομαι όλα αυτά.*» (Σ13)

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται η διαχρονική επίδραση των ψυχολογικών παραμέτρων. Ζητήματα που άπτονται της βιωσιμότητας της αποδημίας ή των κοινωνικών της προεκτάσεων μπορεί να διαφοροποιούνται σ' ένα βαθμό από τη μια περίοδο στην άλλη. Η εμπειρία της μετανάστευσης παίζει εν προκειμένω ένα σημαντικό ρόλο.

4.1.3. Ενδοοικογενειακές διεργασίες λήψης των αποφάσεων

Σε μια πρώτη πλειοψηφούσα ομάδα οικογενειών διαπιστώνεται συνεργασία και συνεννόηση των συζύγων στη λήψη αποφάσεων. Σε μια δεύτερη ομάδα οι αποφάσεις δεν είναι προϊόν διαλόγου, αλλά σχεδόν επιβάλλονται ή καθορίζονται μονομερώς από τους άνδρες συζύγους. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η σύζυγος αποδέχεται και εν πολλοίς θεωρεί φυσιολογικό να έχει δευτερεύοντα ρόλο: «*Εμείς [οι γυναίκες], τι να του πω, μου το είπε, θα φύγει, τι να του πω, κάθισε; Κάνω αυτό που θα πει.*» (Σ4) Σε αυτές τις οικογένειες είναι εμφανής η ανισοτιμία των ρόλων.

Οι πρακτικές μη ισότιμης συμμετοχής απαντώνται τα πρώτα χρόνια των μετακινήσεων σε αγροτικές περιοχές-κοινωνίες και είναι απόρροια παραδοσιακών κοινωνικών αντιλήψεων για το θεσμό της οικογένειας και τους ρόλους των φύλων.

Μια τρίτη ομάδα συγκροτούν οικογένειες, οι οποίες εμπλέκουν τη διευρυμένη οικογένεια-συγγένεια στη λήψη αποφάσεων. Η μία ερμηνεία είναι ότι αυτό υπαγορεύτηκε από κοινωνικές νόρμες, οι οποίες ήθελαν την οικογένεια να λειτουργεί ως διευρυμένη ομάδα. Ας μην ξεχνάμε ότι κάποιες οικογένειες συγκατοικούσαν με συγγενικές τους. Όπως μας είπε ένας μετανάστης, «*δεν κάνω κάτι μόνος, η οικογένεια είναι οικογένεια, έτσι δεν είναι;*» (Σ2) Σύμφωνα με μια δεύτερη ερμηνεία, η ανάγκη επίλυσης πρακτικών ζητημάτων (π.χ. η φροντίδα των παιδιών) καθιστά αναγκαία τη συμμετοχή της συγγένειας στον προγραμματισμό της οικογένειας.

Συνοψίζοντας, η λήψη αποφάσεων επηρεάζεται από την κατανομή των ρόλων, το βαθμό εμπλοκής της συγγένειας και τις ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις για το θεσμό της οικογένειας. Στην πορεία εξέλιξης των κοινωνικών πραγμάτων οι ρόλοι τείνουν να είναι πιο ισότιμοι και συμπληρωματικοί, η επιρροή της συγγένειας γίνεται πιο διακριτική, και από την άλλη, οι αποφάσεις

στηρίζονται περισσότερο σε ορθολογικά παρά συναισθηματικά κριτήρια. Στα παραπάνω εξέλιξη συντέλεσε η εμπειρία της αποδημίας τη δεύτερη περίοδο (1999-2006).

4.2. Φάση οικογενειακής αποδιοργάνωσης

4.2.1. Οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες

Οι συνθήκες ζωής των μεταναστών στην Ελλάδα και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας στην Αλβανία αντανακλούν τις συνέπειες της αποδημίας σε ατομικό επίπεδο και κατ' επέκταση στην οικογένεια ως σύστημα.

Οι μετανάστες αντιμετώπισαν δυσκολίες προσαρμογής (γλώσσα, συνήθειες, νοοτροπία, τρόπος ζωής), διέμεναν σε ακατάλληλες κατοικίες, εργαζόταν με χαμηλά ημερομίσθια, δε διέθεταν νόμιμα έγγραφα. Τα πρώτα χρόνια των μετακινήσεων υπέστησαν πιο έντονα την πολυπλοκότητα. Σταδιακά μετριάζονται τα αρνητικά επακόλουθα, καθώς ο μετανάστης της περιόδου 1999-2006 εντάσσεται σε κοινωνικά δίκτυα. Εξακολουθούν ωστόσο αμείωτες οι ψυχολογικές συνέπειες της απομάκρυνσης από την οικογένεια: *«Τα παιδιά, η γυναίκα, τα παιδιά, δεν το ξεπέρασα ποτέ!»* (Σ9)

Οι γυναίκες σύζυγοι βίωσαν την απουσία του συζύγου με φόβο, αγωνία και πολλές φορές απογοήτευση: *«Απογοητεύομαι, έκλαιγα τα βράδια, τον αναζητώ, τότε θα τέλειωνε αυτό!»* (Σ3) Περαιτέρω πίεση τους προκαλούσε ότι είχαν αναλάβει όλα τα οικογενειακά βάρη (φροντίδα νοικοκυριού, ανατροφή παιδιών κ.λπ.), και από την άλλη, υφίσταντο τον έλεγχο από την ευρεία οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο. Άλλες μητέρες περιέγραψαν αρνητικά τις σχέσεις τους με τα παιδιά: *«Το μετανιώνω που τα έχω δειρει ή τα κλειδώνω μέσα όταν λείπω, τα δικαιολογώ, κλαίει, φώναζε, έλειπε ο μπαμπάς του, τα έχανα κι εγώ, φώναζα...»* (Σ26)

Οι παραπάνω κοινωνικοοικονομικές και ψυχολογικές συνέπειες προεκτείνονται συνολικά στο σύστημα οικογένεια. Έτσι, ο οικονομικός απολογισμός αποδεικνύεται κατώτερος των αρχικών προσδοκιών παρά την όποια πρόοδο έχει σημειωθεί (π.χ. αποστολή εμβασμάτων στη χώρα προέλευσης), πράγμα που ισχύει περισσότερο στη διάρκεια της περιόδου 1999-2006 λόγω των αυξημένων οικογενειακών προσδοκιών. Εμπεδώνεται λοιπόν η αντίληψη, ότι *«δεν έφτιαχνε τα πράγματα από τη μια μέρα στην άλλη.»* (Σ17)

Η αποδιοργάνωση φαίνεται να οδηγεί πλέον την οικογένεια σε αποξένωση: *«Το λέτε οικογένεια εσείς αυτό; Κομμάτια, ο ένας εκεί, οι άλλοι εδώ, το λέτε οικογένεια αυτό;»* (Σ19) Η κοινωνική πολυπλοκότητα εσωτερικεύεται ως προκατάληψη και κοινωνικός έλεγχος. Τα αποτελέσματα για την οικογένεια καταδεικνύονται από τα λεγόμενα ερωτώμενης: *«Και τι δεν έχω ακούσει, δε θα γυρίσει ποτέ, θ' αφήσει τα λεφτά του αλλού, έχει βρει άλλη γυναίκα, αυτό,*

ανακατεύονται. Δεν ξέρω, ευτυχώς που δε χώρισα με τον άντρα μου, γιατί κι αυτός τι έφταιγε.» (Σ10)

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε, ότι η οικογένεια παρουσιάζεται σε δύσκολη θέση οικονομικά, αδύναμη κοινωνικά και αποξενωμένη στο επίπεδο των σχέσεων. Μ' άλλα λόγια καλείται να διαχειριστεί μια νέα πολυπλοκότητα ως αποτέλεσμα της αποδημίας-αποδιοργάνωσης. Η χρονική περίοδος απλώς μεταβάλλει την ένταση των κοινωνικών συνεπειών.

4.2.2. Ενδοοικογενειακή οργάνωση και λειτουργία

Με βάση τα ερευνητικά στοιχεία, τα οποία ισχύουν εξίσου για τις δύο περιόδους της αποδημίας, τρεις παράγοντες καθιστούν την οικογένεια προσαρμόσιμη στις εξωτερικές και εσωτερικές μεταβολές: α) η αναπροσαρμογή των οικογενειακών ρόλων, β) η συμβολή των συγγενικών οικογενειών και γ) η επικοινωνία μεταξύ των μελών.

Η ανάγκη διαχείρισης της αποδιοργάνωσης οδηγεί τους συζύγους σε ανάληψη νέων ευθυνών και υποχρεώσεων. Η γυναίκα σύζυγος ρυθμίζει τα οικονομικά της οικογένειας, φροντίζει τα παιδιά ή μπορεί να εργάζεται. Ο μετανάστης σύζυγος περιορίζεται στον οικονομικό του ρόλο στη χώρα υποδοχής. Τα αποδιοργανωμένα μέλη ανταποκρίνονται έτσι σε ατομικές και συλλογικές απαιτήσεις ενός διαφορετικού τρόπου ζωής και αυτό αντανακλά στην οικογένεια: π.χ. ο μετανάστης στέλνει τα χρήματα στη σύζυγο και αυτή τα διαχειρίζεται προς όφελος της οικογένειας.

Οι συγγενείς συμπαραστέκονται ψυχικά και βοηθούν πρακτικά την οικογένεια και το μετανάστη στη χώρα υποδοχής²⁵. Η σύζυγος ενός μετανάστη σημείωσε, λέγοντας, «είχα τον πατέρα μου, τη μητέρα μου, μας βοήθησαν πάρα πολύ, είχα κάποιους να μιλήσω.» (Σ28) Η έκταση τέτοιου είδους σχέσεων εξαρτάται από το βαθμό συγγένειας και τη σημασία που αποδίδεται στον οικογενειακό και συγγενικό δεσμό.

Όποτε μπορούν, επίσης, οι μετανάστες επιστρέφουν προσωρινά στη χώρα προέλευσης, προκειμένου να συναντήσουν την οικογένεια. Τα πρώτα χρόνια των μετακινήσεων αυτό είναι δύσκολο εξαιτίας αντικειμενικών δυσκολιών (π.χ. κίνδυνος σύλληψης από την αστυνομία) και μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του '90 γενικεύεται το φαινόμενο των οικογενειακών συναντήσεων. Η οικογένεια επικοινωνεί κυρίως τηλεφωνικά.

Εκτός όμως από τη φυσική επαφή και την εξ αποστάσεως επικοινωνία επιχειρήθηκε να διατηρηθεί η παρουσία του μετανάστη γονέα στη συνείδηση των παιδιών με συμβολικά μέσα, όπως διηγήσεις, φωτογραφίες, αντικείμενα κ.λπ..

Κοινή είναι τέλος η διαπίστωση για τις δύο περιόδους αποδημίας, ότι

25 Βασιλικού, Κ. (2009), Μετανάστριες οικιακοί βοηθοί και "διεθνική" οικογένεια. *Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*, 4 (1), σελ. 120

οι γυναίκες σύζυγοι πιέζουν τους μετανάστες συζύγους είτε να επιστρέψουν στην Αλβανία είτε να συνενωθεί η οικογένεια στην Ελλάδα. Μ' άλλα λόγια τα προβλήματα της αποδημίας θέτουν την οικογένεια προ των ευθυνών της, δεδομένου ότι η απομείωση που επιχειρήθηκε παραπάνω έχει τα όρια της. Αυτό σημαίνει ότι η οικογένεια θα πρέπει να επαναξιολογήσει συνολικά τα δεδομένα και να οδηγηθεί σε αποφάσεις που θα τις προσδώσουν μια νέα ισορροπία.

4.2.3. Το εγχείρημα της οικογενειακής συνένωσης

4.2.3.1. Το δίλημμα της συνένωσης - προσδοκίες

Η παράταση της αποδημίας φέρνει συνεχώς στο προσκήνιο την οικονομική θέση της οικογένειας και τις ψυχολογικές συνέπειες του οικογενειακού αποχωρισμού. Το ερώτημα είναι αν ο μετανάστης θα επιστρέψει στην Αλβανία ή αν η υπόλοιπη οικογένεια θα μετακινηθεί στην Ελλάδα. Η αξιολόγηση των οικονομικών πραγμάτων οδηγεί τις οικογένειες στο συμπέρασμα, ότι η Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί έναν πιο ελκυστικό προορισμό σε σύγκριση με την Αλβανία.

Στη φάση της συνένωσης οι οικογένειες φαίνεται να ανεβάζουν τον πήχη των προσδοκιών τους. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό κατά την οκταετία 1999-2006, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο λαμβάνονται υπόψη επιτυχημένα παραδείγματα κοινωνικοοικονομικής ανόδου οικογενειών που έχουν ήδη μεταναστεύσει. Εξάιρεση αποτελεί η διετία 1997-1998, κατά την οποία η συνένωση κάποιων οικογενειών υπήρξε σχεδόν αναγκαστική λόγω της κρίσης των πυραμίδων: *«Δεν είχαμε να χάσω τίποτα, αφού δεν περιμέναμε κάτι άλλο, όλα τα χρήματα που έχω μαζέψει χάθηκε σε μια μέρα!»* (Σ30) Ως προς αυτό επιβεβαιώνεται, ότι η μετανάστευση αποτελεί βασική επιλογή επιβίωσης των πιο φτωχών οικογενειών²⁶.

Το αίσθημα κινδύνου εξαιτίας των βίαιων αναταραχών που ακολούθησαν την κρίση των πυραμίδων δημιούργησε επίσης την ανάγκη προστασίας της οικογένειας και διασφάλισης κανονικών συνθηκών διαβίωσης.

Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε, τέλος, ότι η επιθυμία της συνένωσης προκύπτει ως αποτέλεσμα ψυχολογικών παραμέτρων, οπότε οι προσδοκίες έχουν ως αφετηρία τη συναισθηματική ισορροπία και ψυχική ενότητα της οικογενειακής ομάδας. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη δήλωση: *«Θα ζήσουμε επιτέλους όλοι μαζί!»* (Σ29)

4.2.3.2. Εμπόδια και διαχείριση της συνένωσης

Ένας ανασταλτικός παράγοντας της συνένωσης είναι το νομικό καθεστώς. Οι

26 Labrianidis, L. & Kazazi, B. (2006), Albanian Return-Migrants from Greece to Italy: their impact upon spatial disparities within Albania. *European urban and regional studies*, 13, pp. 59-74

οικογένειες της περιόδου 1999-2006 είναι πιο ωφελημένες από τις οικογένειες που συνενώθηκαν προηγούμενα διαστήματα (1991-1998), δεδομένου ότι η χρονική αναμονή για την έναρξη των νομικών διαδικασιών της συνένωσης μειώθηκε από τα πέντε στα δύο έτη. Εκτός αυτού η νομοθεσία όριζε αυστηρά εισοδηματικά κριτήρια ως προαπαιτούμενα, εξαιρούσε μέλη της διευρυμένης οικογένειας, όπως τα ενήλικα τέκνα της οικογένειας ή τους γονείς των μεταναστών, και προέβλεπε αυστηρές γραφειοκρατικές διαδικασίες. Έτσι, η πλειονότητα των οικογενειών επέλεξε να συνενωθεί εκτός νόμιμων διαδικασιών.

Μια άλλη παράμετρος έγκειται στις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις συνένωσης. Μόνιμη εργασία, ικανοποιητική κατοικία, σταθερό εισόδημα και κοινωνικές σχέσεις-δικτύσεις είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν πλήρως, προκειμένου μια οικογένεια να προσαρμοστεί ομαλά στον τόπο υποδοχής. Όπως μας δήλωσε ένας μετανάστης, «εγώ εντάξει, δεν ντρέπομαι να το πω, κοιμήθηκα και σε στάβλο, δε χαλάω πολλά λεφτά, τα παιδιά όμως, το κάνεις;» (Σ24)

Συνεπώς, η συνένωση δε συνιστά εύκολη υπόθεση για τις οικογένειες και τους δημιουργεί νέα πολυπλοκότητα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η οικογένεια καλείται να σταθμίσει το κόστος-όφελος κάθε απόφασης, δηλαδή να απομειώσει την πολυπλοκότητα. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία μόνο ένας μικρός αριθμός οικογενειών μπόρεσε να προετοιμάσει αποτελεσματικά τη συνένωση, ενώ οι υπόλοιπες ευελπιστούσαν απλώς να διαχειριστούν εκ των υστέρων τις δυσκολίες στη χώρα υποδοχής.

Υποστηρικτική στις πρωτοβουλίες των μεταναστών υπήρξε η συμβολή των κοινωνικών δικτύων²⁷, καθώς σύμφωνα με ενδεικτική δήλωση, «μπορούσαμε να έρθουμε, χωρίς χαρτιά, θα τους φέρω όμως, είχα να τους βάλλω κάπου, γνωστοί, είχαμε τον τρόπο, είχα συγγενείς.» (Σ18)

4.2.3.3. Χρονικός προσανατολισμός της συνένωσης

Συγκρίνοντας με το χρονικό προσανατολισμό των οικογενειών στην προηγούμενη φάση, παρόλο που οι οικογένειες προσανατολίζονται προς μεγαλύτερο, μόνιμο ή προσωρινό, χρονικό διάστημα διαμονής στη χώρα υποδοχής, εξακολουθεί να επικρατεί η τάση μόνιμης επιστροφής στη χώρα προέλευσης. Βεβαίως, αυξάνεται ο αριθμός των οικογενειών που έχουν σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα. Η τάση αυτή ενισχύεται κυρίως κατά τη δεύτερη περίοδο αποδημίας (1999-2006), καθώς αρχίζει να γίνεται κατανοητό ότι απαιτείται περισσότερος χρόνος για την επίτευξη των στόχων της οικογένειας.

Επίσης, διευρύνεται ο αριθμός των οικογενειών που αμφιταλαντεύονται σχετικά με το τι θα κάνουν στο μέλλον. Στην παρούσα φάση εκδηλώνουν

27 Για το ρόλο των κοινωνικών δικτύων στην επίτευξη της οικογενειακής συνένωσης βλ. Massey, S. (2004), Measuring undocumented migration. *International migration review*, 38 (3), pp. 1075-1103

απλώς την πρόθεση μιας πιο παρατεταμένης παραμονής στη χώρα υποδοχής και την συναρτούν με την εξέλιξη των συνθηκών ζωής τους σε αυτή (εργασία, αποταμίευση, συνθήκες ζωής, νομιμότητα). Το στοιχείο αυτό καταγράφεται σε μεγαλύτερη συχνότητα την οκταετία 1999-2006 για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω

Μια έμμεση ερμηνεία ωστόσο είναι, ότι ο ασαφής προσανατολισμός απορρέει από την άρνηση των μεταναστών να αποδεχτούν ως αναπόφευκτο γεγονός τη μονιμότητα τους στην Ελλάδα: «Δεν είναι εύκολο να πεις φεύγω, δεν είναι εύκολο να πεις ήρθα, εδώ θα μείνω.» (Σ25) Αρχίζει έτσι να διαφαίνεται, ότι όσο προχωράει η αποδημία και εμπλέκεται σ' αυτήν η οικογένεια, τόσο η προσωρινότητα της αποδημίας αποκτά ολοένα πιο μόνιμα χαρακτηριστικά²⁸.

4.3. Φάση οικογενειακής αναδιοργάνωσης και ισορροπίας

4.3.1. Οικονομική, κοινωνική και θεσμική αναδιοργάνωση

Μετά τη συνένωση ανοίγεται ένα καινούργιο κεφάλαιο για τις οικογένειες, οι οποίες καλούνται να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα - πολυπλοκότητα: ακατάλληλες κατοικίες, ελαστική εργασία, χαμηλές απολαβές, οικονομική στενότητα, προκαταλήψεις, ρατσισμός, μη νόμιμο καθεστώς παραμονής, θεσμικός και κοινωνικός αποκλεισμός.

Οι οικογένειες που συνενώθηκαν στη διάρκεια της δεκαετίας του '00 ευνοούνται από τα ήδη υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα των πρώτων μεταναστών. Για παράδειγμα, ειπώθηκε από ερωτώμενο: «Όταν ήρθαμε, που έφερα την οικογένεια, το παιδί θα πάει σχολείο. Αδερφός μου, το '94, έφερε κι αυτός παιδιά, πρώτα αυτός, τι θα πει σχολεία δε ξέρει, όταν έρθεις πιο μετά, οι άλλοι σε βοηθάει αν έχει κάποιο γνωστός εδώ.» (Σ27)

Οι οικογένειες επιχειρούν να ανασυνταχθούν οικονομικά και ως ένα βαθμό ακολουθούν τις ίδιες πρακτικές ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο αναδιοργάνωσης: εξεύρεση εργασίας από τη σύζυγο, κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού, εξοικονόμηση όσο δυνατόν περισσότερων χρημάτων. Διακρίνονται τρεις τύποι οικογενειών σε σχέση με το βιοτικό επίπεδο, όπως διαμορφώθηκε στην πορεία της αναδιοργάνωσης. Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει οικογένειες με σταδιακή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου (μεταφορά σε ένα καλύτερο σπίτι, σταθερά βήματα στον επαγγελματικό τομέα, δυνατότητα αποταμίευσης σε κάποιες περιπτώσεις²⁹). Στο δεύτερο τύπο ανήκουν οικογένειες με ανύπαρκτα ή μηδαμινά οικονομικά αποτελέσματα: «Μου είχε πει το παιδί μια φορά, ρε συ μπαμπά μου λέει, γιατί είμαστε τόσο φτωχοί!» (Σ11) Ο τρίτος τύπος χαρακτηρίζει οικογένειες

28 Green, N. (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, (μτφρ.) Δ. Παρσάνογλου. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 123

29 Τα χρήματα της αποταμίευσης χρησιμοποιούνται για την ανακαίνιση ή αγορά κάποιου σπιτιού στην Αλβανία. Βλ. Νιτσιάκος, Β. (2003), *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*. Αθήνα: Οδυσσεάς, σσ. 131, 169, 219

με αισθητή βελτίωση και πρόοδο (μόνιμη εργασία, αποταμίευση και κατανάλωση, αυτοαπασχόληση και επιχειρηματική δραστηριότητα, αγορά σπιτιού στη χώρα προέλευσης)³⁰. Ο πρώτος τύπος είναι κοινός σε όλες τις περιόδους αποδημίας, ο δεύτερος απαντάται ως επί το πλείστον την πρώτη περίοδο και ο τρίτος τύπος απηχεί ένα μικρότερο αριθμό οικογενειών (1999-2006).

Η ένταξη στη νομιμότητα απασχόλησε τις οικογένειες αμέσως μετά τη συνένωση. Κυρίως οι οικογένειες της περιόδου 1999-2006 επωφελήθηκαν από τα προγράμματα νομιμοποίησης, καθώς το θεσμικό πλαίσιο διευρύνει τον αριθμό των δικαιούχων και επίσης απλοποιούσε τις σχετικές διαδικασίες (ν. 2910/01), και από την άλλη, οι οικογένειες αυτές είχαν καλύτερη πληροφόρηση για το συγκεκριμένο θέμα. Ωστόσο, ακόμη και μετά τη νομιμοποίηση εξακολουθούν να υπάρχουν θεσμικά εμπόδια ως προς τις ανανεώσεις αδειών, την απόκτηση θεσμικής ισοτιμίας (πολιτογράφηση), την πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά κ.λπ.³¹.

Σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων συναντήσαμε οικογένειες με διευρυμένες κοινωνικές σχέσεις (γειτονιά, εργοδότες, ομοεθνείς, ομάδες συνομήλικων), οικογένειες που παραμένουν πιο κλειστές (μιλούν για ξενοφοβία, προκαταλήψεις, ρατσισμό) και οικογένειες που εξαρτούν τις κοινωνικές τους σχέσεις από το κόστος ή όφελος που συνεπάγονται³². Η τελευταία περίπτωση έχει ευρεία απήχηση μεταξύ των οικογενειών του δείγματος και μάλιστα σε όλες τις περιόδους: «Έχω καλές σχέσεις, μιλάς σε όποιος πρέπει, αν κερδίσω κάτι... αμέ, θα τον έχω φίλος!» (Σ18) Να ληφθεί επίσης υπόψη, ότι η παράταση του χρόνου παραμονής οδηγεί τις οικογένειες σε μια πιο επιλεκτική διαμόρφωση και τελικά σταθεροποίηση του κοινωνικού τους κύκλου³³: «Ξέρομε τι θέλομε, έχουμε τις παρέες μας, πιο πολύ οικογενειακά, όχι με όλους, εννοείται αυτό.» (Σ24)

Γενικά, όσο παρατείνεται η οικογενειακή διαμονή, τόσο υπερέχουν τα οικογενειακά δίκτυα έναντι των υπόλοιπων δικτύων³⁴. Αντίθετα, οικογένειες με λίγα χρόνια παραμονής, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στη χώρα υποδοχής προς το τέλος της δεκαετίας του '90 εμφανίζονται περισσότερο διστακτικές στη σύναψη κοινωνικών σχέσεων και επιρρεπείς σε μια αρνητική πρόσληψη από τους γηγενείς.

Οι περισσότερες οικογένειες επιθυμούν να διατηρήσουν τα οικεία εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά χωρίς να τα επιδεικνύουν ή να τα θέτουν

30 Michail, D. (2013), Social development and transnational households: resilience and motivation for Albanian immigrants in Greece in the area of economic crisis. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 13 (2), pp. 265-279

31 Gropas, R. & Triandafyllidou, A. (2012), Migrants and political life in Greece: between political patronage and the search for inclusion. *South European society and politics*, 17 (1), pp. 45-63

32 Βεντούρα, Λ. (2004), Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. ΚΕΜΟ, Αθήνα: Κριτική, σσ. 174-204

33 Μαρούκης, Θ. (2009), *Οικονομική μετανάστευση στην Ελλάδα: αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 171-184

34 Bonifazi, C. & Sabatino, D. (2003), Albanian migration to Italy: what official data and survey results can reveal. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 6 (29), p. 984

ως προϋπόθεση για τη σύναψη κοινωνικών σχέσεων: «*Σπίτι μιλάμε αλβανικά, το παιδί ελληνικά πιο πολύ, no problem.*» (Σ27) Οι οικογένειες της παραπάνω κατηγορίας υπερέχουν τη δεύτερη μεταναστευτική περίοδο (1999-2006), καθώς έχουν αρχίσει να εξοικειώνονται με την κουλτούρα της χώρας υποδοχής. Εξαιρέση αποτελούν οι οικογένειες που περιχαράκωνονται και υπερτονίζουν τα εθνοπολιτισμικά στοιχεία κατά την πρώτη οκταετία (1991-1998): «*Είμαστε Αλβανοί, μιλάς αλβανικά, τα παιδιά παίζει με άλλα αλβανάκια.*» (Σ15)

Στον αντίποδα των παραπάνω περιπτώσεων άλλες οικογένειες παρουσιάζονται δέσμιες των αρνητικών στερεοτύπων της ‘‘κυρίαρχης’’ ομάδας και δείχνουν αφομοιωμένες στο σύστημα (αυτοπροσδιορίζονται ως Βορειοηπειρώτες αντί Αλβανοί, επιλέγουν τη χρήση ελληνικών ονομάτων, αποκρύπτουν τη θρησκευτική τους πίστη κ.λπ.). Θα πρέπει να διακρίνουμε ωστόσο τις παραπάνω οικογένειες από εκείνες που επαναδιαπραγματεύονται την εθνοπολιτισμική ταυτότητα, προκειμένου να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση των Ελλήνων³⁵. Όπως μας ανέφερε ένας μετανάστης, «*ξέρω τι είμαι και τι δεν είμαι κι εγώ και τα παιδιά μου, το να μιλάω τα ελληνικά δεν είναι κακό, καλό είναι, πώς θα με καταλάβεις τι λέω! Τα αλβανικά δε σας αρέσει, το ξέρω κι αυτό. Τα ονόματα, το παιδιά έχει ελληνικό, το σχολείο έχει προσευχή, την κάνει, τι να κάνουμε!*» (Σ23)

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε, ότι η επανακοινωνικοποίηση δεν είναι κάποιες φορές άμοιρη συνεπειών για τα άτομα και για την οικογένεια συνολικά. Από τη μια, ο μετανάστης επιθυμεί να ενταχθεί στην κοινωνία, γιατί έτσι μόνο θα μπορέσει να επιτύχει τους στόχους του ή να βιώσει μια κοινωνικότητα, και από την άλλη, δεν μπορεί να απαρνηθεί τις αξίες και γενικά την κουλτούρα του ή το κάνει εξ ανάγκης. Η οικογένεια μέσα από ένα δικό της αναστοχασμό επιχειρεί να απομειώσει την πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος και να ισορροπήσει στο νέο κοινωνικό πλαίσιο.

4.3.2. Αναδιοργάνωση οικογενειακών σχέσεων και ρόλων

Το πρώτο διάστημα οι γυναίκες σύζυγοι βίωσαν αισθήματα φόβου, στενοχώριας και πολλές φορές απογοήτευσης, καθώς δεν ανέμεναν τις δυσκολίες, και από την άλλη, η μετάβαση από το ένα περιβάλλον στο άλλο τις επηρέασε αρνητικά. Μέσα από την παρακάτω δήλωση μετανάστριας γίνεται κατανοητή η ψυχολογική πολυπλοκότητα που η ίδια βίωσε: «*Άργησα πολύ να συνέλθω μέχρι να συνηθίσουμε, είπα θα φύγω, το λες, οι πρώτοι μήνες... όταν ήρθα, φοβάμαι, ντρεπόμουν, όλα τα έβλεπα μαύρα.*» (Σ24)

Τα παιδιά στερήθηκαν αγαπημένα τους πρόσωπα που άφησαν στην Αλβανία (παππούδες, γιαγιάδες, λοιπούς συγγενείς, φίλους), δεν μπορούσαν να εξοικειωθούν - τουλάχιστον άμεσα - με το σχολικό περιβάλλον (γλωσσικές

35 Mai, N. & Schwandner-Sievers, S. (2003), Albanian migration and new transnationalisms. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (1), pp. 29-41

δυσκολίες, ρατσιστικά σχόλια, επιθετικότητα) και εν πολλοίς ένιωθαν απομονωμένα. Συμπτώματα που μας αναφέρθηκαν εξαιτίας της ελλιπούς προσαρμογής των παιδιών ήταν το κλείσιμο στον εαυτό, η προσκόλληση ή/και ανυπακοή στους γονείς, ακόμη και βιολογικές διαταραχές (π.χ. ενούρηση στη διάρκεια του ύπνου). Η διαχείριση τέτοιων προβλημάτων επιτυγχάνεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό με την πάροδο του χρόνου (τα παιδιά μαθαίνουν τη γλώσσα, το σχολείο υποβοηθά την κοινωνικοποίηση κ.λπ.).

Ο μετανάστης πατέρας δυσκολεύτηκε στην επαφή του με τα παιδιά ιδίως σε περιπτώσεις παρατεταμένης αποδιοργάνωσης. Ένας μετανάστης, ο οποίος είχε συμπληρώσει σχεδόν πέντε χρόνια μακριά από τα παιδιά, μας είπε: «*Πέρασε πολύς καιρός μέχρι να ξαπλώσει στην αγκαλιά μου, δυστυχώς! Ο μικρός όχι, δεν ήθελε, ζοριστήκαμε πολύ, μετά με συνήθισε.*» (Σ11)

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις επιχειρείται η αποκατάσταση μιας ισορροπίας μέσα από διάφορες ενδοοικογενειακές πρακτικές: οι άνδρες σύζυγοι υποβοηθούν την κοινωνική προσαρμογή των συζύγων τους, οι μητέρες βοηθούν τα παιδιά να έρθουν σε επαφή και να επικοινωνήσουν με τον πατέρα, τα μεγαλύτερα αδέρφια τα μικρότερα κ.ό.κ..

Παράλληλα επιχειρείται μια μετάβαση σε πιο ισότιμους ρόλους στην οικογένεια: όταν η γυναίκα εργάζεται ο άνδρας σύζυγος μπορεί να κάνει τις δουλειές του σπιτιού ή να φροντίζει τα παιδιά. Η σταδιακή υποχώρηση των έμφυλων ιεραρχήσεων στην οικογένεια οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εργασία της γυναίκας και στη συμβολή της στην επιτυχία της μετανάστευσης³⁶.

Η παραπάνω μεταβολή είναι επίσης αποτέλεσμα εξοικείωσης της οικογένειας με την κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής. Ενδεικτική είναι η δήλωση μετανάστριας, «*ζούμε μαζί σας, βλέπουμε τι κάνετε, η γυναίκα δουλεύει, πάει για καφέ, εμείς καμία σχέση, μετά μαλακώσαμε, ζούμε όπως εσάς.*» (Σ18) Ωστόσο, παρά την έξοδο των γυναικών από το σπίτι και τη συμβολή τους στο νοικοκυριό μέσα από το εισόδημα που προσφέρουν ή ανεξάρτητα από τις επιρροές της κοινωνίας υποδοχής κ.λπ., οι πολιτισμικές ρίζες της πατριαρχίας εξακολουθούν να καθορίζουν τους έμφυλους ρόλους σε μεγάλο αριθμό οικογενειών³⁷.

Η επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά μπορεί να ειπωθεί ως συνέπεια ενδοοικογενειακών και εξωοικογενειακών παραγόντων. Οι ενδοοικογενειακοί παράγοντες σχετίζονται με διαχρονικές αντιλήψεις για την οικογένεια και έχουν περισσότερο κανονιστικό χαρακτήρα (π.χ. σεβασμός των παιδιών στους γονείς), ενώ οι εξωοικογενειακοί αναφέρονται σε κοινωνικοπολιτισμικά δεδομένα της χώρας υποδοχής που απειλούν την οικογενειακή ταυτότητα (π.χ. γλώσσα). Τα παιδιά που μετακινήθηκαν σε μικρή ηλικία είναι φυσικό να μη συνδέονται

36 Smith, E. (2009), "Gap-fillers" or "clan-destroyers": transnational female solidarity towards kin in the region of Fier. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 9 (4), pp. 555-573

37 King, R. et al. (2011), Gendered relations and filial duties along the Greek - Albanian remittance corridor. *Economic Geography*, 87 (4), pp. 393-419

συναισθηματικά με την Αλβανία, όπως οι γονείς τους. Το γεγονός αυτό δημιουργεί κάποιες φορές συγκρουσιακό κλίμα στην οικογένεια. Με την πάροδο του χρόνου μετριάζονται τέτοιου είδους αντιθέσεις και οι αλληλεπιδράσεις αναπροσαρμόζονται περισσότερο στη βάση του ελλαδικού τρόπου ζωής, πράγμα που αποδέχονται οι γονείς χάριν της κοινωνικής κινητικότητας των παιδιών³⁸.

Κοντολογίς, το σύστημα της οικογένειας ισορροπεί στη βάση νέων προτύπων, προκειμένου να επιτευχθεί η προσαρμογή, και την ίδια στιγμή μέσα από άλλους είδους αξίες και ταυτίσεις αυτοαναφέρεται και αυτοαναπαράγεται.

4.3.3. Συνέχιση ή όχι της αποδημίας;

Μετά από ένα διάστημα τριών ή τεσσάρων ετών αναδιοργάνωσης οι οικογένειες καλούνται να απαντήσουν αν θα συνεχίσουν ή όχι την παραμονή τους στη χώρα υποδοχής. Διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις οικογενειών, κοινές και στις δύο περιόδους μετανάστευσης. Στην πρώτη περίπτωση οικογενειών συζητείται μεν η παράταση της αποδημίας, προκρίνεται δε ως μακροπρόθεσμο ενδεχόμενο η επιστροφή στην πατρίδα (παλιννόστηση).

Από μια δεύτερη ομάδα οικογενειών προτάσσεται η επιλογή μονιμότερης παραμονής στη χώρα προέλευσης και εγκαταλείπεται η προοπτική επανόδου στην Αλβανία τουλάχιστον για τη δεύτερη γενιά (οι μετανάστες διαθέτουν μόνιμη εργασία, έχουν προσαρμοστεί κοινωνικά ή επιθυμούν να σπουδάσουν τα παιδιά τους³⁹). Ενδεικτική είναι η δήλωση μετανάστη, «για εδώ το βλέπω, δε γυρνάς πίσω εύκολα, τα παιδιά δε το συζητώ, σχολεία εδώ, μετά θα περνάει πανεπιστήμια, εμείς με τη γυναίκα κι εμείς εδώ, αλλά δεν ξέρω μετά από είκοσι χρόνια, τότε αν γυρνάω, δε το βλέπω όμως, δε νομίζω.» (Σ16)

Μια τρίτη ομάδα συγκροτείται από οικογένειες που δεν τις έχει απασχολήσει ακόμη το συγκεκριμένο θέμα ή εκπέμπουν αντιφατικά μηνύματα, καθώς τα δεδομένα που έχουν στη διάθεσή τους είναι αντιφατικά. Για παράδειγμα, οι μετανάστες μιλούν με απαισιοδοξία για τις συνθήκες ζωής στην Ελλάδα και την ίδια στιγμή παραδέχονται ότι τα πράγματα είναι χειρότερα στην Αλβανία. Η μονιμότητα στη χώρα υποδοχής προϋποθέτει επίσης την επίλυση ζητημάτων, τα οποία εκκρεμούν ή δεν έχουν συζητηθεί στη φάση αυτή (π.χ. συνένωση των γονέων των μεταναστών που ζουν στη χώρα προέλευσης).

Συγκρίνοντας με την αρχική αποδημία, περισσότερες από τις μισές αλβανικές οικογένειες προσανατολίζονται πλέον σε μια πιο παρατεταμένη παραμονή στην Ελλάδα. Ο αριθμός των οικογενειών που προσβλέπουν σε

38 Gogonas, N. (2009), Language shift in second generation Albanian immigrants in Greece. *Journal of Multilingual Development*, 30 (2), pp. 95-110

39 Michail, D. (2009), Working here, investing here and there: present economic practices, strategies of social inclusion and future plans for return amongst Albanian immigrants in a Greek-Albanian border town. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 9 (4), pp. 539-554

παλιννόστηση μειώνεται σε σύγκριση με το παρελθόν. Ήδη, ωστόσο, η αποδημία έχει παραταθεί και μένει να διαπιστωθεί αν οι οικογένειες θα εξακολουθήσουν να είναι προσανατολισμένες στη χώρα προέλευσης.

5. Συμπεράσματα και νέα ζητούμενα

Από την έως τώρα ανάλυση μπορούμε να οδηγηθούμε σε μια συνολική αποτίμηση της μετανάστευσης των οικογενειών.

Στη φάση πριν από την αποδημία οι οικογένειες διαβιούν στη χώρα προέλευσης και υφίστανται ως συστήματα την κοινωνικοοικονομική και θεσμική πολυπλοκότητα: χαμηλές απολαβές, ελάχιστη κατανάλωση, ανεργία-ανέχεια, ανασφάλεια για τις κοινωνικές εξελίξεις, έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και απουσία προσδοκιών για το μέλλον. Οι οικογένειες αποφασίζουν να μεταναστεύσουν, καθώς αδυνατούν να απομειώσουν τις δυσχέρειες στη διαβίωσή τους.

Η παραπάνω απόφαση προϋποθέτει ωστόσο εκτίμηση του κόστους-οφέλους, διαμόρφωση στόχων, προσδοκιών και χρονοδιαγραμμάτων, απάντηση στο ποια μέλη μετακινούνται, προετοιμασία και οργάνωση της αποδημίας, και από την άλλη, διαχείριση των συναισθηματικών παραμέτρων του αποχωρισμού.

Ενδοσυστημικά, υπάρχουν οικογένειες που ο σύζυγος ανακοινώνει την απόφασή του και η σύζυγος απλώς συναινεί, οικογένειες στις οποίες προηγείται ένας διάλογος, με συμφωνίες ή διαφωνίες, και οικογένειες που επηρεάζονται από την ευρεία οικογένεια-συγγένεια.

Στη φάση της αποδιοργάνωσης ο οικονομικός απολογισμός των οικογενειών είναι κατώτερος των αρχικών προσδοκιών. Η οικογένεια κινδυνεύει με αποξένωση, ενώ συγχρόνως της ασκείται έλεγχος από το συγγενικό και κοινωνικό περιβάλλον. Η απομείωση της πολυπλοκότητας επιχειρείται μέσα από μια πιο ρεαλιστική και ορθολογική αντίληψη των πραγμάτων, την ενεργοποίηση των συγγενικών δικτύων και τις προσωρινές ενδοοικογενειακές επαφές.

Με την παράταση της αποδημίας δεν επιλύονται ωστόσο τα προβλήματα, γι' αυτό αποφασίζεται η συνένωση. Η απόφαση δεν είναι εύκολη, αφού δεν πληρούνται βασικές προϋποθέσεις σε σχέση με τη διαβίωση, ανακύπτουν σοβαρά νομικά εμπόδια και η οικογένεια επαναπροσδιορίζεται εκ νέου. Ο προσανατολισμός είναι πλέον προς μεγαλύτερα διαστήματα παραμονής στην Ελλάδα παρ' όλο που υπερिσχύει η τάση επιστροφής στην Αλβανία μακροπρόθεσμα.

Το πρώτο διάστημα στον τόπο υποδοχής οι οικογένειες αντιμετωπίζουν οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές δυσλειτουργίες, δεδομένου ότι οι ανάγκες τους αυξάνονται, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα δεν επαρκεί για την κάλυψή τους, δε διαθέτουν νομική κάλυψη, κοινωνικά οι σχέσεις τους είναι περιορισμένες, τα παιδιά δυσκολεύονται στο σχολείο.

Η εξοικείωση των νεοεισερχόμενων μελών με τη νέα πραγματικότητα είναι

δύσκολη. Οι σύζυγοι των μεταναστών αισθάνονται φόβο, άγχος και απογοήτευση επειδή οι συνθήκες δεν είναι οι αναμενόμενες και το κοινωνικό πλαίσιο άγνωστο. Τα παιδιά δυσκολεύονται στην επικοινωνία με τον πατέρα και περνάει κάποιος χρόνος μέχρι να αποκτήσουν σχέσεις με άλλα παιδιά στο σχολείο ή στη γειτονιά.

Στην πορεία της αναδιοργάνωσης επιχειρείται η απομείωση της συσσωρευμένης πολυπλοκότητας με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία. Έτσι, υπάρχουν οικογένειες με σταδιακή βελτίωση της οικονομικής τους θέσης, οικογένειες που παραμένουν στάσιμες και (λίγες) οικογένειες με αξιοσημείωτη πρόοδο. Σε κοινωνικό επίπεδο έχουμε υπόψη οικογένειες με μια επιτυχημένη προσαρμογή, οικογένειες που δυσκολεύονται να ενταχθούν και οικογένειες που αποτιμούν τις κοινωνικές σχέσεις με ωφελμιστικά κριτήρια. Όλες οι οικογένειες έχουν νομιμοποιηθεί και διέπονται από νόμιμο καθεστώς, το οποίο τους παρέχει ασφάλεια, αλλά όχι πλήρη θεσμική ισοτιμία (βλ. ιθαγένεια).

Ενδοοικογενειακά, τα μέλη αναπτύσσουν προσαρμοστικούς μηχανισμούς μέσα από την ψυχολογική υποστήριξη του ενός προς το άλλο, η γυναίκα φαίνεται να επιτυγχάνει μια πιο ισότιμη θέση και γενικά σημειώνεται μια μετάβαση σε συμπληρωματικούς οικογενειακούς ρόλους χωρίς να ανατρέπονται οι έμφυλες ιεραρχήσεις. Η επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά παρουσιάζει κάποιες αναταράξεις, δεδομένου ότι οι γονείς εμφανίζονται επιφυλακτικοί στον νέο τρόπο ζωής που υιοθετούν τα παιδιά τους. Γενικότερα, διαπιστώνεται μια ισορροπία ανάμεσα στο σύγχρονο τρόπο ζωής και την παράδοση για την οικογενειακή ταυτότητα.

Αναφορικά με όσα έχουμε αναφέρει, η χρονική συγκυρία μετανάστευσης της οικογένειας παίζει ένα ρόλο περισσότερο ή λιγότερο σημαντικό κάθε φορά. Τρεις παράγοντες συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη χρονική διάσταση: οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη χώρα προέλευσης και υποδοχής, το νομικό καθεστώς των μεταναστών και τα μεταναστευτικά δίκτυα (ενημέρωση, άτυπες δικτύσεις, υπάρχουσα εμπειρία)⁴⁰.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια οι οικογένειες που μετακινούνται την περίοδο 1999-2006 είναι σε πλεονεκτικότερη ή λιγότερο δυσμενή θέση. Τη συγκεκριμένη περίοδο ομαλοποιείται το κοινωνικοοικονομικό-πολιτικό σύστημα στην Αλβανία, υπάρχει προσφορά εργασίας στην Ελλάδα, το νομικό πλαίσιο της συνένωσης είναι ευνοϊκότερο από το προηγούμενο. Η οικογένεια μπορεί να διαχειριστεί επίσης την εμπειρία των μεταναστών που μετακινήθηκαν σε πρώτη φάση (1991-1998).

Ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός των οικογενειών ή τα αποτελέσματα της αποδημίας δε φαίνεται να επηρεάζονται από το χρόνο αποδημίας ή συνένωσης, καθώς η οικογένεια παρατείνει συνεχώς την παραμονή στη χώρα υποδοχής.

40 Δαμανάκης, Μ., Κωνσταντινίδης Σ. & Τάμης Α. (2014), Η Ελλάδα ως χώρα αποστολής και υποδοχής μεταναστών. Στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης & Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*. ΚΕΜΕ/ΕΔΙΑΜΜΕ, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 24-30

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε, ότι η μετανάστευση των οικογενειών επηρεάζεται από μια σειρά κοινωνικοοικονομικών, θεσμικών, πολιτισμικών και ψυχολογικών παραμέτρων. Η μελέτη των κοινωνικών σχέσεων που οδηγούν στην αποδημία και ερμηνεύουν τη συνεχή δυναμική της ορίζεται από τρεις βασικούς παράγοντες: «την κοινωνία της αποδημίας, την κοινωνία των μεταναστευόμενων και τους ίδιους τους εμigreδες / μετανάστες»⁴¹. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει εδώ, ότι η μετανάστευση εντάσσεται σε ένα συστημικό πλαίσιο σχέσεων κυριαρχίας. Σε όλες τις φάσεις της αποδημίας και σε κάθε επίπεδο συναλλαγής της οικογένειας με το σύστημα επιβεβαιώνονται οι σχέσεις ισχύος.

Κλείνοντας, διαπιστώνεται ανοιχτό πεδίο έρευνας, όσον αφορά την εξέλιξη της παραμονής των οικογενειών στη χώρα υποδοχής και τη διερεύνηση μιας νέας χρονικής φάσης της οικογένειας, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '00 και εντεύθεν, περίοδος έναρξης και διάχυσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βασιλικού, Κ. (2009), Μετανάστριες οικιακοί βοηθοί και “διεθνική” οικογένεια. *Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*, 4 (1), σσ. 119-125
- Βεντούρα, Λ. (2004), Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. ΚΕΜΟ, Αθήνα: Κριτική, σσ. 174-204
- Δαμανάκης, Μ., Κωνσταντινίδης Σ. & Τάμης Α. (2014), Η Ελλάδα ως χώρα αποστολής και υποδοχής μεταναστών. Στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης & Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*. ΚΕΜΕ/ΕΔΙΑΜΜΕ, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 11-44
- Ζιώγας, Ν. (1995), Τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα. Στο Θ. Βερέμης, Θ. Κουλουμπής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*. ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα: Σιδέρης, σσ. 281-320
- Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μιχαήλ, Δ. (2010), Γλωσσική διατήρηση/μετατόπιση στη δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα; Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα. *Εθνολογία*, 14, σσ. 207-224
- Μιχαήλ, Δ. (2014), *Αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα. Μελέτες και ζητήματα: ανθρωπολογικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Αντ.

41 Sayad, A. (1992), *L'immigration, ou les paradoxes de l'altérité*. Βρυξέλλες: De Boeck, p. 18

- Σταμούλη, σελ. 170
- Μάρκοβα, Ε. (2001), Η παρουσία των Βούλγαρων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 247-275
- Μαρούκης Θ. (2009), *Οικονομική μετανάστευση στην Ελλάδα: αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Μουσούρου, Λ. (1989), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg
- Νιτσιάκος, Β. (2003), *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*. Αθήνα: Οδυσσεάς
- Τριανταφυλλίδου, Α. (2010), Η μετανάστευση στην Ελλάδα τον 21^ο αιώνα: εμπειρικό πλαίσιο και θεωρητικές προσεγγίσεις. Στο Α. Τριανταφυλλίδου & Θ. Μαρούκης (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 12-55
- Τσαούσης, Δ. (1983), *Η κοινωνία του ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg
Ξενόγλωσση
- Bell, J. (2001), *Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας*, (μτφρ.) Αν. Βαλ. Ρήγα. Αθήνα: Gutenberg
- Bonifazi, C. & Sabatino, D. (2003), Albanian migration to Italy: what official data and survey results can reveal. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 6 (29), p. 967-995
- Gogonas, N. (2009), Language shift in second generation Albanian immigrants in Greece. *Journal of Multilingual Development*, 30 (2), pp. 95-110
- Goldin, I., Cameron, G. & Balarajan, M. (2013), *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*, (μτφρ.) Ε. Αστερίου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης
- Green, N. (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, (μτφρ.) Δ. Παρσάνογλου. Αθήνα: Σαββάλας
- Gropas, R. & Triandafyllidou, A. (2012), Migrants and political life in Greece: between political patronage and the search for inclusion. *South European society and politics*, 17 (1), pp. 45-63
- Hatton, T. & Williamson, J. (1998), *The age of mass migration*. Oxford: Oxford University Press
- King, R. et al. (2011), Gendered relations and filial duties along the Greek – Albanian remittance corridor. *Economic Geography*, 87 (4), pp. 393-419
- Labrianidis, L. & Kazazi, B. (2006), Albanian Return-Migrants from Greece to Italy: their impact upon spatial disparities within Albania. *European urban and regional studies*, 13, pp. 59-74
- Mai, N. & Schwandner-Sievers, S. (2003), Albanian migration and new transnationalisms. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (1), pp. 29-41
- Martin, P., Martin S. & Pastore, F. (2002), Best practice options: Albania. *Inter-*

- national Migration*, 40, pp. 103-118
- Maspero, F. (1998), *Το βαλκανικό πέρασμα*, (μτφρ.) Σ. Κιούση. Αθήνα: Καστανιώτη
- Massey, S. (2004), Measuring undocumented migration. *International migration review*, 38 (3), pp. 1075-1103
- Michail, D. (2009), Working here, investing here and there: present economic practices, strategies of social inclusion and future plans for return amongst Albanian immigrants in a Greek-Albanian border town. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 9 (4), pp. 539-554
- Michail, D. (2013), Social development and transnational households: resilience and motivation for Albanian immigrants in Greece in the area of economic crisis. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 13 (2), pp. 265-279
- Miller, R. (2000), *Researching life histories*. Sage Publications
- Pettifer, J. (1993), *The Greeks: Land and people since the war*. Λονδίνο: Viking
- Republic of Albania. (2010), *Albania: demographic and health survey, 2008-2009*. Tirana: Institute of Statistics, Institute of Public Health
- Robson, C. (2007), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, (μτφρ.) Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού. Αθήνα: Gutenberg
- Sayad, A. (1992), *L'immigration, ou les paradoxes de l'altérité*. Βρυξέλλες: De Boeck
- Sherman, A. (2000), *Αλβανία: ο τσακισμένος αετός των Βαλκανίων*, (μτφρ.) Α. Μαλεβίτη. Αθήνα: Ίνδικτος
- Smith, E. (2009), "Gap-fillers" or "clan-destroyers": transnational female solidarity towards kin in the region of Fier. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 9 (4), pp. 555-573
- Willke, H. (1996), *Εισαγωγή στη συστημική θεωρία*, (μτφρ.) Ν. Λίβος. Αθήνα: Κριτική

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Ιερωνυμάκης Γιάννης** είναι διδάκτορας της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Σπούδασε Παιδαγωγικά και Φιλοσοφικές και Κοινωνικές Σπουδές. Είναι κατοχος Μεταπτυχιακών Διπλωμάτων στις Επιστήμες της Αγωγής και στις Πολιτικές Επιστήμες του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έχει διδακτική εμπειρία στην Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε., καθώς επίσης σε δομές της δια βίου εκπαίδευσης και κατάρτισης. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εντάσσονται στο πεδίο της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής και της εκπαίδευσης ενηλίκων. Στοιχεία επικοινωνίας: **gieronimakis@edc.uoc.gr**.

Λυτζερίνου Ευαγγελία

Το εκπαιδευτικό σύστημα και η σύνδεσή του με την οικονομία της αγοράς. Ενστάσεις και προτάσεις για την αντιμετώπιση της προβληματικής στη σχέση της εκπαίδευσης με τις αρχές της αγοράς

Περίληψη

Τα εκπαιδευτικά συστήματα αφουγκράζονται τους εκάστοτε κοινωνικοπολιτικούς κραδασμούς. Η πολιτική του νεοφιλελευθερισμού στη σύγχρονη εποχή, προβάλλει ως ανάγκη τη σύνδεση του θεσμού της εκπαίδευσης με την οικονομία της αγοράς. Κύριος στόχος είναι η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης ώστε να περιοριστεί το κρατικό μονοπώλιο, να βελτιωθεί η ποιότητα της παιδείας και να μειωθεί το κόστος. Αντιρρήσεις εκφράζονται από τους κοινοτιστές που προτάσσουν τη συνεργασία και την αδελφοσύνη και θεωρούν ότι οι προτάσεις του νεοφιλελευθερισμού θα συντελέσουν σε εργαλειοποίηση της εκπαίδευσης. Συμπερασματικά προκύπτει ότι πρέπει να ερευνηθεί εκ νέου η φύση της εκπαίδευσης και να γίνει η επανασύνδεση της με την οικονομία και την αγορά ώστε να τονιστεί το ηθικοδιδακτικό περιεχόμενο της παιδείας και το κράτος να ελέγχει εποικοδομητικά και να επικουρεί τον ιδιωτικό τομέα με στόχο την ευημερία της κοινωνίας.

The educational system and its connection with the market economy. Protests and proposals to address the problem in the relationship between education and market principles

Abstract

The educational systems are affected by the current sociopolitical shocks. The politics of neoliberalism in the modern era, emerges as a need the connection of the institution of education with the market economy. The main objective is the privatization of education in order to limit the state monopoly, to improve the quality of education and to reduce several costs. Objections are expressed by communitarians who give priority to cooperation and brotherhood and believe that neoliberalism's proposals will contribute to the instrumentalization of education. In conclusion the nature of education should be re-investigated in order to become true the reconnection with the economy and the market so that to be stressed the moral and teaching content of education and also the government to control in a worthwhile way and to assist the private sector in order to be established a prosperous society.

1. Εισαγωγή

Η σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην κοινωνία είναι τόσο παλιά όσο και η ανθρώπινη ιστορία. Ο θεσμός της εκπαίδευσης μέσα από άτυπες και στοιχειώδεις μορφές, στα πλαίσια της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας στη μεσαιωνική Ευρώπη, περνά στη δικαιοδοσία του κλήρου και κατόπιν της πολιτείας¹. Στα πλαίσια της βιομηχανικής επανάστασης υιοθετήθηκε ένας τρόπος ζωής που με την αστικοποίηση και την αποδυνάμωση της υπαίθρου επέφερε και μία μορφή μαζικοποίησης της εκπαίδευσης². Η εκπαίδευση συνδέθηκε με την προοδευτική εξέλιξη της κοινωνίας, την επαγγελματική αποκατάσταση και την καλλιέργεια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Εφόσον η σύνδεση της εκπαίδευσης με την κοινωνία είναι άμεση, θεωρείται απαραίτητη η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις όποιες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές προκύπτουν σε συνδυασμό με τον άμεσο διάλογο του εκπαιδευτικού συστήματος με τις ανάγκες της οικονομίας. Γι' αυτό η ανώτερη εκπαίδευση, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε παγκόσμιο επίπεδο προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάλογες κοινωνικοοικονομικές ανάγκες³. Μέσα σε αυτό το κλίμα, ενώ η σύνδεση της

1 Πυργιωτάκης, Ι.(2000), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.σ. 320-340.

2 Λεούκιος, Ν. & Λουκάς, Π. (2012), *Μία εναλλακτική πρόταση για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση: ξαναδιαβάζοντας τον Ιβάν Τλιτς*. Στο : Ν.Τσαγγαρίδου, Κ. Μάντου, Σ. Συμεωνίδου, Ε.Φτιάκα, Λ. Συμέου & Ι. Ηλία (επιμ.) (2002), *Η κρίση και ο ρόλος της παιδαγωγικής: Θεσμοί, Αξίες, Κοινωνία, Πρακτικά 12^{ου} Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου (Λευκωσία 8 Ιουνίου-Ιουνίου 2012)*. Λευκωσία, σ.σ. 561-570.

3 Λεούκιος, Ν. & Λουκάς, Π. (2012, Ιούνιος). *Μία εναλλακτική πρόταση για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση: ξαναδιαβάζοντας τον Ιβάν Τλιτς*. 12^ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου, Λευκωσία.

εκπαίδευσης με την οικονομία της αγοράς θεωρείται απαραίτητη, προκύπτουν ορισμένες αντιρρήσεις. Οι τελευταίες οφείλονται σε διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις που πρεσβεύουν διαφορετικές θέσεις και αντιλήψεις αλλά και σε εμφανή προβλήματα που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη εφαρμογή, κυρίως σε εκπαιδευτικά συστήματα που είτε εφάρμοσαν κάποιες προτάσεις είτε είναι σε προπαρασκευαστικό στάδιο. Γι' αυτό και απαιτείται επαναπροσδιορισμός της φύσης της εκπαίδευσης ώστε να τεθεί σε μία νέα βάση λαμβάνοντας όμως ταυτόχρονα υπόψη και τις ανάγκες της αγοράς.

2. Νεοφιλελευθερισμός: επιτακτική ανάγκη η σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομία της αγοράς

Η Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης ως ανεξάρτητος φιλοσοφικός κλάδος αναπτύχθηκε κατά τον 20^ο αιώνα και εδραιώθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο μετά το 1950, με κυριότερο εκφραστή της τον John Dewey. Ο βασικός της στόχος είναι να υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο όλες τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες· επομένως, στηρίζεται σε φιλελεύθερες βάσεις και σε αξίες που καλλιεργούνται στην ελεύθερη κοινωνία⁴. Ο φιλελευθερισμός, που άρχισε να αναπτύσσεται στο Μεσαίωνα και στην εποχή του διαφωτισμού, στόχευε στην ελεύθερη σκέψη και έκφραση, στον μετριασμό της δύναμης των κυβερνήσεων και στην ισότητα ευκαιριών⁵. Η δεξιά πλευρά της φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτικής ονομάζεται νεοφιλελευθερισμός και ενστερνίζεται την αποθετική ελευθερία-την εξάλειψη των παραγόντων που εμποδίζουν την ατομική ελευθερία,-καθώς και τα αρνητικά δικαιώματα-δεν δίνουν το δικαίωμα σε κάποιον να πράττει έτσι ώστε να εμποδίζει το συνάνθρωπό του να κάνει κάτι-ενώ απορρίπτει τον κρατικό παρεμβατισμό.

Ο νεοφιλελευθερισμός επηρέασε το σύνολο της εκπαιδευτικής πολιτικής τόσο διεθνώς όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ήδη από την περίοδο της δεκαετίας του 1990⁶. Η έννοια της αυτονομίας που συνδέεται με το κίνημα του νεοφιλελευθερισμού, υπαγορεύει στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών των σχολείων μία δομή που ακόμη κι αν στα βασικά μαθήματα ακολουθείται η παραδοσιακή οδός, δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα επιλογών. Άρα, όλο το σχολικό γίνεσθαι πρέπει να διαποτίζεται από την έννοια της αυτονομίας σε συνδυασμό με αυτήν της αυτενέργειας. Απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να ευδοωθεί ο τελευταίος στόχος είναι η καλλιέργεια και όξυνση της κριτικής ικανότητας των μαθητών ώστε να έχουν τα απαραίτητα εφόδια και τη

4 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

5 Λεοντίνη, Ε.(2005), Η φιλελεύθερη-κοινοτιστική διαμάχη στη σύγχρονη αναλυτική πολιτική Φιλοσοφία. *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 22, 23-24.

6 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

δυνατότητα να μπορούν να υπερασπίζονται τις επιλογές τους με ορθώς δομημένα επιχειρήματα. Οι μαθητές θα πρέπει να διαθέτουν ισχυρή προσωπικότητα και να γνωρίζουν ότι είναι ελεύθεροι να εκφράσουν τις προσωπικές τους θέσεις, αρκεί να μην είναι αβάσιμες και επιφανειακές⁷. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι όλο αυτό το κλίμα της έκφρασης των προσωπικών απόψεων και της ελευθερίας της βούλησης μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα σε ένα πλαίσιο δημοκρατικής ανταλλαγής ιδεών, ελεύθερης δημιουργίας και πρωτοβουλιών που παρεκκλίνει από την τυποποιημένη ροή των σχολικών δραστηριοτήτων μίας ημέρας και δεν περιορίζεται από καθιερωμένα και παραδοσιακά σχολικά στεγανά.

Επίσης, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές προσανατολίζονται σε μορφές ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης και κατακρίνουν τη δημόσια εκπαιδευτική πολιτική λόγω της δυσκινήσιμης της στις τυπικές διαδικασίες που συνήθως κρατούν μακρύ χρονικό διάστημα προκειμένου να ολοκληρωθεί νομικά η διαδικασία λειτουργίας μη δημόσιων εκπαιδευτηρίων⁸. Παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια επέκτασης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Κύπρο, στοχεύοντας στην ίδρυση ανώτατων ιδιωτικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων με την εφαρμογή του νόμου του 2005 Περί ιδιωτικών πανεπιστημίων πράγμα που αντικατοπτρίζει μία από τις τάσεις της εποχής μας, αν και είναι πιθανό ότι υπάρχουν αντιρρήσεις σχετικά με τη συγκεκριμένη πολιτική. Εν συνεχεία, η αποκαλούμενη στρατηγική της Λισσαβώνας-Μάρτιος του 2000-προτάσσει τον ιδιωτικό τομέα, όπου θα στηριχτεί ο δημόσιος μέσω της κινητοποίησης των διαθέσιμων πόρων στην αγορά και τις συνεργασίες μεταξύ των κρατών μελών. Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι να στηρίξει αυτήν τη διαδικασία ώστε να εξασφαλιστεί η πορεία προς τη μετάβαση της γνώσης⁹. Ο Βαβούρας (2001) αναφέρει ότι υπάρχουν επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που πρότειναν ως κύρια λειτουργία της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης την προώθηση της κινητικότητας και της απασχολησιμότητας των πολιτών εντός της ηπείρου¹⁰. Τα τελευταία εντοπίζονται στις δηλώσεις της Σορβόνης το 1998, στη Magna Carta Universitatum της Μπολόνια το 1998 και στη Διακήρυξη της Μπολόνια της 19ης Ιουνίου 1999. Κύριος σκοπός της τελευταίας είναι η δημιουργία μέσα στην πρώτη εικοσαετία του 21^{ου} αιώνα ενός Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης που θα προωθεί την κινητικότητα, την ελαστικότητα, την απασχολησιμότητα και την προσαρμοστικότητα των Ευρωπαίων πολιτών. Ως απαραίτητη προϋπόθεση θεωρείται ότι οι χώρες-μέλη

7 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

8 Tooley, J.(1994), In defense of markets in educational provision., In: D.Bridges & T. McLaughlin (Eds), *Education in the Market Place* (pp. London: Falmer Press, pp.138-152.

9 Montilibert, C. De. (2007), Οι ευρωπαϊκές μεταρρυθμίσεις για το πανεπιστήμιο και την έρευνα. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 14, 119-139.

10 Βαβούρας,Ι.,*Υπαγωγή της Ανώτατης εκπαίδευσης στους νόμους της αγοράς*. Στο: <http://www.rizospastis.gr/wwwengine/page.do?publDate=5/5/2001&id=1739&pageNo=26&direction=-1> (προσπελάστηκε στις 27/1/2016)

της Διακήρυξης αναλαμβάνουν να ρυθμίσουν και να συντονίσουν τις πολιτικές τους προκειμένου να διαμορφωθεί αυτός ο χώρος και να προωθηθεί παγκοσμίως το ευρωπαϊκό σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης.

Επιπρόσθετα, προκύπτει η αναγκαιότητα της μετατροπής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε επιχειρήσεις, με την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου ώστε να υπάρξει πληθώρα εκπαιδευτικών προϊόντων και μέσω του δικαιώματος επιλογής να δίνεται η αγοραστική δύναμη στα χέρια των "καταναλωτών"¹¹. Απώτερος σκοπός είναι η δημιουργία σχολείων που η λειτουργία τους θα στηρίζεται σε επιχορηγήσεις ενώ ταυτόχρονα θα υπάρχει και υγιής ανταγωνισμός μεταξύ των προμηθευτών, ώστε να προκύπτουν εκπαιδευτικές μονάδες που θα παρέχουν υψηλού επιπέδου γνώση που θα συνδέεται με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Παράλληλα, αμφισβητείται ο ρόλος του κράτους και θεωρείται ότι οι τοπικοί και κεντρικοί θεσμοί της εκπαίδευσης συγκρούονται με τα συμφέροντα των "καταναλωτών"-ως καταναλωτές εννοούνται οι μαθητές και βασικά οι γονείς -της εκπαίδευσης¹². Ο τελευταίος θα πρέπει ως ένα μεγάλο βαθμό να είναι αυτοί που θα παίρνουν αποφάσεις για το τι είδους και τι ποιότητα εκπαίδευσης θα δοθεί στα παιδιά τους, μειώνοντας τις επεμβάσεις του κράτους και των εκπαιδευτικών συνδικάτων στη διαδικασία μόρφωσης των τελευταίων. Βέβαια, η κυβερνητική παρέμβαση δεν αποσοβείται τελείως αλλά περιορίζεται στη βασική εκπαίδευση καθώς το άτομο λόγω ηλικίας αδυνατεί να κρίνει τι του είναι χρήσιμο και χρειάζεται κάποια καθοδήγηση. Τέλος η εκπαίδευση είναι μίας μορφής επένδυση για το άτομο ώστε αργότερα το τελευταίο να αποκτήσει τη δέουσα θέση στο χώρο της εργασίας.

Είναι αναμενόμενο ότι ο νεοφιλελευθερισμός προβάλλει διάφορα επιχειρήματα προς επίρρωση των τοποθετήσεων του στο θέμα της εφαρμογής των αρχών της αγοράς στην εκπαίδευση. Υποστηρίζει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα που δημιουργήθηκε κάτω από ένα κράτος πρόνοιας είναι υπεύθυνο για την κρίση της εκπαίδευσης, την ανεργία και την ελλιπή προετοιμασία των νέων για τον κόσμο της εργασίας¹³. Η γραφειοκρατία του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος οδηγεί σε κωλυσιεργία και αδυναμία κατανόησης των αναγκών των πελατών. Ενώ η ελεύθερη αγορά προσφέρει καλύτερες υπηρεσίες στους καταναλωτές σε χαμηλότερο κόστος. Στα πλαίσια των αρχών της αγοράς ενισχύεται η καταναλωτική επιλογή και ωφελούνται αυτοί που δέχονται τις εκπαιδευτικές παροχές, όπως οι γονείς. Για παράδειγμα, η θεσμοθέτηση ενός συστήματος κουπονιών θα δώσει τη δυνατότητα στους καταναλωτές να

11 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

12 Ζαμπέτα, Ε.(1993), *Η Εκπαίδευση ως Κοινωνική Πολιτική του κράτους*, Συγκρότηση και Επαναδιαπραγματεύση Πολιτικών. Στο: Π.Γετίμης & Δ.Ν. Γραβάρης (Επιμ), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ.σ.224-251.

13 Apple, Μ. (2000). *Εκσυγχρονισμός και Συντηρητισμός στην εκπαίδευση*, (μτφρ.) Μ. Δεληγιάννη. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο, σ.σ. 224-250.

αγοράσουν εκπαιδευτικές υπηρεσίες από έναν εγκεκριμένο προμηθευτή που υπηρετεί τις προτιμήσεις τους. Οι καταναλωτές, μέσα σε κλίμα συνεργασίας και ανεξαρτησίας, πρέπει να παίρνουν αξιόπιστες πληροφορίες ώστε να μπορούν να αξιολογούν τις επιλογές τους. Συγκεκριμένα, οι γονείς μπορούν να έχουν πρόσβαση σε καταλόγους απόδοσης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ή να παίρνουν μία ετήσια έκθεση από το Διοικητικό τμήμα του σχολείου, ώστε να κατατοπίζονται για τις επιλογές τους. Επίσης, ο ανταγωνισμός συντελεί στην καλύτερη αντιμετώπιση των προτιμήσεων των πελατών. Αυτή η αυτονομία πελατών-προμηθευτών δημιουργεί κλίμα εποικοδομητικής συνεργασίας, ανεξαρτησίας και αυτάρκειας. Έτσι, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, χωρίς να εξαρτώνται άμεσα από τις κρατικές επιχορηγήσεις αποκτούν επιχειρηματικό χαρακτήρα και μεγαλύτερη εφευρετικότητα προκειμένου να εξασφαλίσουν οικονομικούς πόρους¹⁴.

3. Ενστάσεις και αντιρρήσεις σχετικά με τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά. Οι δυσλειτουργίες που προκύπτουν

Σε μία έρευνα που έλαβε χώρα το 1999 από τους Killen, Turton, Diamond, Dosnon & Wach ώστε να εξεταστούν διάφορες οπτικές της επένδυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, προέκυψε το συμπέρασμα ότι οι νέοι άνθρωποι του δείγματος θεωρούν ότι η εκπαίδευση παίζει ενδεικτικό ρόλο για την αγορά εργασίας¹⁵. Δηλαδή προσφέρει τα εφόδια και τα προσόντα ώστε κάποιος να έχει ευκαιρίες να εργαστεί, όμως αυτά τα ίδια τα προσόντα δεν είναι εγγύηση και ένδειξη για παραγωγικότητα. Στη σημερινή εποχή η κατάσταση έχει χειροτερέψει. Η νέα γενιά αισθάνεται απογοητευμένη γιατί παρά τη συσσώρευση τίτλων και πτυχίων και τις ατομικές και οικογενειακές επενδύσεις, δεν μπορεί να βρει αντίστοιχες θέσεις εργασίας. Αυτή η αναντιστοιχία έχει τις ρίζες της σε ένα βαθύ μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων που οφείλεται σε παράγοντες όπως η αστικοποίηση, η γενικότερη εξάπλωση της εκπαίδευσης και η μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και την αγορά εργασίας¹⁶. Άλλωστε υπάρχουν ενστάσεις σχετικά με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική που επιζητά την απελευθέρωση της παιδείας από το κράτος και την αμεσότερη σύνδεση της με τις αρχές της αγοράς και τον οικονομικό τομέα.

3.1. Φιλελεύθεροι και Κοινοτιστές: Δύο διαφορετικές πολιτικές θεωρίες

Ειδικότερα, κάποιες ενστάσεις έχουν τις βάσεις τους στη διαμάχη φιλελεύθερων

14 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία:Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

15 Killen, J., Turton, R., Diamond, W., Dosnon, O., & Wach, M.(1999), Education and the labour market: subjective aspects of human capital investment. *J. Education Policy*, 14(2), 99-116.

16 Παναγιωτόπουλος, Ν.(2007), Υπερασπιζόμενοι το δημόσιο Πανεπιστήμιο: σκέψεις in progress. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 17-18, 237-248.

και κοινοτιστών και στις ιδεολογικές τους θέσεις για τις αρετές και τις κοινωνικές αξίες. Οι πρώτοι υπερασπίζονται την αυτάρκεια, την ελεύθερη επιλογή και την επιχειρηματικότητα του ατόμου και οι δεύτεροι τις αρετές της κοινότητας, της συνεργατικότητας και της αδελφοσύνης¹⁷. Υπάρχει η αντίρρηση ότι η έμφαση στην ατομικότητα ασθενεί τις δημοκρατικές αρχές. Επίσης η μη στόχευση στις αληθινές ανάγκες του μαθητή αλλά στις απαιτήσεις της αγοράς, εγκαινιάζει έναν ολιστικό ανταγωνισμό ανάμεσα στους μαθητές, στους δασκάλους και στα σχολεία. Με τον νεοφιλελευθερισμό και τον ανταγωνισμό που επιφέρει μεταξύ των σχολείων, σημαντική θέση κατέχει στο σχολείο η προετοιμασία για τις εξετάσεις, με αποτέλεσμα οι μαθητές να απομνημονεύουν και να εξασκούνται σε προκατασκευασμένα θέματα, παρόμοιας λογικής με αυτά που θα κληθούν να αντιμετωπίσουν στις εξετάσεις. Έτσι επιδίδονται στη στείρα και συγχρόνως κουραστική απομνημόνευση μίας προκαθορισμένης ύλης με μηδαμινές ουσιαστικά δυνατότητες απόκλισης από τα αυστηρώς καθορισμένα αναλυτικά προγράμματα. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι φοιτητές και μαθητές διαμαρτύρονται και ισχυρίζονται ότι η εφαρμογή του ιαπωνικού μοντέλου με την πληθώρα διαγωνισμάτων και εξετάσεων και γενικότερα με την διαρκή αξιολόγηση, καταλήγει στην πνευματική κόπωση και στον περιορισμό της παραγωγικότητας εκ μέρους όλου του ανθρώπινου δυναμικού της εκπαιδευτικής κοινότητας. Ο Μπουρντιέ (2001) θεωρεί ότι αυτή η τακτική οδηγεί σε αποξένωση και εκνευρισμό, συντελώντας στην απομάκρυνση από την εκπαιδευτική αρχή που υποστηρίζει ότι στόχος του συνόλου της παρεχόμενης παιδείας δεν είναι μόνο ο γνωστικός εμπλουτισμός αλλά η διαμόρφωση ατόμων που θα μπορούν να συνθέτουν επιτυχώς μία κοινότητα που θα χαρακτηρίζεται από ευδαιμονία¹⁸. Το δημόσιο σχολείο είναι μικρογραφία της δημοκρατικής κοινωνίας και η κοινωνική εξέλιξη συμβαδίζει με το τι και πώς μαθαίνουν οι μαθητές σε ένα σχολείο που όλα είναι κοινά¹⁹. Η σχέση ανάμεσα στην αυτάρκεια που επιδιώκει ο νεοφιλελευθερισμός και τον ευδαιμονισμό δεν είναι πάντοτε δεδομένη-ο φιλελευθερισμός θεωρεί την αυτονομία πρόδρομο για την ευδαιμονία-γιατί διαφορετικές κοινότητες έχουν διαφορετικά απόψεις για την αυτάρκειά τους· άρα αν οι μαθητές κινούνται αυτόνομα δεν σημαίνει ότι θα πετύχουν την ευδαιμονία μέσα στην κοινωνία τους. Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η αμφισβήτηση της ορθολογικότητας της ατομικής επιλογής. Η σύνδεση από τους κοινωνιολόγους των δύο φυλακισμένων από το "δίλημμα του φυλακισμένου" με τον σημερινό homo economicus αποδεικνύει ότι τα άτομα προτιμούν να παίρνουν αποφάσεις που ωφελούν τους ίδιους και

17 Ζεμπύλας, Μ. (2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

18 Μπουρντιέ, Π. (2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.

19 Ζεμπύλας, Μ. (2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

δευτερευόντως το κοινό συμφέρον. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στο "δίλημμα του φυλακισμένου", οι μαθηματικοί Flood και Dresher βρήκαν ένα μαθηματικό μοντέλο με μορφή παιγνίου, όπου δύο παίκτες μπορούν ή να συνεργαστούν ή να προδώσουν ο ένας τον άλλον. Το 1950 ο μαθηματικός Albert William Tucker, δίνει μπροστά σε κοινό ψυχολόγων ένα παράδειγμα με ποινές και φυλακισμένους ώστε να γίνει πιο εύληπτο το προηγούμενο παίγνιο που ονομάστηκε στο εξής Δίλημμα του Φυλακισμένου και αποδεικνύει ότι οι δύο κατηγορούμενοι που εμπλέκονται δρουν ωφελμιστικά με γνώμονα το προσωπικό όφελος. Επομένως, το άθροισμα των ατομικών επιλογών που στοχεύουν στο συμφέρον δεν οδηγεί στο κοινό όφελος: το τελευταίο επιτυγχάνεται με τη συλλογικότητα και τη συμμετοχικότητα. Άλλωστε, η συμμετοχή συνδέεται στο χώρο της παιδείας με τη συλλογικότητα και με τη δικαιοσύνη που προάγει την ισότητα των πολιτών²⁰. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον νεοφιλελευθερισμό, οι γονείς θεωρούνται καταναλωτές των εκπαιδευτικών υπηρεσιών, άρα πρέπει να δέχονται ποικιλία προσφορών και να επιλέγουν την καλύτερη²¹. Όμως στα πλαίσια της ελεύθερης επιλογής θα προτιμήσουν τα εργαλειακά ωφελήματα που εξυπηρετούν τα ιδιοτελή συμφέροντα και όχι τα εγγενή ωφελήματα που σχετίζονται με το κοινωνικό σύνολο. Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι να προσφέρουν στα παιδιά τους το καλύτερο, έστω και σε βάρος των άλλων παιδιών. Έτσι προωθείται η εργαλειακή εκπαίδευση (υψηλότερη βαθμολογία, αρτιότερη προετοιμασία για εύρεση δουλειάς) και παραγκωνίζονται οι γνήσιοι παιδαγωγικοί και ηθικοί στόχοι (αισθητική απόλαυση, νοητική περιέργεια).

Στο γενικότερο κλίμα του νεοφιλελευθερισμού, η διαφοροποίηση στην ποιότητα συνδέεται με την άνιση πρόσβαση στο καλύτερο προϊόν και την επιτυχία να ακολουθείται από επιτυχία ενώ η αποτυχία από αποτυχία. Άρα οι επιχορηγήσεις των σχολείων και ο αριθμός των εισακτέων μαθητών συνδέεται με τις οικονομικές απολαβές τους. Ένα ενδεχόμενο πρόβλημα είναι τα παιδιά με οικονομικά ευκατάστατους γονείς να πηγαίνουν σε καλύτερα σχολεία σε σχέση με τα παιδιά που οι οικογένειες αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα. Το ίδιο ισχύει και για την πρόταση του νεοφιλελευθερισμού για τη χορήγηση κουπονιών στους γονείς από το κράτος: δημιουργεί ανταγωνισμό στο σχολικό σύστημα. Όλα αυτά οδηγούν σε ανισότητες και ελιτισμό²². Ο νεοφιλελευθερισμός προσφέρει περιορισμένες δυνατότητες στη μέση οικογένεια και αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία της δημόσιας εκπαίδευσης αφού η πολιτική δημοκρατία

20 Τσιαντής, Γ. (2008), Παιδεία χωρίς παιδιά, πολιτική χωρίς πολίτες: Εκπαιδευοντας κοσμοπολίτες ή «υπηκόους» μιας μεταμοντέρνας οικουμενικής συνθήκης. Στο: Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Παιδεία: Η εκπαίδευση της εποχής της οικουμενικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, σ.σ. 362-380.

21 Ζαμπέτα, Ε. (1993), Η Εκπαίδευση ως Κοινωνική Πολιτική του κράτους. Συγκρότηση και Επαναδιαπραγμάτευση Πολιτικών. Στο: Π. Γετίμης & Δ. Ν. Γραβάρης (Επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ.σ. 224-251.

22 Ζεμπύλας, Μ. (2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ. 54-84.

αντικαθίσταται από την εμπορική. Για τους περισσότερους ανθρώπους η αγορά στην εκπαίδευση δε φέρνει αίσθημα ολοκλήρωσης αλλά άγχος, πίεση, αθέμιτο ανταγωνισμό ενώ αρκετές φορές συνδέεται με την έννοια της αποτυχίας.²³ Οι μαθητές που προέρχονται από λαϊκά στρώματα έχουν μαθηματικά λιγότερες πιθανότητες να εξελιχθούν και να κάνουν ανώτατες σπουδές σε σχέση με τους μαθητές των κοινωνικά πιο εύρωστων τάξεων. Μάλιστα, κάτω από το πρίσμα της άποψης ότι οι προσδοκίες και τα κίνητρα που έχουν οι μαθητές αποτελούν καταλυτικούς δείκτες σχολικής επιτυχίας, οι μαθητές των ομάδων που ανήκουν σε κατώτερη κοινωνική βαθμίδα συμβιβάζονται και δέχονται ασυνείδητα αυτό που θεωρούν ότι αποτελεί αντικειμενική πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να δραστηριοποιούνται με χαμηλότερης βαθμίδας κίνητρα και φιλοδοξίες²⁴. Η φιλοσοφία της εκπαίδευσης όταν δομείται στο ανθρώπινο κεφάλαιο, είναι επικίνδυνη γιατί το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι τελειώς αντίθετο με την οικονομιστική φιλοσοφία, που πρεσβεύει την κυριαρχία της οικονομίας και της αγοράς και δίνει έμφαση στην παραγωγή και στην κατανάλωση²⁵.

3.2. Συνέπειες της παγκοσμιοποίησης

Στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και της συνακόλουθης ομογενοποίησης προωθείται η κυριαρχία των λίγων τεχνοκρατών στις μάζες και η πολιτική δίνει τη θέση της στην τεχνική και έτσι επιδιώκεται από την εκπαίδευση να υπηρετούνται στόχοι σχετικά με την αναπαραγωγή του συστήματος της οικονομίας της παγκόσμιας αγοράς²⁶. Η παγκόσμια πληροφορία εξαπλώνεται στους πολιτισμούς και τα κοινωνικά συστήματα ενάντια στη ατομική: αυτή η ελεύθερη παγκόσμια διανομή της πληροφορίας υπάρχει κίνδυνος να απειλήσει την εθνική ποικιλομορφία και σταδιακά να χάνεται από τα εκπαιδευτικά συστήματα η σύνδεση με τα ήθη και έθιμα ενός λαού αλλά και άλλες χρήσιμες πληροφορίες για τις ιδιαιτερότητες των λαών²⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μία πρόσφατη εκπαιδευτική πολιτική στην Κύπρο που στοχεύει στην αρμονική συνύπαρξη των κατοίκων χωρίς όμως να αποδυναμωθεί η εθνική ταυτότητα της κάθε ομάδας: δύσκολο το εγχείρημα και αμφίβολο το αποτέλεσμα του²⁸. Η ομογενοποίηση της

23 Marginson, S.(2006), Engaging Democratic Education in the Neoliberal Age. *Education Theory*, 56 (2),205-219).

24 Φραγκουδάκη, Α. (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 452-520.

25 Τσιαντής, Γ. (2008), Παιδεία χωρίς παιδιά, πολιτική χωρίς πολίτες: Εκπαιδευοντας κοσμοπολίτες ή «υπηκόους» μιας μεταμοντέρνας οικουμενικής συνθήκης. Στο: Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Παιδεία: Η εκπαίδευση της εποχής της οικουμενικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, σ.σ. 362-380.

26 Μπουρντιέ, Π.(2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.

27 Loomis, S., Rodríguez, J., & Tillman, R.(2008), Developing into similarity: global teacher education in the twenty-first century. *European Journal of Teacher Education*,31(3), 233-245.

28 Ζεμπύλας, Μ.(2011), *Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.

εκπαίδευσης οδηγεί σε αλλοίωση της κοινωνικής της διάστασης και ο στόχος της κοινωνίας μπορεί να διαφέρει από το τεχνικά αποτελεσματικό που στοχεύει σε μικρότερο κόστος²⁹. Καθώς ο νεοφιλελευθερισμός συνδέει την κυβέρνηση και την κοινωνία με την οικονομία συντελεί στο να νομίζουν τα άτομα ότι είναι ελεύθερα, ενώ στην πραγματικότητα μέσω του ανταγωνισμού και της ανάθεσης ευθυνών απευθείας σε αυτούς, καθώς μετατρέπονται σε επιχειρηματίες, κατευθύνονται από τις απαιτήσεις της αγοράς³⁰. Η εκπαίδευση γίνεται προϊόν που αγοράζεται και πουλιέται. Καθώς η παγκοσμιοποίηση συντελεί στην υιοθέτηση του τεχνικού μοντέλου της εκπαίδευσης επέρχονται επιπλοκές στα εκπαιδευτικά προγράμματα του ανεξάρτητου δασκάλου που καλλιεργούν ηθικές αρχές όπως σοφία, φρόνηση· χάνεται η ατομικότητα, η ελευθερία και η δημιουργικότητα του δασκάλου και του μαθητή. Οι δάσκαλοι γίνονται τεχνικοί, οι διευθυντές μάνατζερς με ελάχιστα περιθώρια αυτενέργειας. Γι' αυτό και κάποια γνωστικά αντικείμενα, όπως η φιλοσοφία και οι κλασικές σπουδές παραγκωνίζονται. Καθώς στο πλαίσιο του ανταγωνισμού αυξάνεται η εργασιακή πίεση των δασκάλου, οι σχέσεις μεταξύ των εκπαιδευτικών γίνονται τεταμένες ενώ υπονομεύονται οι δυνατότητες συνεργασίας και ανάπτυξης συναδελφικών κοινοτήτων, με απόρροια την αλλοτρίωση τους κοινωνικού μανδύα του σχολικού χώρου. Είναι βέβαια επόμενο και οι μαθητές να πέφτουν θύματα αυτής της "κανονικοποίησης" που σχετίζεται άμεσα με την εναρμόνιση με την αγορά εργασίας³¹. Η παγκοσμιοποίηση και τεχνοπολιτισμός οδηγεί στο μεταφορικό θάνατο του παιδιού και της ελευθερίας του, καθώς επιδίδεται σε μία διαρκή προσπάθεια συγκέντρωσης πτυχίων για να ανταποκριθεί στην αγορά εργασίας. Έτσι φτάνουμε στο σημείο να εμπορευματοποιούνται οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες και να ασκούνται πιέσεις στα σχολεία ώστε να αναγκαστούν να εναρμονιστούν με το κλίμα της αγοράς³².

3.3. Στο στόχαστρο και η τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Ιδιαίτερη μνεία απαιτούν οι εξελίξεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Με τη διακήρυξη της Μπολόνια επιχειρείται εργαλειοποίηση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ενώ ο ΟΟΣΑ προτείνει τη δημιουργία διευθυντικών ομάδων που

29 Μπουρντιέ, Π.(2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.

30 Davies, B., & Bansel. P.(2007), Neoliberalism and education. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 20(3), 247-259.

31 Μπουρντιέ, Π.(2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.

32 Fredriksson, U. (2004), Studying the Supra-National in Education: GATS, education and teacher union policies. *European Educational Research Journal*, 3(2), 415-441.

θα εργάζονται με στρατηγικά πλάνα και θα αναπτύσσουν μία επιχειρηματική κουλτούρα, δίνοντας εξουσία στους πρυτάνεις³³. Στόχος είναι η παροχή τεχνικών και πρακτικών γνώσεων. Τα αποτελέσματα όλων αυτών των κινήσεων είναι αρνητικά. Οι προσλήψεις των εκπαιδευτικών και των ερευνητών θα μειωθούν, ενώ η τεχνοκρατική αντίληψη για τη γνώση θα την αποξενώσει από τον κριτικό της χαρακτήρα³⁴. Επίσης προωθείται ο ολέθριος διαχωρισμός σε διευθυντικά και εκτελεστικά στελέχη, κάτι που είναι ασυμβίβαστο με τη φύση της εκπαίδευσης καθώς κάποιοι αναγκαστικά θα αποκτήσουν περιορισμένη εκπαίδευση για να καταλάβουν υποδεέστερες επαγγελματικές θέσεις. Μελλοντικά τα ΑΕΙ θα παράγουν δυναμικό μέσου επιπέδου για να μπορεί να εργάζεται με χαμηλές αποδοχές αλλά με την ψευδαίσθηση ότι κατέχει πανεπιστημιακό τίτλο³⁵. Περιορίζεται λοιπόν η αυτενέργεια του καθηγητή και του ερευνητή αλλά και του φοιτητή.

4. Η φύση της εκπαίδευσης και επανακαθορισμός της σχέσης της με την αγορά.

Οι παραπάνω προβληματικές που αφορούν στη σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά και το κράτος θα αντιμετωπιζόταν αποτελεσματικότερα αν δινόταν έμφαση στη φύση της εκπαίδευσης και αν εξετάζονταν πώς οι διάφορες αλλαγές θα ευνοούσαν την ίδια την εκπαίδευση. Ερωτήσεις του τύπου τι αγαθό συνιστά η εκπαίδευση, σε ποιο ηθικό υπόβαθρο και αξίες στηρίζεται, από ποιούς θα πρέπει να διανέμεται και με τι τρόπο, απαιτούν άμεση απάντηση. Σύμφωνα με το Φουκώ, η πειθαρχία στις νεωτερικές κοινωνίες έχει την επιτήρηση ως βάση της και στοχεύει στην ανάπτυξη ευπροσάρμοστων ατόμων στις σύγχρονες μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Για παράδειγμα η επιτήρηση γίνεται εμφανής στις εξετάσεις καθώς αποτελούν βασικό συστατικό της πειθαρχίας αφού στην περίπτωση τους η ανάγκη επιτήρησης και το δικαίωμα της τιμωρίας διαπλέκονται βαθιά. Επομένως όσον αφορά στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, η στενή διασύνδεση γνώσης και εξουσίας είναι απόλυτα ορατή και κατά επέκταση η πειθαρχία και η επιτήρηση όταν συνδέονται με τη γνώση εστιάζουν στην καλλιέργεια σχέσεων δύναμης, επικοινωνίας και στην ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Είναι δικαίωμα του κάθε ανθρώπου να αναπτύξει τις ικανότητές του, ώστε να γίνει οργανικό μέλος της κοινωνίας στην οποία ζει. Ως απόρροια των τελευταίων, η ανάπτυξη του λόγου και η βελτίωση των πρακτικών οδηγεί σε πιο παραγωγική

33 Montilbert, C. De. (2007), Οι ευρωπαϊκές μεταρρυθμίσεις για το πανεπιστήμιο και την έρευνα. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 14, 119-139.

34 Ζαμπέτα, Ε. (1993), Η Εκπαίδευση ως Κοινωνική Πολιτική του κράτους. Συγκρότηση και Επαναδιαπραγμάτευση Πολιτικών. Στο: Π.Γετίμης & Δ.Ν. Γραβάρης (Επιμ), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ.σ.224-251.

35 Μπουρντιέ, Π. (2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.

κοινωνία³⁶. Η εκπαίδευση θεωρείται δημόσιο αγαθό και γι' αυτό οι πολίτες δεν υποχρεούνται να πληρώνουν για να την αποκτήσουν. Η διανομή της απαιτεί ελευθερία όμως η διαδικασία της πρέπει να στηρίζεται στην κρατική επίβλεψη ώστε να αποφευχθεί η εμπορευματοποίηση της. Όμως και η διανομή σχετίζεται με το ενδιαφέρον για μάθηση, με τις ατομικές ικανότητες και ελάχιστοι θα έλεγαν ότι η δέουσα ανταπόδοση για τη διανομή είναι η πληρωμή. Η κρατική εξουσία δεν αλλοιώνει τη γνώση αφού η γνώση είναι απόρροια της εξουσίας. Για παράδειγμα η κρατική επιτήρηση στο σχολείο σχετίζεται ακόμη και με τις κτηριακές και αρχιτεκτονικού περιεχομένου εξουσίες που ελέγχουν ένα μεγάλο φάσμα από το σχέδιο του σχολικού κτηρίου μέχρι και την κατασκευή και τοποθέτηση των θρανίων και καρεκλών. Αυτά σε συνδυασμό με τις θεσμοθετημένες σχέσεις μαθητή καθηγητή που ενέχουν εξαναγκασμό αποβλέπουν στην δημιουργία ενός ολοκληρωμένου και αυτοπειθαρχούμενου πολίτη που διαθέτει κριτική ικανότητα γιατί από έναν ορισμένο αριθμό αποδεκτών επιλογών μαθαίνει να κάνει τις σωστότερες. Το κράτος είναι υπεύθυνο ώστε ο ανταγωνισμός να γίνεται με ίσους όρους και όχι σύμφωνα με το νεοφιλελευθερισμό κατά τον οποίο λαμβάνει την καλύτερη εκπαίδευση αυτός που διαθέτει ισχυρότερα οικονομικά μέσα. Αυτό δε σημαίνει ότι η ιδιωτική εκπαίδευση θα απορριφθεί αλλά ότι το κράτος θα πρέπει να λειτουργεί υποστηρικτικά, ως αρωγός με την άμεση παροχή υπηρεσιών και τον έμμεσο καθορισμό των ιδιωτικών παροχών. Πρέπει να κατανοηθεί ότι είναι απαραίτητη η διασφάλιση της αυτονομίας του εκπαιδευτικού συστήματος και ιδίως του πανεπιστημίου. Αυτό θα συμβάλλει στην αυτονομία όλων των πεδίων πολιτισμικών αγαθών³⁷. Αν όπως αναφέρθηκε με το σύστημα των κουπονιών η ευθύνη επιλογής περάσει στους γονείς τότε θα απορριφθεί η κοινοτική παρέμβαση. Όμως οι άνθρωποι δεν είναι απλά καταναλωτές ούτε είναι μέλη μόνο οικογενειών αλλά πολίτες μίας ευρύτερης κοινωνίας. Ούτε το πανεπιστήμιο πρέπει να στηρίζεται σε χρηματοδότηση από βιομηχανίες γιατί διαφορετικά θα αποξενωθεί από την καλλιέργεια της γνώσης. Θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ο κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης διότι η εκπαίδευση είναι κοινωνικό προϊόν· γι' αυτό και σύγχρονα φαινόμενα όπως η παγκοσμιοποίηση, επιβάλλουν να δοθεί έμφαση όχι μόνο σε ό,τι ενδιαφέρει ένα κράτος αλλά στο κοινό καλό όλης της ανθρωπότητας³⁸.

Σχετικά με τους εκπαιδευτικούς, καθώς καλούνται να αναπτύξουν ομαδοσυνεργατικές και παιδοκεντρικές μεθόδους διδασκαλίας αποκτώντας νέο ρόλο ώστε να απομακρυνθούν από την παραδοσιακή διδασκαλία, επιβάλλεται η συνεχής επαγγελματική τους ανάπτυξη. Βέβαια η δια βίου μάθηση και νέες

36 Marshall, D.J. (1989), Foucault and Education. *Australian Journal of Education*, 33(2), 99-113.

37 Παναγιωτόπουλος, Ν.(2007). Υπερασπιζόμενοι το δημόσιο Πανεπιστήμιο: σκέψεις in progress. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 17-18, 237-248.

38 Morrice, D.(2000), The liberal-communitarian debate in contemporary political philosophy and its significance for international relations. *Review of International Studies*, 26, 233-251.

μορφές διδασκαλίας όπως η εξ αποστάσεως καθιστούν ιδιαίτερα απαιτητικό το ρόλο τους αλλά ταυτόχρονα και εξαιρετικά ενδιαφέρον. Αυτά όμως δε μπορούν να συμβούν κάτω από πιέσεις, σκληρό ανταγωνισμό και εξουχιστικούς ελέγχους, κάτι που απαιτεί η σύνδεση με την αγορά. Ο έλεγχος αυτός αντιτίθεται στη φύση της εκπαίδευσης³⁹. Είναι αδύνατο να κοστολογηθούν όλες οι ενέργειες των εκπαιδευτικών γιατί αυτό μπορεί να φέρει μείωση της ποιότητας του έργου τους. Για παράδειγμα μπορεί κάποιος εκπαιδευτικός στο όνομα της δημοτικότητας του να είναι ελαστικός στις εξετάσεις σε βάρος της ποιότητας των θεμάτων που θα βάλει. Ορισμένα αγαθά δεν μπορούν να εναρμονιστούν με τα πλαίσια της αγοράς γιατί αυτό αντιτίθεται με την κοινωνική τους σύσταση. Οι εκπαιδευτικοί δεν είναι στυγνοί επαγγελματίες από τη στιγμή που το “υλικό” τους είναι έμφυχο.

5. Συμπέρασμα

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι στις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα απαιτείται επαναπλαισίωση του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο πρέπει να στηριχτεί σε αρχές που σχετίζονται με τη δίκαιη διανομή, με την ισότητα των ευκαιριών, με την αλληλεγγύη και με την συνειδητοποίηση ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού λειτουργήματος δεν συνδέεται με την αγορά και τους σκληρούς ανταγωνιστικούς της όρους. Αν η εκπαίδευση κατευθύνεται από ισχυρές οικονομικά ομάδες ή επιχειρηματίες θα αλλοτριωθεί και θα αποξενωθεί από την αληθινή της φύση, που στοχεύει στην απρόσκοπτη παροχή γνώσεων και στην καλλιέργεια ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων. Το σχολείο απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί εμπορική επιχείρηση, καθώς αποτελεί χώρο αλληλόδρασης εκπαιδευτικών και μαθητών στα πλαίσια της διαθεματικής οργάνωσης της γνώσης και της συνεργατικής μάθησης, μέθοδοι που δεν συνάδουν με τον ατομικισμό και τον κατακερματισμό της γνώσης που επιδιώκουν οι αρχές της αγοράς. Άλλωστε απώτερος στόχος της εκπαίδευσης και της σχολικής κοινότητας είναι η προώθηση του ανθρωποκεντρικού χαρακτήρα της παιδείας που σχετίζεται με την ατομικότητα αλλά πάντα κάτω από το πρίσμα της πολιτικοκοινωνικής συλλογικότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Apple, M. (2000), *Εκσυγχρονισμός και Συντηρητισμός στην εκπαίδευση*, (μτφρ.) Μ. Δελιγιάννη. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο, σ.σ. 224-250.
- Βουδούρης, Κ.(2008), *Παιδεία: Η εκπαίδευση στην εποχή της οικουμενικότητας*.

39 Hodkinson,P. (1997), Neo-Fordism and Teacher professionalism. *Teacher Development*,1(1), 69-82.

- Αθήνα: Ιωνία, σ.σ. 238-249.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.(2007). Ανακοίνωση της επιτροπής προς το συμβούλιο και το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο. Βελτίωση της ποιότητας και κατάρτιση των εκπαιδευτικών. COM 392(3.8.2007) τελικό. Βρυξέλλες.
- Ζαμπέτα,Ε.(1993),Η Εκπαίδευση ως Κοινωνική Πολιτική του κράτους. Συγκρότηση και Επαναδιαπραγμάτευση Πολιτικών. Στο: Π.Γετίμης & Δ.Ν. Γραβάρης (Επιμ), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ.σ.224-251.
- Ζεμπύλας, Μ.(2011),*Θεωρητικές Διαστάσεις και Λόγοι Περί Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ.σ.54-84.
- Λεοντσίνη, Ε.(2005), Η φιλελεύθερη-κοινοτιστική διαμάχη στη σύγχρονη αναλυτική πολιτική Φιλοσοφία. *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τόμ.22,σ.σ. 23-24.
- Λεύκιος, Ν. & Λουκάς, Π. (2012), *Μία εναλλακτική πρόταση για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση: ξαναδιαβάζοντας τον Ιβάν Τλιτς*. Στο: Ν.Τσαγγαρίδου, Κ. Μάντου, Σ. Συμεωνίδου, Ε.Φτιάκα, Λ. Συμέου & Ι. Ηλία (επιμ.) (2002), *Η κρίση και ο ρόλος της παιδαγωγικής: Θεσμοί, Αξίες, Κοινωνία, Πρακτικά 12^ο Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου (Λευκωσία 8 Ιουνίου- Ιουνίου 2012)*. Λευκωσία, σ.σ. 561-570.
- Montilibert, C. De. (2007), Οι ευρωπαϊκές μεταρρυθμίσεις για το πανεπιστήμιο και την έρευνα. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τόμ.14, σ.σ.119-139.
- Μπουρντιέ, Π.(2001), Το νέο μοντέλο ομογενοποίησης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο: Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*. Αθήνα: Νήσος, σ.σ.155-189.
- Παναγιωτόπουλος, Ν.(2007), Υπερασπιζόμενοι το δημόσιο Πανεπιστήμιο: Σκέψεις in progress. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τόμ.17-18, σ.σ.237-248.
- Πυργιωτάκης, Ι.(2000), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.σ. 320-340.
- Τσιαντής, Γ. (2008), Παιδεία χωρίς παιδιά, πολιτική χωρίς πολίτες: Εκπαιδεύοντας κοσμοπολίτες ή «υπηκόους» μιας μεταμοντέρνας οικουμενικής συνθήκης. Στο: Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Παιδεία: Η εκπαίδευση της εποχής της οικουμενικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, σ.σ. 362-380.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 452-520.

Ξενόγλωσση

- Davies, B., & Bansel. P.(2007), Neoliberalism and education. *International Journal of Qualitive Studies in Education*, 20(3), 247-259.

- Fredriksson, U. (2004), Studying the Supra-National in Education: GATS, education and teacher union policies. *European Educational Research Journal*, 3(2), 415-441.
- Zembylas, M. (2011), Ethnic division in Cyprus and a policy initiative on promoting peaceful coexistence: toward an agonistic democracy for citizenship education. *Education, Citizenship and Social Justice*, 6(1) 53-67.
- Hodkinson, P. (1997), Neo-Fordism and Teacher professionalism. *Teacher Development*, 1(1), 69-82
- Marginson, S. (2006), Engaging Democratic Education in the Neoliberal Age. *Education Theory*, 56 (2), 205-219
- Marshall, D.J. (1989), Foucault and Education. *Australian Journal of Education*, 33(2). 99-113.
- Killeen, J., Turton, r., Diamond, W., Dosnon, O., & Wach, M. (1999), Education and the labour market: subjective aspects of human capital investment. *J. Education Policy*, 14(2), 99-116.
- Loomis, S., Rodriguez, J., & Tillman, R. (2008), Developing into similarity: global teacher education in the in the twenty-first century. *European Journal of Teacher Education*, 31(3), 233-245.
- Morrice, D. (2000), The liberal-communitarian debate in contemporary political philosophy and its significance for international relations. *Review of International Studies*, 26, 233-251.
- Tooley, J. (1994), In defense of markets in educational provision,. In: D. Bridges & T. McLaughlin (Eds), *Education in the Market Place* (pp. London: Falmer Press, pp. 138-152.

Ιστοσελίδες

Βαβούρας, Ι., *Υπαγωγή της Ανώτατης εκπαίδευσης στους νόμους της αγοράς*. Στο: <http://www.rizospastis.gr/wwwengine/page.do?publDate=5/5/2001&id=1739&pageNo=26&direction=-1> (προσπελάστηκε 27/1/2016)

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Λυτζερίνου Ευαγγελία** αποφοίτησε το 1997 από το τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ με ειδίκευση στις Κλασικές Σπουδές. Από το 1998 προσλήφθηκε μέσω ΑΣΕΠ ως καθηγήτρια δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια στις Επιστήμες της Αγωγής. Κατέχει πτυχίο αγγλικής και γαλλικής γλώσσας, επιπέδου Γ2 και Β2 αντίστοιχα. Έχει κάνει δημοσιεύσεις σε ελληνικά επιστημονικά περιοδικά και έχει συμμετοχές σε συνέδρια στην Ελλάδα. Στοιχεία Επικοινωνίας: elytzerinoy@gmail.com

Φλωρά Κατερίνα

Η Ψυχαναλυτική κριτική στη θρησκεία: μια επισκόπηση

Περίληψη

Στην προσπάθεια κατανόησης της επιστροφής των ανθρώπων στη θρησκεία, ξαναγίνεται επίκαιρη η ψυχαναλυτική άποψη μέσα από τα κείμενα του Freud και των μεταγενέστερων. Η αναγνώριση της συμβολής του πολιτισμού στα ανθρώπινα ζητήματα, οι λόγοι διατήρησής του και τα κομμάτια του ψυχικού του υλικού στοιχειοθετούν την απαρχή της ψυχαναλυτικής ανάλυσης του θρησκευτικού φαινομένου σε κοινωνικό και ψυχικό επίπεδο. Η ανάπτυξη των θρησκευτικών αναπαραστάσεων και η σύλληψή τους στη ψυχολογική φύση τους ως αυταπάτες αποτελούν τον πυρήνα της ψυχαναλυτικής κριτικής στη θρησκεία. Ο χαρακτηρισμός της θρησκείας ως συλλογική νεύρωση είναι η επέκταση και συμπλήρωση του παραπάνω συλλογισμού. Βασικός σκοπός της εργασίας αυτής είναι μια βαθύτερη κατανόηση της θρησκείας τόσο από ατομική όσο και από κοινωνιολογική σκοπιά μέσα από τη συμβολή των ψυχαναλυτικών κειμένων στο πεδίο αυτό. Με γνώμονα το ρόλο της θρησκείας στον ψυχισμό και τα αδιέξοδα του ανθρώπου και όχι μόνο την κοινωνιολογική και πολιτική οπτική, η ψυχανάλυση δίνει την δική της ερμηνεία στο πανανθρώπινο φαινόμενο της θρησκείας.

The psychoanalytical critique in religion: a review

Abstract

In the context of understanding people's return to religion, the psychoanalytic view becomes opportune again through Freud's writings as well as the subsequent thinkers' contribution. The recognition of the role that civilization plays in the human matters and its psychic parts, compose the beginning of the psychoanalytic analysis to the religious phenomenon in social and spiritual level. The development of the religious representations and the conception of them, in their psychic nature, as illusions constitute the central point of the psychoanalytic criticism to the religion. The characterization of the religion as collective nevrosis is the expansion and the completion of the above reasoning. The main purpose of this study is to attempt a deeper understanding of religion, from both an individual as well as a sociological perspective, through the study of psychoanalytic texts. Giving priority to the role of the religion in the psychism and not only the sociological and the political view, psychoanalysis gives its own interpretation to the universal phenomenon of religion.

1.Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε μια επιστροφή των ανθρώπων στην θρησκεία ίσως ως αποτέλεσμα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας που δημιουργούν οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Με αφορμή την παρατήρηση αυτή γίνονται επίκαιρες οι απόψεις της ψυχανάλυσης για τη θρησκεία, αρχής γενομένης από την κριτική στη θρησκεία όπως διαφαίνεται στα κείμενα του Sigmund Freud. Η οπτική αυτή ίσως μπορεί να μας δώσει μια εναλλακτική ερμηνεία των λόγων για τους οποίους ο άνθρωπος δημιουργεί τη θρησκεία και στρέφεται σε αυτήν αλλά και τη διατηρεί πολυποικίλως. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η συνεισφορά της ψυχανάλυσης στο εγχείρημα αυτό, καθώς συνταιριάζει την κοινωνιολογική με την ψυχολογική γνώση αγγίζοντας την πολύπλευρη φύση του φαινομένου. Το ενδιαφέρον για τα πρώτα ψυχαναλυτικά κείμενα πάνω στη θρησκεία διατηρείται από την εποχή που πρωτοεκδόθηκαν ως τις μέρες μας, όπου θεωρητικοί διαφόρων επιστημονικών πεδίων προσπαθούν να επανέλθουν και να εμπλουτίσουν το νόημά τους.

Βασικός σκοπός της εργασίας αυτής είναι μέσα από τη μελέτη των ψυχαναλυτικών κειμένων να επιχειρήσουμε μια βαθύτερη κατανόηση της θρησκείας ως πανανθρώπινο φαινόμενο τόσο υπό ατομική όσο και υπό κοινωνιολογική σκοπιά. Επιπλέον, ίσως η προσέγγιση αυτή διαφωτίσει τον τρόπο που παρατηρούμε τη σημερινή κατάσταση στον κόσμο όπου οι επικρατούσες θρησκείες ενισχύουν το δυναμικό τους και διάφορα παρακλάδια

τους δημιουργούνται διαρκώς. Οι επίκαιρες παρατηρήσεις των γραπτών αυτών δείχνουν τη διαχρονικότητα και τη σημασία τους για την προσέγγιση της θρησκείας, ως οικείο μεν αλλά σύνθετο και πολυδιάστατο δε ως προς την ανάπτυξη και διατήρησή του φαινόμενο.

2. Το μέλλον μια αυταπάτης: η κριτική του Freud στη θρησκεία

Η κριτική του Freud στη θρησκεία έχει δύο κύριες όψεις: την ψυχολογική και την ιστορική. Στην πρώτη, προσπάθησε να ταυτοποιήσει τις βασικές ψυχολογικές αιτίες που αποτελούν τη βάση των θρησκευτικών δράσεων και ιδεών. Στη δεύτερη, προσπάθησε να ανακαλύψει αυτές τις θρησκευτικές ιδέες πίσω σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Στο βιβλίο *«Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής»* (1992)[1901]¹ περιγράφει πώς έφτασε να αντιστρέψει το κείμενο στη Γένεση για να διαπιστώσει ότι ο άνθρωπος δημιούργησε το Θεό κατ'εικόνα. Ο Freud επανήλθε στην αρχική του ιδέα, την οποία ανέπτυξε και διεύρυνε χρόνο με το χρόνο. Οι σκέψεις του, οι υποθέσεις και οι θεωρίες του παρουσιάζονται στο βιβλίο *«Τοτέμ και Ταμπού»* (1978) [1913]² και στο βιβλίο *«Ο Άνδρας Μωυσής και η Μονοθεϊστική Θρησκεία»* (1997)[1939]³, όπως και στις κλινικές και βιογραφικές του μελέτες, όπου συχνά οι παρατηρήσεις του αποκαλύπτουν την προσπάθειά του να κατανοήσει τη διαδικασία του σχηματισμού του Θεού σε ένα άτομο.

Το σημαντικότερο ίσως κομμάτι του ψυχικού υλικού του πολιτισμού είναι οι θρησκευτικές αναπαραστάσεις, η ιδιαίτερη αξία των οποίων έγκειται στο ότι κύριο καθήκον του πολιτισμού και πραγματικός λόγος ύπαρξης του είναι να μας υπερασπίζεται απέναντι στη φύση. Ο πολιτισμός-και όλοι οι πολιτισμοί κάνουν το ίδιο- αναλαμβάνει την υπεράσπιση του ανθρώπου από το άγχος και την προσβολή του ναρκισσισμού του που προκαλούν οι υπέρτερες δυνάμεις της φύσης.

Αυτές οι παραστάσεις χαρίζονται στον άνθρωπο από τον πολιτισμό, γιατί τις βρίσκει μπροστά του, του δίνονται έτοιμες, δεν θα ήταν σε θέση να τις βρει μόνος του. Είναι η κληρονομιά πολλών γενεών την οποία αποδέχεται. Συνηθίζεται να μας παρουσιάζουν αυτές τις παραστάσεις σαν θεϊκή αποκάλυψη. Αυτό από μόνο του αποτελεί ήδη ένα μέρος του θρησκευτικού συστήματος, παραμελεί εντελώς τη γνωστή σε μας ιστορική εξέλιξη αυτών των ειδών και τις διαφορές τους σε διάφορες εποχές και διάφορους πολιτισμούς⁴.

Έτσι οι θρησκευτικές αναπαραστάσεις είναι δόγματα, δηλώσεις για γεγονότα και συνθήκες της εξωτερικής (ή εσωτερικής) πραγματικότητας, που γνωστοποιούν κάτι που δεν το έχει βρει κανείς μόνος του και απαιτούν να τους δώσουμε πίστη.

1 Φρόυντ, Σ. (1992). *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

2 Φρόυντ, Σ. (1979). *Τοτέμ και ταμπού*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

3 Φρόυντ, Σ. (1997). *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα

4 Φρόυντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόυντ, *«Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας»*(3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

Επειδή μας πληροφορούν για το πιο σημαντικό και το πιο ενδιαφέρον για μας στη ζωή, εκτιμώνται ιδιαίτερα. Όποιος δεν ξέρει τίποτε από αυτά είναι πολύ αδαής. Όποιος τα συγκαταλέγει στις γνώσεις του μπορεί να θεωρείται πολύ πλούσιος⁵.

Αναφορικά με την ψυχική γένεση των θρησκευτικών παραστάσεων, αυτές οι παραστάσεις που παρουσιάζονται σαν δόγματα δεν είναι κατασταλάγματα της εμπειρίας ή τελικά πορίσματα της σκέψης, αλλά αυταπάτες, εκπληρώσεις των παλιότερων, ισχυρότερων και επιτακτικότερων επιθυμιών της ανθρωπότητας. Το μυστικό της δύναμής τους είναι η δύναμη αυτών των επιθυμιών. Γνωρίζουμε ήδη πως η φοβερή εντύπωση της παιδικής αδυναμίας έχει ξυπνήσει την ανάγκη για προστασία –για προστασία με αγάπη-την οποία έχει προσφέρει ο πατέρας, η γνώση για τη διατήρηση αυτής της αδυναμίας, σε όλη τη ζωή έχει προκαλέσει την εμμονή στην ύπαρξη ενός ισχυρότερου πατέρα. *Με την αγαθή κυριαρχία της θεϊκής πρόνοιας κατευνάζεται το άγχος απέναντι στους κινδύνους της ζωής, η εγκαθίδρυση μιας ηθικής παγκόσμιας τάξης διασφαλίζει την εκπλήρωση της απαίτησης για δικαιοσύνη, που μέσα στον ανθρώπινο πολιτισμό έχει μείνει τόσο συχνά ανεκπλήρωτη, η επιμήκυνση της επίγειας ύπαρξης μέσω της μελλοντικής ζωής προσφέρει το τοπικό και χρονικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο πρέπει να εκτελεστούν αυτές οι εκπληρώσεις των επιθυμιών. Απαντήσεις σε αινιγματικές ερωτήσεις της ανθρώπινης περιέργειας για μάθηση, όπως για τη δημιουργία του κόσμου και τη σχέση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, αναπτύσσονται κάτω από τις προϋποθέσεις αυτού του συστήματος. Είναι μεγάλη ανακούφιση για την ατομική ψυχή, αν της αφαιρεθούν οι μη εντελώς ξεπερασμένες συγκρούσεις της παιδικής ηλικίας εξαιτίας του συμπλέγματος του πατέρα και οδηγηθούν σε μια από τις προσφερόμενες λύσεις⁶.*

Η αυταπάτη δεν είναι το ίδιο με την πλάνη, δεν είναι αναγκαστικά πλάνη. Χαρακτηριστικό για την αυταπάτη είναι ότι προέρχεται από ανθρώπινες επιθυμίες και πλησιάζει από αυτή την άποψη την ψυχιατρική παρανοϊκή ιδέα, αλλά διαφέρει και από αυτήν, με εξαίρεση την πολύπλοκη σύσταση της παρανοϊκής ιδέας. *Στην παρανοϊκή ιδέα παρατηρούμε ως ουσιαστικό την αντίφαση απέναντι στη πραγματικότητα, η αυταπάτη δεν πρέπει να είναι αναγκαστικά εσφαλμένη, δηλαδή απραγματοποίηση ή να αντιφάσκει με την πραγματικότητα. Ονομάζουμε μια πίστη αυταπάτη όταν στα κίνητρά της προέχει η εκπλήρωση μιας επιθυμίας και παραβλέπουμε τη σχέση της ως προς την πραγματικότητα, όπως και η ίδια η αυταπάτη παραιτείται από την πιστοποίησή της. Αν μετά από αυτόν τον προσανατολισμό ξαναστραφούμε στα θρησκευτικά δόγματα, πρέπει να επαναλάβουμε: είναι όλα αυταπάτες, αναπόδεικτα, κανένας δεν πρέπει να εξαναγκάζεται να τα πιστεύει⁷.*

5 Φρόντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόντ, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα. σ.155

6 Φρόντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόντ, «Πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα. σ.163.

7 Φρόντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόντ, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η

Στις ποικίλες εργασίες του για τη θρησκεία, που γράφτηκαν μέσα σε 40 περίπου χρόνια, ο Freud παρήγαγε έναν αριθμό διαφορετικών αλλά με πολλούς τρόπους αλληλοσυνδεόμενων θεωριών.

- Η θρησκεία είναι «μια καθολική ψυχαναγκαστική τελετουργική πράξη» σχεδιασμένη για να απομακρύνει τις φανταστικές κακοτυχίες και να ελέγχει τις ασυνείδητες παρορμήσεις που μας κάνουν να νιώθουμε ότι τις προκαλούμε. Οι τελετουργικές πράξεις προσπαθούν να ελέγξουν τον εξωτερικό κόσμο καθώς και τις εγωιστικές και επιθετικές μας επιθυμίες.
- Η θρησκεία είναι μια προσπάθεια να νικηθεί το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο καθένας από εμάς έχει να αντιμετωπίσει προβλήματα που προκαλούνται από το γεγονός ότι έχουμε συμπλεγματικές παιδικές σχέσεις με τη μητέρα και τον πατέρα. Η αγάπη και το μίσος, ο ανταγωνισμός και η εξάρτηση χαρακτηρίζουν τις σχέσεις μας και μπορούν να προκαλέσουν έντονη συναισθηματική αναστάτωση. Η θρησκεία είναι ένας τρόπος να αντιμετωπίζουμε αυτά τα προβλήματα με έναν κοινωνικά αποδεκτό τρόπο ώστε να γίνουν ευκολότερα για κάθε άτομο να τα αντέξει. Η θρησκεία προστατεύει τους ανθρώπους από την ατομική νευρώση, όντας μια κοινωνική νευρώση, κι έτσι μοιράζει το πρόβλημα. Για παράδειγμα, στο ασυνείδητο μπορεί να θέλουμε οι μητέρες μας να είναι παρθένες και οι πατέρες μας παντοδύναμοι. Αυτές οι ιδέες μπορεί να είναι «τρελές» αν εκφραστούν από ένα άτομο, αλλά επιτρέπεται να εκφράζονται στη θρησκεία.
- Η θρησκεία είναι η επιστροφή του απωθημένου. Αυτό είναι παρόμοιο με την παραπάνω θεωρία αλλά στην περίπτωση αυτή η θρησκεία επαναλαμβάνει ή αντιμετωπίζει τραυματικά γεγονότα από το μακρινό εξελικτικό παρελθόν. Τα απωθημένα τραύματα επιστρέφουν όπως τα συμπτώματα ή τα γνωρίσματα του χαρακτήρα που περιγράφονται στο βιβλίο «ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός»⁸.
- Η θρησκεία σαν αντίδραση στην παιδική αδυναμία. Σε αυτή τη θεωρία προσπαθούμε να επαναδημιουργήσουμε στη θρησκεία ένα αίσθημα προστασίας από την απέραντη «αγάπη» που λαχταρούσαμε στην κατάσταση της παιδικής μας αδυναμίας. Η θρησκευτική πίστη μας προστατεύει από «τις σφεντόνες και τα βέλη της αποτρόπαιας μοίρας» (τελικά από την αναγνώριση του θανάτου) και γι' αυτό προστατεύει τον ναρκισσισμό μας. Η θρησκεία μας κρατά στην ψευδαίσθηση ότι είμαστε στο κέντρο του σύμπαντος για άλλη μια φορά.
- Η θρησκεία αντανακλά τις παιδικές καταστάσεις της «υπέρτατης ευτυχίας». Αυτή η θεωρία είναι παρόμοια με την πιο πάνω. Αντί για μια αντίδραση στην παιδική αδυναμία, η θρησκεία εναρμονίζεται με το αίσθημα της

έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα. σ.σ. 163-165.

⁸ Φρόυντ, Σ. (1997). *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα

«μοναδικότητας» που το μωρό θεωρείται ότι βιώνει με τη μητέρα. Η πρόωμη απώλεια των ορίων του εγώ αναπαράγεται σε ένα αίσθημα της «υπέρβασης» στην ενήλικη ζωή. Η θεωρία αυτή υπαινίσσεται μια κατάσταση «ευτυχούς συγχώνευσης» με τον γονέα που αγαπά και συγχωρεί τα πάντα. Ο Freud εξέτασε αυτό το «ωκεάνιο» ή «πνευματικό» συναίσθημα στο έργο του «Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας»⁹.

- Η θρησκεία είναι μια μαζική αυταπάτη ή παρανοϊκή ευχή-εκπλήρωση. Ο Freud είχε ήδη αναλύσει τις «ιδιαίτερες θρησκείες» των Daniel Schreber (*“Psychoanalytic Notes on an Autobiographical Account of a Case of Paranoia, 1911”*)¹⁰ και Christopher Haizman (*“A Seventeenth Century Demonological Neurosis”*, 1923)¹¹ και τέτοιες αυταπάτες είναι τυπικές στη σχιζοφρένεια γενικά. Όταν απομακρύνεται από την πραγματικότητα και στη θέση της βάζει την επιθυμητή πραγματικότητα, το άτομο χρησιμοποιεί τη μαγική σκέψη όπως περιγράφεται στο βιβλίο «Ψυχοπαθολογία της Καθημερινής Ζωής» (1992)¹². Μερικές φορές αυτό φέρνει τη θρησκεία πιο κοντά στην επιστήμη. Ο Freud έλεγε συχνά ότι τέτοιες παρανοϊκές ψευδαισθήσεις είναι σαν φιλοσοφικά συστήματα ή επιστημονικές θεωρίες-προσπαθούν όλα να κατανοήσουν τον κόσμο, και τη θέση μας σε αυτόν.
- Η θρησκεία είναι ένας τρόπος να κρατά τις ομάδες μαζί. Αυτό υπονοείται και στην πρώτη άποψη που αφορά τα εγωιστικά και «αντι-κοινωνικά» κίνητρα. Στο βιβλίο «Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ» (1994)¹³, ο Freud προσπαθεί να περιγράψει την πραγματική δομή των ομάδων όπως τη βλέπει από την άποψη των συναισθηματικών δεσμών που τους συνδέουν. Επιστρέφει στο θέμα στο έργο του «Ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (2005)¹⁴.

Καθεμιά από αυτές τις θεωρίες έχει γίνει αντικείμενο κριτικής ως απλοϊκή. Η κύρια αντίρρηση φαίνεται να αφορά στη συνεπαγωγή ότι η θρησκεία είναι μια νεύρωση. Πάντως μια τέτοια κριτική είναι ίσως υπερβολική, καθώς ο Freud αναφέρει ρητά ότι η θρησκεία μπορεί να σώσει τους ανθρώπους από τη νεύρωση. Ισχυρίζεται σε πολλές περιπτώσεις επίσης ότι η επιστήμη-το μεγαλύτερο επίτευγμα του ανθρώπου στα μάτια του-μπορεί να περιγραφεί με όρους από την ψυχοπαθολογία. Έτσι η «νεύρωση» είναι μια δυναμική έννοια. Για τον Freud, η «νεύρωση» δεν είναι απαραίτητα υποτιμητικός όρος, είναι λίγο-

9 Φρόντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόντ, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

10 Freud, S. (1996). “Psychoanalytical Notes on An Autobiographical Account of a Case of Paranoia” (1910/1911) in Three Case Histories (1909-1914). Freud, S. (1996). *Three Case Histories: The Wolf Man, the Rat Man, and the Psychotic Doctor Schreber*. Touchstone.

11 Freud, S., 1961 [1923]: *A Seventeenth-Century Demonological Neurosis. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud XIX*, pp. 72–105. The Hogarth Press, London.

12 Φρόντ, Σ. (1992). *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

13 Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

14 Φρόντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης, στο Σίγκμουντ Φρόντ, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

πολύ μια σύντομη περιγραφή της ανθρώπινης κατάστασης.

3. Θρησκεία και προσωπική ανάπτυξη : η απάντηση των βασικών εκπροσώπων της ψυχανάλυσης στον Freud

Ψυχαναλυτές σύγχρονοι του Freud αλλά και μεταγενέστεροί του, εξέφρασαν ποικίλες και συχνά αντίθετες απόψεις για τη θρησκεία.

3.1 Jung

Ο Jung βλέπει στη θρησκεία έναν απαραίτητο παράγοντα για κάθε πολιτισμό. Είναι αναγκαία, για να διανοίγει στις αχαλίνωτες δυνάμεις του συλλογικού ασυνείδητου¹⁵ έναν δρόμο προς την ελευθερία. Ο Jung χρησιμοποίησε τον όρο «συλλογικό ασυνείδητο» για να περιγράψει την «άγραφη ιστορία του ανθρώπινου γένους από την εποχή που δεν καταγραφόταν» που είναι τα βάθη και οι βάσεις της ψυχής. Ο Jung υποστηρίζει ότι το συλλογικό ασυνείδητο δεν αποκτιέται κατά τη διάρκεια της ζωής. Αυτό το «ένα που τα περικλείει όλα» βρίσκεται σε κάθε ανθρώπινο ον από την αρχή. Το συλλογικό ασυνείδητο είναι το «ψυχικό υπόβαθρο», το κοινό για όλους. Είναι, έτσι, «συλλογικό» (οικουμενικό, απρόσωπο). Είναι η άγνωστη ψυχή, η κοινή σε όλους. Για τον αναγνώστη που αναρωτιέται πώς οι μνήμες από γεγονότα του μακρινού παρελθόντος, διατηρούν την επιρροή τους παρά την απουσία συνειδητής γνώσης αυτών, ο Freud δίνει την απάντηση ότι γεννιόμαστε με μια «αρχαϊκή κληρονομιά»: Κομμάτια της φυλογενετικής μας καταγωγής υπάρχουν στην ψυχική ζωή των ατόμων, πέρα και πάνω από αυτό που βιώνουν τα άτομα στην διάρκεια της ζωής τους. Τα ανθρώπινα όντα θεωρείται ότι κληρονομούν αυτές τις μνήμες. Σύμφωνα με τον Freud, οι άνθρωποι πάντα γνώριζαν ότι στην αρχή είχαν έναν αρχέγονο πατέρα και ότι τον σκότωσαν

Οι θρησκείες διοχετεύουν αυτές τις δυνάμεις στα δόγματα και τις τελετουργίες τους, τα οποία υπηρετούν την ψυχή σαν δικλίδες ασφαλείας ενάντια στους κινδύνους και χωρίς αυτή θα απειλούταν η δομή της προσωπικότητας των ανθρώπων¹⁶. *Η ψυχή, είναι, σύμφωνα με τον Jung μια δυνατότητα σύναψης σχέσης με τον Θεό. «Στην εσωτερική εμπειρία είναι πρώτα εμφανής η σχέση της ψυχής με τις εξωτερικές επιλογές και διδαχές όπως μια συγγένεια ή αντιστοιχία. Όταν λέω σαν ψυχολόγος ότι ο Θεός είναι αρχέτυπο, εννοώ μ' αυτό το στοιχείο στην ψυχή. Ήδη η λέξη «αρχέτυπο» στοιχειοθετεί κάτι διαμορφωμένο εκ των προτέρων»¹⁷.*

Δεν είναι παράξενο ότι αυτή η αντίληψη του Jung δεν προκαλεί εντύπωση

15 Fuller, A.R. (1986). *Psychology and Religion*, eight points of view (2nd edition). University Press of America, Lanham MD, New York. σ.σ.47-57.

16 Jung, C.G. (1938). *Psychology and Religion*. Yale Press, New Haven.

17 Preuss, H.G. (1971). *Religion und Psychoanalyse, Illusion und Wirklichkeit*, Kindler taschenbücher Verlag, Stuttgart, σ.σ. 134-135.

στη σύγχρονη θεολογία. Χωρίς θρησκεία ο άνθρωπος χάνει την ανθρώπινη ιδιότητά του. Πολύ περισσότερο είναι για τον Jung ο άθρησκος σύγχρονος άνθρωπος μια αυταπάτη, και ο πιστός, θρήσκος άνθρωπος μια πραγματικότητα. Οι ιδιότητες της συλλογικότητας και του συμβολισμού που πρώτος ο Jung προσδίδει στη θρησκεία, εξηγούν επαρκώς την ευρεία αποδοχή και διάδοση που γνωρίζουν διαχρονικά τα θρησκευτικά δόγματα κι από την πλευρά θεσμικών και μη υποστηρικτών της μπορούν να λειτουργήσουν ως εύλογη αιτιολόγηση της ύπαρξής τους¹⁸.

3.2. Adler και Fromm

Ο Adler επεκτείνει την σκέψη των Freud και Jung και βλέπει τον Θεό ως υψηλή μεταφυσική «αξία». Συμφωνεί μαζί τους ότι ο άνθρωπος κληρονομεί μια συγκεκριμένη αναπαράσταση του Θεού. *Ορίζει την έννοια του Θεού ως μια σταθεροποίηση και ερμηνεία της ανθρώπινης αναγνώρισης του μεγαλείου και της τελειότητας. Υποθέτει ότι μια τέτοια έννοια όπως η τελειότητα σχετίζεται με αυτήν του προτιμώμενου γονέα. Έτσι ο Adler επιστρέφει στην αυθεντική αντικειμενότητα θεωρία του Freud για την διαμόρφωση της αναπαράστασης του Θεού. Ωστόσο, η άποψη του Adler αναφέρεται μόνο στην εννοιολογική πλευρά της τελειότητας και όχι στην εσωτερικευμένη γονική εικόνα*¹⁹.

Στη υποταγή στην ανώτερη δύναμη-είτε είναι αυτή μόνο ο Θεός ή το ασυνείδητο, ο Erich Fromm βλέπει την ιδιαίτερη εκείνη φύση του συναισθήματος του θρησκευτικού βιώματος, όπως την δέχεται ο Jung. Ο Fromm βρίσκει σαφή την διαφορά των θρησκευτικών απόψεων Jung και Freud. «Όταν προσπαθούμε να συνοψίσουμε τις εκάστοτε θέσεις των Freud και Jung, μπορούμε να πούμε ότι ο Freud αντιτίθεται στη θρησκεία στο όνομα της ηθικής-μια στάση που αναμφισβήτητα μπορεί να ονομαστεί «θρησκευτική». Από την άλλη ο Jung οδηγεί τη θρησκεία περιοριστικά πίσω σε ένα ψυχολογικό φαινόμενο και τοποθετεί ταυτόχρονα το ασυνείδητο σε ένα θρησκευτικό φαινόμενο»²⁰.

Ο Fromm διατυπώνει τη μομφή ότι είναι παραπλάνηση ότι ο Freud είναι «εναντίον» της θρησκείας και ότι μπορεί να ξεχωρίσει κανείς σαφώς ποιο είδος θρησκείας ή ποιες θρησκευτικές πλευρές κατακρίνει και ποιες υποστηρίζει. Ο Freud, υποστηρίζει ο Fromm, είναι της άποψης ότι ο σκοπός της ανθρώπινης εξέλιξης είναι να φτάσει σε αυτό το ιδανικό: αναγνώριση (νόηση, αλήθεια, λόγος), αγάπη των ανθρώπων, μείωση των βαρών, ανεξαρτησία, και υπευθυνότητα. Αυτά τα ιδανικά χτίζουν τον ηθικό πυρήνα όλων των μεγάλων θρησκειών, στους οποίους

18 Jung, C.G. (1983). *Zur Psychologie Westlicher und Ostlicher Religion*. Walter-Verlag. Olten und Freiburg im Breisgau, Switzerland.

19 Nelson, M.O. (1971). The Concept of God Feelings toward Parents. *Journal of Individual Psychology*, 27, 55-79.

20 Preuss, H.G. (1971). *Religion und Psychoanalyse, Illusion und Wirklichkeit*, Kindler taschenbücher Verlag, Stuttgart, σ.σ. 135-136.

βασίζονται οι δυτικοί και οι ανατολικοί πολιτισμοί. Ο Freud μιλά στο όνομα του ηθικού πυρήνα της θρησκείας και ασκεί κριτική στις θεϊστικές-υπερφυσικές πλευρές, εφόσον εμποδίζουν την πλήρη πραγματοποίηση αυτών των ηθικών σκοπών. Εξηγεί τις θεϊστικές-υπερφυσικές έννοιες ως στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης, τα οποία ήταν κάποτε αναγκαία και συντελεστικά, αλλά τώρα δεν αποτελούν απαραίτητα και πραγματικά εμπόδιο για την περαιτέρω πνευματική-ψυχική εξέλιξη²¹. Η διατύπωση του Fromm όσον αφορά τη φροϋδική κριτική στη θρησκεία συμβάλλει στη διάκριση των στοιχείων στα οποία πραγματικά ασκεί κριτική ο Freud, κάτι που είναι έκδηλο στο κείμενο «*το Μέλλον μιας Αυταπάτης*» όπου διακρίνεται σαφώς η ψυχολογική αναγνώριση της θρησκείας ως αυταπάτη από την ανθρώπινη ανάγκη και την ξέχωρη και αδιαμφισβήτητη συμβολή της θρησκείας σε ψυχολογικό επίπεδο αλλά και στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού.

Ο Fromm ανακαλύπτει τα κοινά σημεία μεταξύ των θρησκειών του κόσμου στους σκοπούς της ζωής και τις σταθερές του τρόπου ζωής: η αλήθεια, η ελάττωση του πόνου, η αυτονομία, η υπευθυνότητα, το ζετύλιγμα των δυνάμεων της αγάπης και της λογικής, και η ανάπτυξη της ανώτερης μας φύσης (της ψυχής) γενικά²². Επισημαίνει όμως ότι οι σκοποί και οι σταθερές αυτές δεν ισχύουν για τους ανθρώπους της εποχής μας. Σήμερα είναι η εποχή της πνευματικής αποδιοργάνωσης και της σύγχυσης. Η ψυχολογία της εποχής είναι μια επιστήμη χωρίς το κύριο αντικείμενό της, την ψυχή: την αγάπη, τη λογική, τη συνείδηση, τις αξίες²³. Η ψυχολογία ασχολείται μόνο με αμυντικούς μηχανισμούς, συνήθειες, ένστικτα, και τα παρόμοια.

3.3. Erikson

Ο ψυχαναλυτής και μαθητής του Freud, Erik Erikson, μελέτησε εκτενώς το φαινόμενο της θρησκείας. Στο έργο του «*Young Man Luther*»²⁴ (1958) παίρνει μια σημαντική θρησκευτική προσωπικότητα στα χρόνια της ατομικής της ανάπτυξης και με τη βοήθεια των θεωρητικών εννοιών και μεθόδων της επιστήμης του, κάνει μια συστηματική ενδελεχή έρευνα

Ο Erikson δεν προσπαθεί να εξηγήσει «πλήρως» τη θρησκευτική εξέλιξη του Luther (Λούθηρος) στη βάση μη-θρησκευτικών λιβιδινικών παραγόντων. Μία υπόθεση εργασίας ήταν ότι ο Luther βρήκε την εκπλήρωση μέσω των θρησκευτικών αγώνων, έφτασε δηλαδή σε μια πιο σαφή συνειδητοποίηση της ταυτότητάς του, όπως άλλοι βρίσκουν εκπλήρωση στην τέχνη ή τη δουλειά τους. *Η θρησκεία είναι έτσι για τον Erikson μια πλευρά της ανθρώπινης ζωής που πρέπει*

21 Preuss, H.G. (1971). *Religion und Psychoanalyse, Illusion und Wirklichkeit*, Kindler taschenbücher Verlag, Stuttgart, σ. 136.

22 Fromm, E. (1967). *Psychoanalysis and Religion*. New York: Bentam Books, S.S. 18-19.

23 Fromm, E. (1967). *Psychoanalysis and Religion*. New York: Bentam Books, S.S. 2-6.

24 Erikson E.H. (1958). *Young Man Luther*, Norton, New York.

να γίνει αποδεκτή-έστω στο πλαίσιο αυτής της υπόθεσης εργασίας²⁵.

Ο Erikson αντίθετα με τον Fromm δεν χρησιμοποιεί ξεχωριστή τυπολογία. Δουλεύει με το θέμα του εκτενώς, ως εμπειρικός και ανοιχτός στα νέα δεδομένα επιστήμονας. Θεωρεί τη θρησκεία ως αυτόνομη σφαίρα της ζωής, την οποία φυσικά εξερευνά ψυχολογικά. Τη συνδέει με άλλα στοιχεία, αλλά το κάνει χωρίς προκατάληψη, προτίμηση ή αντίσταση. Θεωρεί ότι οι νέοι άνθρωποι χρειάζονται μια ιδεολογία για την αίσθηση της ταυτότητά τους, δηλαδή μια, θα λέγαμε, ασυνείδητη τάση που υποθάλλει τις θρησκευτικές, πολιτικές και επιστημονικές πεποιθήσεις, συνδέει γεγονότα και απόψεις με τέτοιο τρόπο που προκύπτει μια «εικόνα του κόσμου» (*Weltanschauung*) που υποστηρίζει τη συλλογική και ατομική αίσθηση της ταυτότητας²⁶.

Ο Erikson θεωρεί τη θρησκεία ζωτικής σημασίας στην ανάπτυξη προς την ωριμότητα, με άλλα λόγια τη δέχεται ως απαραίτητο στοιχείο της ανθρώπινης ζωής. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται σημαντικά από τον Freud. Για αυτόν η θρησκεία δεν είναι ένα απομεινάρι της παιδικής ηλικίας αλλά ένα στοιχείο ωριμότητας. Αλλά την ίδια στιγμή είναι αξιοσημείωτο ότι οι διατυπώσεις που χρησιμοποιεί ο Erikson αναφέρονται σε έναν συγκεκριμένο τύπο θρησκείας, και είναι αυτό που έχει στο νου του όταν μιλάει γενικότερα για θρησκεία. Στη θρησκεία αναφέρεται σε ένα τόπο του ανθρώπου γενικώς. Ο άνθρωπος ξεπερνά την «παρξιακή του μηδαμινότητα» δημιουργώντας μια μεταφυσική Ολότητα». Όταν μιλάει για θρησκεία ο Erikson, όπως οι Rómke και Fromm, αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο είδος θρησκείας που λέγεται φυσική θρησκεία-η θρησκεία που ανήκει στον άνθρωπο καθ' αυτήν- σε αυτό το πλαίσιο προσπαθεί να αναλύσει και τον Luther²⁷. Η αντίθεση εδώ με την κύρια άποψη του Freud για τη θρησκεία είναι εκ πρώτης όψεως εμφανής. Ο Freud αναφέρεται στη φάση της ωριμότητας που θα περάσει η ανθρωπότητα, αφού περάσει τη συλλογική καταναγκαστική της νεύρωση, όπως ονομάζει τη θρησκεία, κατ' αναλογία της παιδικής νεύρωσης και μετέπειτα ψυχολογικής ωριμότητας του ενηλίκου. Είναι διακριτός εδώ ο παραλληλισμός του Freud, καθώς προσπαθεί να εξηγήσει την κοινωνική και ψυχολογική φύση της θρησκείας. Παρατηρούμε όμως ότι μιλάει για συλλογικές οντότητες και δεν αναφέρεται διόλου σε ανωριμότητα του θρησκευόμενου ανθρώπου. Απέναντι σε αυτόν στέκεται με κατανόηση και συμπάθεια.

3.4 Lacan

Από τους μεταμοντέρνους θεωρητικούς της ψυχανάλυσης που έχουν μελετήσει και επεκτείνει τον Freud, ξεχωρίζει το έργο των Jacques Lacan και Julia Kristeva. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις συμβολικές και ηθικές αντιλήψεις συνδέουν

25 Faber, H. (1976). *Psychology of Religion*, SCM Press Ltd, Western Printing Services, Bristol.σ. 97.

26 Faber, H. (1976). *Psychology of Religion*, SCM Press Ltd, Western Printing Services, Bristol.σ.σ. 98-99.

27 Faber, H. (1976). *Psychology of Religion*, SCM Press Ltd, Western Printing Services, Bristol.σ. 108.

άμεσα την εργασία του Freud στη θρησκεία και τον πολιτισμό και ορισμένες από τις μεταψυχολογικές συμβολές του Lacan. *Ο Lacan αφοσιώθηκε στη συσχέτιση ψυχολογίας, γλώσσας και πολιτισμού. Σημαντική είναι η τριμερής τοπογραφία που αποτελείται από το συμβολικό, το φαντασιακό, και το πραγματικό. Η τοπογραφία αυτή επεκτείνει τις ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις προς μια ψυχο-πολιτισμική διαμόρφωση*²⁸.

Το πραγματικό είναι αυτό που δεν μπορεί να ενσωματωθεί σε κανένα λόγο. «Αντιστέκεται απόλυτα στο συμβολισμό». *Για τον Lacan το ανθρώπινο βίωμα της πραγματικότητας πάντα συμβολίζεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ενώ το πραγματικό γίνεται γνωστό μόνο αρνητικά, έμμεσα και εξαγωγικά. Ο Lacan υποστηρίζει ότι η γλώσσα «εισάγει τη διάσταση της αλήθειας στο πραγματικό». Επιχειρήματα όπως αυτό οδηγούν την ψυχαναλυτική πολιτισμική έρευνα μακριά από το θετικιστικό μοντέλο, που βασίζεται στην αναζήτηση υποκειμένης εμπειρικής αλήθειας, και προς ζητήματα της φύσης και της λειτουργίας των συμβολικών πηγών*²⁹.

Ο φαντασιακός και συμβολικός τρόπος ύπαρξης είναι προϊόντα του πολιτισμού και γι' αυτό διαμεσολαβούν την εμπειρία με συγκεκριμένους τρόπους. Ωστόσο ο Lacan επισημαίνει την ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ τρόπων συμβολισμού, καθώς συνδέονται με μεθόδους ψυχο-πολιτισμικής κατεύθυνσης. *Ο Lacan συνδέει την έννοια της «αυταπάτης» με τις φανταστικές σχέσεις. Ο παραλληλισμός αυτός ενισχύεται όταν θυμηθούμε ότι η κριτική του Freud στη θρησκευτική αυταπάτη τονίζει τις φαντασιακές τάσεις, όπως η απαίτηση, η καθήλωση, η άθροιση. Για παράδειγμα ο Freud κατηγορεί την «αυστηρότητα και αμεταβλητότητα» τρόπων συμπεριφοράς που βασίζονται στη θρησκεία, και ακόμη επισημαίνει την περιορισμένη δυνατότητα κριτικής επανόρθωσης στη θρησκευτική πεποίθηση. Γι' αυτό, η κριτική της αυταπάτης του Freud τείνει προς τον τερματισμό των θρησκευτικών τάσεων και των πολιτισμικών προτύπων. Η κριτική του Freud ως μια κλειστή, ναρκισσιστική, κατασκευή του εαυτού και του κόσμου επαυξάνεται στις αναλύσεις του Lacan για τις υποτιμητικές πλευρές των φαντασιακών σχηματισμών. Η αυταπάτη δεν αντιπαρατίθεται με μια στατική ουδέτερη έννοια της πραγματικότητας ως ζήτημα και λειτουργία γνωστή μέσω εργαλειακής λογικής, αλλά με έναν πιο ευρύ δεκτικό και αυτο-μεταβαλλόμενο τρόπο ύπαρξης*³⁰. Η διαπίστωση αυτή μας εισάγει στη διαφοροποίηση του λακανικού τρόπου σκέψης, στον οποίο οι αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις δεν έχουν πρωτεύοντα ρόλο, όπως φαίνεται στον Freud, αλλά δίνονται-όπου αυτό συμβαίνει-με αναφορά σε όρους της συμβολικής πραγματικότητας και της συγκρότησης του υποκειμένου, στοιχειοθετώντας το μεταμοντέρνο τρόπο συλλογισμού και αλληλεπίδρασης με τον κόσμο.

Μια από τις λίγες δηλώσεις του Lacan για τη θρησκεία υποστηρίζει

28 Dicenso, J.J. (1999). *The other Freud: religion, culture and psychoanalysis*. Routledge, New York. σ. 42.

29 Dicenso, J.J. (1999). *The other Freud: religion, culture and psychoanalysis*. Routledge, New York. σ.σ. 43-44.

30 Dicenso, J.J. (1999). *The other Freud: religion, culture and psychoanalysis*. Routledge, New York. σ.σ. 46-48.

την άποψη ότι τα προβλήματα της σημαντικής ψυχο-πολιτισμικής ανάπτυξης είναι θρησκευτικά. Περιγράφει τη θρησκεία σαν ένα τρόπο να θέτει κανείς «ένα ερώτημα ύπαρξης στον κόσμο» και αυτο-διερεύνησης του υποκειμένου. Είναι εμφανής η σύνδεση ανάμεσα στα δύο σημεία εστίασης. Έτσι, η θρησκεία συνδέεται με το ερώτημα του τρόπου ύπαρξης του υποκειμένου και με θέσεις συμβολικών συστημάτων και πρακτικών, που εκφράζουν και ενημερώνουν αυτές τις υποκειμενικές ιδιότητες. *Η άποψη του Lacan προσφέρει ένα μέσο αντίληψης της αυτο-διαμόρφωσης και της ανάπτυξης ως σχετικές, περιλαμβάνοντας γλωσσικούς και συμβολικούς παράγοντες. Το λακανικό μοντέλο, ποικίλο και ευρύ, περικλείει τις ηθικές διαστάσεις των ανθρώπινων σχέσεων και τα πολιτισμικά συμβολικά συστήματα που τις διαμορφώνουν*³¹.

3.5. Kristeva

Η Kristeva στο πρώιμο έργο της (π.χ. στο βιβλίο «*Revolution in Poetic Language*»)³² είχε εξετάσει τη θρησκεία υπό ένα συντηρητικό πρίσμα, σαν υποστηρικτικό σύστημα, που υπάρχει σε κοινωνικο-συμβολικές δομές, απαγορεύοντας και ελέγχοντας. Στο έργο της «*Black Sun*»³³ κάνει μια σημαντική στροφή στη σχέση ανάμεσα στη θρησκεία και την τέχνη. Η ρυθμιστική λειτουργία της θρησκείας, που αναγνωρίζει κι ο Freud, αντιπαρατίθεται με τα προκλητικά και μετασχηματιστικά σημειωτικά προϊόντα της τέχνης. Αφενός, η σημειωτική έκφραση στη τέχνη καθ' αυτή έχει μια θρησκευτική διάσταση, επειδή μπορεί να επιδράσει στη σημαντική διαμόρφωση της άποψης για τον κόσμο. Αφετέρου, οι θρησκευτικοί σχηματισμοί όπως τα ιερά γραπτά, τα σύμβολα και οι τελετουργίες ενσωματώνουν και χρησιμοποιούν σημειωτικούς τρόπους έκφρασης που αντιστέκονται στο σημασιολογικό τέλος. Το τελετουργικό μέρος της θρησκείας είχε παρομοιασθεί από τους πρώτους ψυχαναλυτές (π.χ. Freud και Jung) με ψυχαναγκασμούς των οποίων η επανάληψη αποδιώχνει προσωρινά το άγχος, εγκαθιδρύει όμως μια παθολογική ενασχόληση με το αντικείμενο του ψυχαναγκασμού. Η συμβολική λειτουργία των τελετουργιών και των θρησκευτικών αντικειμένων, όπως δίνεται από την Kristeva, εμπερικλείει την επιδίωξη της σημασιολογικής συνέχειας, ως στοιχείο προσέγγισης της φύσης και του σκοπού των θρησκευτικών συμβολικών εκδηλώσεων.

Ο ορισμός της Kristeva για τη θρησκεία περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικές μεθόδους ενισχυτικές της ψυχολογικής μεταβολής. Η θρησκεία επικαλύπτεται με την τέχνη, στο ότι παρέχει μέσα για αλληπάλληλες εκφράσεις και σκέψεις. Η ερμηνεία αυτή μας πάει εκεί όπου η ψυχολογία της θρησκείας αναφέρεται στην υποκειμενική ανάπτυξη μέσα σε συμβολικές δομές. Έτσι, το ψυχο-πολιτισμικό

31 Dencso, J.J. (1999). *The other Freud: religion, culture and psychoanalysis*. Routledge, New York. σ. 14.

32 Kristeva, J. (1984). *Revolution in Poetic Language*. Columbia University Press; 1st edition.

33 Kristeva, J. (1992). *Black Sun*. Columbia University Press; reprint edition

μοντέλο της Kristeva, είναι σαφώς δυναμικό και διαλεκτικό. Υπερβαίνει πιθανές συγκρούσεις και αντιθέσεις, όπως αυτές ανάμεσα στην παράδοση και την καινοτομία. Το έργο της εκφράζει ένα δημιουργικό μεσαίο πεδίο που απευθύνεται τόσο στις ατομικές εξελικτικές ανάγκες όσο και στα απαραίτητα κοινωνικο-συμβολικά συστατικά των σημαντικών ηθικά προσανατολισμένων ιδιοτήτων της υποκειμενικότητας. Η σχέση μεταξύ θρησκείας και τέχνης, ενδεικτική στη χρήση του όρου αυταπάτη για να ορίσει και τους δύο τομείς, έγινε πιο κατανοητή στο περιεχόμενό της από την Kristeva. Η τέχνη ως αυταπάτη είναι ένα πεδίο κατανόησης της θρησκευτικής συμβολικής λειτουργίας. Οι δυνατότητες συμβολικής έκφρασης και συσχετισμού είναι ενδεικτικές των ψυχολογικών διεργασιών τόσο στην τέχνη όσο και στη θρησκεία. Η διαφοροποίηση που εντοπίζεται μεταξύ τους είναι η ενδεχόμενη εσωτερίκευση μέρους των θρησκευτικών συμβολισμών από το υποκείμενο που αποκλείει τη συνειδητή και μεταγνωστική αξιολόγηση και κρίση από μέρους του. Στην τέχνη οι συμβολισμοί εμπλέκονται διαρκώς με αυτό που θεωρούμε πραγματικότητα, ίσως και να συγχωνεύονται με την απώλεια των ορίων. Ωστόσο η συνδιαλλαγή με το πραγματικό και η επιδίωξη του συγκεκριμένου κάθε φορά καλλιτεχνικού έργου επαναφέρουν συνειδησιακά την απόσταση, που επιτάσσει η αρχή της πραγματικότητας, και η αυταπάτη από κει και πέρα λαμβάνει άλλη σημασία.

Οι θρησκευτικές διαστάσεις της έρευνας της Kristeva είναι ενδεικτικές και σε αναφορές από την κλινική της εμπειρία ως ψυχαναλύτριας. Ο άνθρωπος σε κατάθλιψη, αναφέρει, είναι ένας ολότελα βαρύθυμος αθεϊστής. Ορίζει τον αθεϊστή ως «στερημένο νοήματος, στερημένο αξιών». Αυτή η απώλεια προσωπικού νοήματος διασταυρώνεται με την οντολογική απώλεια τους νοήματος. Η θεολογική γλώσσα έτσι δε χρησιμοποιείται κυριολεκτικά, αλλά μέσω επεξεργασίας απευθύνει ζητήματα της έννοιας του εαυτού και του κόσμου ως σημαντικά και γεμάτα αξία. Εδώ ο αθεϊστής δεν είναι εκείνος που δεν πιστεύει στην ύπαρξη ενός συγκεκριμένου όντος, αλλά εκείνος για τον οποίο ένα ον σαν αυτό στερείται αξίας. Ψυχολογικά και οντολογικά (δηλ. με όρους πολιτισμικής αναπαράστασης του όντος) το ζήτημα δεν πρέπει να λογισθεί ως ατομικό λάθος ή ανεπάρκεια. Η ανάλυση της Kristeva αναδεικνύει πολλαπλές πλευρές της αλληλενέργειας ανάμεσα στον πόνο και τον συμβολισμό. Εδώ ανοίγεται ένα κριτικό και μετασχηματιστικό πεδίο που επεκτείνει την ψυχο-πολιτισμική έρευνα πέρα από τα όρια που έθεσαν οι Freud και Lacan³⁴.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ο Freud στα συγγράμματά του για τη θρησκεία και τα θρησκευτικά δόγματα, αναγνωρίζει ότι η επιστήμη δεν είναι ακόμη και σήμερα σε θέση να δώσει απάντηση σε πολλά ερωτήματα, η έρευνά της αποκαλύπτει πολύ αργά τα

34 Kristeva, J. (1992). *Black Sun*. Columbia University Press; reprint edition, σ.σ.134-136.

αινίγματα του κόσμου. Ωστόσο η επιστημονική εργασία είναι ο μοναδικός δρόμος που μπορεί να οδηγήσει σε γνώση της πραγματικότητας. Και είναι και πάλι αυταπάτη αν περιμένουμε κάτι από τη διαίσθηση και την ενδοσκόπηση. Δεν μπορεί να μας προσφέρει τίποτε εκτός-από δυσερμήνευτες-απαντήσεις για την ψυχική μας ζωή, ποτέ πληροφορίες για ερωτήματα, στα οποία τόσο εύκολα απαντά το θρησκευτικό δόγμα.

Στο επιχείρημα ότι αμέτρητοι άνθρωποι βρίσκουν στα θρησκευτικά δόγματα τη μοναδική τους παρηγοριά ότι αντέχουν τη ζωή μόνο με τη βοήθειά τους, κι ότι είναι σκληρό να τους αφαιρέσουμε αυτό το στήριγμα και να μην το αντικαταστήσουμε με κάτι καλύτερο, ο Freud απαντά ότι είναι μεγαλύτερος κίνδυνος για την ανθρωπότητα, αν διατηρούμε τη σημερινή μας σχέση προς τη θρησκεία αντί να την καταργήσουμε.

Η πρότασή του στηρίζεται στην απαλλαγμένη από την πίεση των θρησκευτικών δογμάτων εκπαίδευση, η οποία δεν θα επιφέρει ίσως μεγάλη αλλαγή στην ψυχολογική ουσία του ανθρώπου και ο Λόγος και η εμπειρία δεν είναι ίσως παντοδύναμοι, μπορούν να εκπληρώσουν μόνο ένα μικρό μέρος από όσα υποσχέθηκαν οι πρόδρομοί τους. Αν πρέπει, θα υποταχθούμε σ' αυτή την αναγκαιότητα. Αλλά γι' αυτό δεν θα χάσουμε το ενδιαφέρον μας για τον κόσμο και τη ζωή, γιατί σε ένα σημείο έχουμε ένα σίγουρο στήριγμα. Με την επιστημονική εργασία μπορούμε να μάθουμε κάτι για την πραγματικότητα του κόσμου, να αυξήσουμε τη δύναμή μας και να τακτοποιήσουμε τη ζωή μας. Και οι αλλαγές των επιστημονικών απόψεων σημαίνουν εξέλιξη, πρόοδο, και όχι ανατροπή. Ένας νόμος που τον θεωρούμε αρχικά απόλυτα ορθό, αποδεικνύεται ειδική περίπτωση μιας πλατύτερης νομοτέλειας ή περιορίζεται από έναν άλλον νόμο, που τον γνωρίζουμε αργότερα. Σε διάφορους τομείς δεν έχουμε ξεπεράσει ακόμη τη φάση της έρευνας κατά την οποία δοκιμάζουμε υποθέσεις που σε λίγο θα τις απορρίψουμε ως ανεπαρκείς. Σε άλλους τομείς όμως υπάρχει ήδη ένας διασφαλισμένος και σχεδόν αμετάβλητος πυρήνας γνώσης. Η επιστήμη δεν είναι αυταπάτη. Θα ήταν όμως αυταπάτη να πιστεύαμε ότι θα μπορούσαμε να πάρουμε από αλλού ό,τι αυτή δεν μπορεί να μας δώσει.

Οι μεταγενέστεροι ψυχαναλυτές υιοθέτησαν μια διαφοροποιημένη επιστημονικά στάση για τη θρησκεία και την προσέγγισαν περισσότερο ψυχολογικά και λιγότερο θετικιστικά ή ακόμα και κοινωνιολογικά. Ο Adler βλέπει τον Θεό ως υψηλή μεταφυσική αξία που συμβολοποιεί την αναγνώριση του μεγαλείου και της τελειότητας, εννοιών σημαντικών για την ανθρώπινη ύπαρξη. Τα κοινά στοιχεία του σκοπού και των σταθερών αξιών της ζωής βλέπει σε όλες τις θρησκείες ο Fromm, επικρίνοντας παράλληλα το σύγχρονο τρόπο ζωής για την απουσία αυτών των αξιών. Ο Erikson επιχειρεί μια εξελικτική προσέγγιση της θρησκείας, θεωρώντας την πλευρά της ζωής που πρέπει να γίνει αποδεκτή, καθώς συμβάλλει στη διαμόρφωση ιδεολογίας και στη διατήρηση της αίσθησης ταυτότητας του ατόμου. Οι ψυχαναλυτές Lacan και Kristeva τονίζουν

τη συμβολική σημασία τη θρησκείας και τη λειτουργία της στον τρόπο ύπαρξης των υποκειμένων και στην ανάπτυξή τους μέσα σε συμβολικές δομές.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι παρατηρήσεις του Gregory Zilboorg στο βιβλίο “Psychoanalysis and Religion” που θεωρείται από τα πιο έγκυρα στο πεδίο. Ο Zilboorg υποστηρίζει ότι το ζήτημα της θρησκείας δεν πρέπει να προσεγγιστεί αμιγώς ούτε επιστημονικά ούτε θεολογικά. Όπως λέει χαρακτηριστικά, *το θέμα μεταξύ ψυχανάλυσης και θρησκείας το περιβάλλει «μια συναισθηματική ομίχλη αμοιβαίας καχυποψίας και εχθρότητας».* Ενδιαφέρθηκε για την ψυχολογική προέλευση της σύγκρουσης. Έβρισκε το λάθος και στους δυο «ανταγωνιστές», καθώς ο καθένας βιώνει τον άλλον ως απειλή «ψευδο-ασφάλειας». Ο θρησκευόμενος ακούει τα εμπειρικά δεδομένα της ψυχανάλυσης «με σκεπτικισμό, που είναι σχεδόν μια μορφή άγχους», η γέννηση ενός φόβου αποπλάνησης. Από την άλλη, *«ο επιστήμονας που έρχεται να θέσει μεταφυσικά ερωτήματα και απομακρύνεται από τις μεταφυσικές απαντήσεις ίσως φοβάται αυτές τις απαντήσεις».* Ο επιστημονισμός του, με την κλειστότητά του-ποτέ επαρκώς ασφαλής-απέναντι στο υπερβατικό, μπορεί να είναι μια πραγματική «αμυντική νεύρωση». Ο Zilboorg θεωρεί ότι η αρχαία σύγκρουση ανάμεσα σε επιστήμη και θρησκεία βρίσκεται στην τελευταία της φάση, πιθανώς την ψυχολογική, και πιο εκλεπτυσμένη -όσον αφορά στις ποιοτικές της εξελίξεις-από προηγούμενες φάσεις.

Ο επιστημονισμός του Freud, ωστόσο, χαρακτηρίζεται ως μείγμα στωικισμού και ιδιοσυγκρασίας από σύγχρονα κείμενα που ασκούν κριτική στα φροϋδικά κοινωνιολογικά κείμενα. Ο Freud ήταν τόσο σκληρός απέναντι στη θρησκεία, γιατί τη θεώρησε ως το αντίθετο της επιστήμης. Το ζήτημα όμως στην ψυχανάλυση είναι να προβάλει την επιστημονική θεώρηση στην κατανόηση του ανθρώπινου κόσμου, την κινητήρια δύναμη πίσω από τις αυταπάτες μας. Η θρησκεία δίνει βέβαια μια ανταγωνιστική θεώρηση του κόσμου και η ψυχανάλυση έχει συγκριθεί συχνά με θρησκευτικά δόγματα. Η γοητεία της ψυχανάλυσης ως θρησκεία ή ιδεολογία χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. *Το να υποστηρίζει ο Freud, πάντως, ότι οι άλλοι εκφράζουν μια κοσμοθεωρία, ενώ ο ίδιος τη θέση της καθαρής επιστήμης είναι τουλάχιστον ρητορικό. Δεν έβλεπε ότι και ο ίδιος είχε διαμορφώσει μια κοσμοθεωρία που αντανακλάται στην ψυχαναλυτική αιτιολογία και το ψυχαναλυτικό κίνημα.*

Για τον Freud η συνεισφορά της ψυχανάλυσης στην κατανόηση της θρησκείας είναι το πατρικό στοιχείο ως η πηγή της έννοιας του Θεού. Η βασική και επαναλαμβανόμενη πεποίθηση του Freud είναι ότι ο πατέρας σαν αντικείμενο παρέχει την ουσία για τη διαμόρφωση της αναπαράστασης του Θεού, καθώς και του Διαβόλου. *Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ψυχανάλυση μας εξοικείωσε με τη στενή σχέση ανάμεσα στο σύστημα του πατέρα και την πίστη στο Θεό. Μας έδειξε ότι ένας προσωπικός Θεός δεν είναι, ψυχολογικά, τίποτα άλλο από έναν εξυψωμένο πατέρα.*

Οι αναλύσεις και επισημάνσεις που προηγήθηκαν μας προειδοποιούν

σχετικά με ένα από τα πυρηνικά ζητήματα του μοντέρνου πολιτισμού: την κατάρρευση και την σχετικοποίηση των παραδοσιακών μέσων μετάδοσης ηθικών ιδανικών και εχόντων νόημα θεωρήσεων για τον κόσμο. Το πρόβλημα επιδεινώνεται με τη μεγάλη επιρροή των νέων μορφών μέσων επικοινωνίας, που είναι συνήθως αποσυνδεδεμένα από κάθε ενασχόληση με την ποιοτική βελτίωση της υποκειμενικής ύπαρξης.

Την εποχή που ο Freud γράφει το κείμενο «*Το μέλλον μιας αυταπάτης*» (1927) αναφέρεται ότι η θρησκεία δεν ασκεί πια την ίδια επίδραση στους ανθρώπους όπως παλιά. Κι αιτία αυτής της μεταβολής είναι η κραταίωση του επιστημονικού πνεύματος στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Freud μέσα από την παρατήρηση αυτή, ίσως να πίστευε ότι στα χρόνια που θα ακολουθούσαν και στα οποία-όπως κι έγινε- η πρόοδος της επιστήμης θα ήταν αλματώδης- η επίδραση της θρησκείας θα γινόταν ολοένα και μικρότερη. Από την άλλη όμως γνώριζε πολύ καλά τον ανθρώπινο ψυχισμό και είναι αμφίβολο κατά πόσον θεωρούσε ότι θα μπορούσαν οι άνθρωποι μέσω της επιστημονικής γνώσης να φτάσουν στο σημείο να σταθούν μόνοι τους απέναντι στις δύσκολες καταστάσεις δίχως να αισθάνονται το αντικείμενο της τρυφερής φροντίδας μιας αγαθής πρόνοιας.

Όπως αναφέρει ο Edward Said, ο Freud «*αρνείται να αναγάγει την ταυτότητα σε κάποια από τις εθνικιστικές ή θρησκευτικές αγέλες στις οποίες τόσο άνθρωποι τρέχουν να καταφύγουν*». «*Η αδιαλλαξία κι ένα είδος οργισμένης παραβατικότητας*» του «*όψιμου στυλ*» του Freud, αναγγέλλει στον πολιτικό τομέα αυτό που ο ίδιος ο Freud διακήρυξε τόσο συχνά στους ασθενείς του: *μάθετε να ζείτε χωρίς παρηγορητικούς μύθους, γιατί η μόνη σας ελπίδα είναι ο θάνατος αυτών των ναρκωτικών και επικίνδυνων φαντασιώσεων. Δε μιλούμε εδώ για ολόκληρες ούτε καν για διχασμένες αλλά για συντετριμμένες ταυτότητες*.

Ακόμα κι αν είναι αυθαίρετο να ορίσουμε την ψυχανάλυση και τη ψυχαναλυτική σκέψη ως κάτι ενιαίο και συνεχές, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη διαδρομή από τα πρώτα κείμενα του Freud για τη θρησκεία ως τις σημερινές περισσότερο ψυχολογικές και εν τέλει πιο δεκτικές απέναντι στη θρησκεία προσεγγίσεις των ψυχαναλυτών και την πορεία από την ψυχοκοινωνιολογική και αντιπαραθετική προσέγγιση του Freud προς μια συμβολική, αφαιρετική και δίχως μεγάλες αντιθέσεις σύλληψη όπως αυτή που συναντάμε στην Kristeva ή ακόμα και στην αμιγώς ψυχολογική και κλινική προσέγγιση της θρησκείας που υιοθετούν σύγχρονοι ψυχαναλυτές, όπως ο Kernberg (2000)³⁵.

Αν υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε σε ένα ιστορικό σημείο που δεν απέχει πολύ από το θάνατο του Freud, παρόλη την επιστημονική πρόοδο που έχει συντελεστεί, παρατηρούμε στροφή προς τη θρησκεία στις δυτικές κοινωνίες,

35 Kernberg, O.F. (2000). Perspectives on the Religious Experience, *American Journal of Psychotherapy*. 54, (4), 452-470.

είτε με τη μορφή ενίσχυσης των κυρίαρχων θρησκευτικών δογμάτων είτε με την μορφή πνευματικών αναζητήσεων σε ανατολικές φιλοσοφίες ή θρησκείες. Πιθανώς ο μηχανισμός να είναι ίδιος, όπως τον περιέγραψε ο Freud, σε κάθε είδους εμπλοκή με το μεταφυσικό στοιχείο. Φαίνεται πάντως ότι η κατάρρευση των μεγάλων ιδεολογιών, η απογοήτευση, η αδυναμία εύρεσης νοήματος σε συνδυασμό με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στις δυτικές κοινωνίες έχουν εντείνει τον φόβο, την ανασφάλεια και την αδυναμία, γενεσιουργές αιτίες της δημιουργίας και της διάδοσης της θρησκείας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Said, E.W. (2004). *Ο Φρόυντ και οι μη Ευρωπαίοι*. (μτφ. Σάββα Μιχαήλ) Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (1979). *Τοτέμ και ταμπού*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (1992). *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (1997). *Ο άνδρας Μωσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (2005). Το μέλλον μιας αυταπάτης. στο Σίγκμουντ Φρόυντ, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» (3η έκδοση). Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (2005). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Dicenso, J.J. (1999). *The other Freud: religion, culture und psychoanalysis*. Routledge, New York.
- Erikson E.H. (1958). *Young Man Luther*, Norton, New York.
- Faber, H. (1976). *Psychology of Religion*, SCM Press Ltd, Western Printing Services, Bristol.
- Freud, S. (1910). *Leonardo Da Vinci and a Memory of His Childhood*. In Standard Edition (SE), edited by James Strachey, W.W. Norton, New York.
- Freud, S., 1961 [1923]: *A Seventeenth-Century Demonological Neurosis*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud XIX, pp. 72–105. The Hogarth Press, London.
- Freud, S. (1996). “Psychoanalytical Notes on An Autobiographical Account of a Case of Paranoia” (1910/1911) in Three Case Histories (1909-1914). Freud, S. (1996). *Three Case Histories: The Wolf Man, the Rat Man,*

- and the Psychotic Doctor Schreber. Touchstone.*
- Fromm, E. (1967). *Psychoanalysis and Religion*. New York: Bentam Books.
- Fuller, A.R. (1986). *Psychology and Religion, eight points of view* (2nd edition). University Press of America, Lanham MD, New York.
- Jung, C.G. (1938). *Psychology and Religion*. Yale Press, New Haven.
- Jung, C.G. (1983). *Zur Psychologie Westlicher und Östlicher Religion*. Walter-Verlag. Olten und Freiburg im Breisgau, Switzerland.
- Kernberg, O.F. (2000). Perspectives on the Religious Experience, *American Journal of Psychotherapy*, 54, (4), 452-470.
- Kirsner, D. (2006). *FREUD, CIVILIZATION, RELIGION, AND STOICISM*. *Psychoanalytic Psychology*, 23 (2), 354-366.
- Kristeva, J. (1984). *Revolution in Poetic Language*. Columbia University Press; 1st edition
- Kristeva, J. (1992). *Black Sun*. Columbia University Press; reprint edition
- Nelson, M.O. (1971). The Concept of God Feelings toward Parents. *Journal of Individual Psychology*, 27, 55-79.
- Preuss, H.G. (1971). *Religion und Psychoanalyse, Illusion und Wirklichkeit*, Kindler taschenbücher Verlag, Stuttgart.
- Zilboorg, G. (1962). *Psychoanalysis and Religion*. (Edited with an introduction by Margaret Stone Zilboorg). Farrar, Strans & Cudahy, New York.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Φλωρά Κατερίνα** είναι λέκτορας Κλινικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου. Έχει σπουδάσει Ψυχολογία, Κλινική Ψυχολογία, Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία και Λογοτεχνία. Έχει εργαστεί ως θεραπεύτρια ενηλίκων και παιδιών και έχει ερευνητικό έργο και δημοσιεύσεις στο πεδίο της κλινικής ψυχολογίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν τις κοινωνικές αιτίες και τις κοινωνιολογικές διαστάσεις της ψυχικής νόσου και την πρόληψη και θεραπεία των ψυχοκοινωνικών προβλημάτων. Στοιχεία Επικοινωνίας: katerinaflora@hotmail.com.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Θεωρία και Έρευνα στις Κοινωνικές και Πολιτικές Επιστήμες
Πάτρα, Σεπτέμβριος 2016 / Τεύχος 3, ISSN: 2459-2862
Εκδότης: Παντελής Γεωργιογιάννης
<http://politika.inpatra.gr>